

ERDÉLYI MÚZEUM

L. KÖTET

1945. 3-4. FÜZET

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1945

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

TRANSILVANISCHES MUSEUM

MUSÉE DE TRANSYLVANIE

Szerkesztőség és kiadóhivatal — Redaction et Administration

Kolozsvár, Király-utca 14.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye. — Megjelenik évenként négy számban. — Előfizetési ára évi 10000 lej.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Artúr</i> : A jobbágyfelszabadítás egyik lelkes harcosa a reformkorban	161
<i>Gunda Béla</i> : A funkcionálizmus kérdése a néprajzban	181
<i>György Lajos</i> : A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai	195
<i>Kristóf György</i> : A Petőfi-kultusz és irodalom első három évtizede	211

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Balanyi György</i> : Kossuth terve a moldvai csángók hazatelepítésére 1842-ben 229 —	
<i>Gunda Béla</i> : A csép régi magyar elnevezése 234 — A felmentóm éhrajokról szóló erdélyi mondák 234 — <i>Jakó Zsigmond</i> : A Papfalvi Havasalyi-család. Adalék a magyar-román asszimiláció kérdéséhez 235 — Az erdélyi mértéktörténet kérdéseihez 240 — <i>Kovács István</i> : A babilóniai vetőke 243 — <i>Krizsovánaszkyé Nagy Olga</i> : A mezőpaniti „kisasszonyok“ 246 — <i>Nagy Jenő</i> : Népi téglágetés a zilahi Micevölgyben 246 — Péntek hidja 250 — Tehénhajtó 250 — <i>K. Sebestyén József</i> : A hibarcfalvi református egyház egy elvesztett kelyhe 251 — A kézdívásárhelyi református egyház klenódiuai 251 — A sepsiszentgyörgyi református egyház régi klenódiuai 254 — A zabolai református egyház kelyhe és ezüst pohara 255 — <i>Szta</i> : A himlő népies gyógyítása Erdélyben a XIX. század elején 175 — <i>Aramáj</i> 259 — Az új ~ ág változása erdélyi helyneveinkben 257 — <i>Benája</i> 260 — <i>Csulenyess</i> 261 — <i>Dáritye</i> 261 — <i>Élőerdő</i> 262 — <i>Gyorgyik</i> 263 — <i>Háj</i> 263 — <i>Hárámok</i> 265 — <i>Luget, Luget', Led'et'</i> 266 — <i>Mézmár, Szőlómár</i> 267 — <i>Mosolygó</i> 267 — <i>Pitráj, Petrai, Ptyetráj, T'etraie, T'itrai</i> 268 — <i>Riszeg, Riszeg</i> 269 — <i>Szenesél, Szeneselu, Szeneselye</i> 269 — <i>Tyisárdou(1)</i> 271 — <i>Vargalistető</i> 271 — <i>Vérvölgy</i> 272 — <i>Zergy</i> 273 — <i>Zörk, Zörke, Zerke</i> 274 — <i>Zumala, Zumále</i> 274	
<i>Vita Zsigmond</i> : Liszt Ferenc Nagyenyeden	258

SZEMLE

<i>Entz Géza</i> : Négy történelmi kiállítás Kolozsvárt 277 — <i>László Gyula</i> : A marosvásárhelyi képzőművészeti kiállítás 279 — <i>Szta</i> : Mikecs László (1917—1944)	276
--	-----

ADATTÁR

<i>Márton Gyula</i> : A szolnokdobokai Árpástó helynevei	281
--	-----

HÍREK

Az Erdélyi Magyar Tudományos Intézet működése 1944 ősze óta 318 — Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya 319 — Az Erdélyi Nemzeti Múzeum tárai 320 — A Székely Nemzeti Múzeum	320
---	-----

átalakulása, de ez igen lassan ment. Az ország alig volt előbb, mint száz év előtt. A magyar közállapotok és a nyugateurópaiak közötti nagy különbség a „legnagyobb magyar“ fellépése óta volt látható. Hogy ennek és a haladás, amint mondotta: „a szelíd és konvulzió nélküli reformáció“ szükségességének tudatára ébresztette az alvó nemzetet, ebben van az ő nagy jelentősége és érdeme.

Reformokat komolyan sem a kormány nem akart, sem a közhangulat nem sürgette még őket, bár a fiatalabb nemzedék a francia és német liberálisizmus eszméit mőhón szívta magába. A kor legtöbbjének gondolkozásában a híres „*primae nonus*“¹ örök érvényű alaptörvényként élt, és minden változtatást az ősi alkotmány veszélyeztetésének tekintettek. Reformokra azonban elsősorban az uralkodó és őt befolyásoló környezete nem gondolt, hiszen I. Ferenc (1792—1835) kormányzati eszménye a rend és nyugalom, a patriarchális abszolútizmus, amely a francia forradalom és a Martinovics-féle összeesküvés hatása alatt mindenben a forradalom rémét látta, és semmi változtatásról nem akart hallani. Ennek a kormányzati szellemnek a bécsi kormányban METTERNICH herceg — kancellár 1821-től 1848-ig — volt legfőbb pártolója. De a fennállóhoz való merev ragaszkodásban nagy segítő társat nyert ez az irány a magyar főnemességben, amely a demokratikus haladástól kiváltságait féltette.

BALOGH JÁNOS már 27 éves korában olyan heves ellenzéki tevékenységet fejtett ki atyja mellett Barsban és Nyitrában, hogy atyjával együtt a királyi fenyítő szó hallására (ad audiendum verbum regium) Ferenc király maga elé idéztette s megdorgálta. Ez azonban csak megszilárdította ellenzéki ségében és olyan népszerűvé tette, hogy már az 1830-i országgyűlésre Bars megye követéül választotta. Már ezen az országgyűlésen kitűnt az alkotmány védelmében tanúsított bátor fellépésével. Ferdinánd megkoronázása és a hitlevél, az ujoncok megajánlása, a magyar ezredekben magyar tiszték alkalmazása s a magyar vezényleti nyelv, a feliratok és törvények magyar szövege és a vallásszabadság voltak azok a főbb kérdések, amelyekhez hozzászólt. BALOGH JÁNOSNAK azonban a nép felszabadítása érdekében kifejtett működése főleg az 1832—6-i országgyűlésre esik. A kormány előtt már ekkor olyan ellenszenves volt személye bátor fellépése miatt, hogy mindent megkísérelt megbuktatására. KEGLEVICH JÁNOS barsi főispán az elszegényedett köznemeseket a legnagyobb vesztegetésekkel, etetés-itatással igyekezett tőle eltántorítani; ez a fáradozás azonban teljes kudarcot vallott.

A XIX. század harmadik évtizedétől számíthatjuk azt az időszakot, amidőn új szellem kezdi áthatni a magyar életet. A nemzeti gondolat minden téren érvényesülni törekszik. Kazinczy vezetésével újra éled századeleji dermedtségéből az irodalom. Megalakult a Tudós Társaság. Magyar színészek játszanak nemcsak Kolozsváron az első állandó színházban, hanem magyar színtársulatok járják a többi váro-

¹ Vö. Werbőczy Hármaskönyve I. részének 9. címe, amely a nemesi kiváltságokat tárgyalja.

sokat is. Bihariban megtalálja a magyar zene külföldön is megbámult első mesterét, a magyar zene nemcsak művészet, hanem a nemzeti műveltség eszköze.

A politikai életet is új szellem hatja át. Az 1832—36-i országgyűléstől kezdődik ugyanis a magyar politikai fejlődésnek az a megszakítás nélküli, határozott iránya, amely a rendi állam megszüntetését, a nemesi kiváltságok eltörlését s ezzel a modern jogegyenlőségi állam megteremtését, a szabadelvű haladást tűzte céljául. Ez az országgyűlés már egészen nemzeti szellemű. De voltaképpen nem új eszméket hozott felszínre, mert azokat az eszméket, amelyekért küzdelmei folytak, jórészt megtaláljuk az 1790-i országgyűlés tárgyalásaiban, követi utasításaiban és az egykorú politikai irodalomban. A modern állam megteremtése azonban lassan halad előre. Az országgyűlésnek csak a jobbagyok helyzetén sikerült könnyíteni, de lényeges változás, hogy a közjogi kérdések helyett a társadalompolitikaiak lépnek előtérbe bevezetésüül annak a reformkornak, amelynek szelleme a 48-as törvényhozás eredményeiben nyert teljes érvényesülést, miután ezt a szabadságeszméknek a nyugateurópai országokban ellenállhatatlan erejű előretörése is elősegítette. Nem az elért eredményt tekintve, amely nem áll arányban a kifejtett erőfeszítéssel, van jelentősége az 1832—36-i országgyűlésnek, hanem abban, hogy a nemzet a négy évtized előtt megkezdett útra visszatért.

Az országgyűlés alsótáblai ellenzékét áthatotta már a szabadelvű eszmeáramlat, amelynek nem angol, hanem francia mintája után indult s amely a XVIII. század második felének nagy francia állam bölcselői után az ember és polgár jogainak az északamerikai államok alkotmányaiból átvett 1789-i francia kinyilatkoztatásában, majd az 1791. évi francia alkotmányban állapította meg a szabadelvűségnek gyakorlati politikai tanait. Nálunk is ismertek lettek a forradalom liberális irányú történetíróinak művei épp úgy, mint azok a lelkes szónoklatok, amelyek a francia parlamentben a szabadelvűség dicsőítésére elhangzottak, ellenhatásként arra a szabadságellenes kormányzatra, amely náluk a XIX. század második évtizedében lábrakapott. Közvetítője volt a szabadelvű eszméknek Németország is, ahol azok már szintén meghódították a közvéleményt.

A közhangulat mindenestre gyökeresen megváltozott. Mindinkább belátták az ország elmaradottságát, az alsó osztály helyzetének tarthatatlanságát. Elmúlt az a kor, amely mindent úgy látott legjobbnak, amint van és különb életet a magyarországinál nem is tudott elképzelni.²

Az 1832—36. évekre esik BALOGH politikai tevékenységének főrésze. Az alsó tábla reformpárti ellenzékének egyik vezére volt. Ezen

² Losonczy István 1772. évi munkájában, a Hármaskis Tükörben találjuk a híressé vált mondást: „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita“ (Magyarországon kívül nincsen élet, ha van, ilyen nem lehet). Ezt Széchenyi hiábavaló és kacagást vagy szánakozást okozó beszédnek minősítette (Hitel).

az országgyűlésen fejtette ki a legélénkebb tevékenységet a szabad-
elví reformok, nevezetesen a jobbágyok helyzetének gyökeres meg-
változtatása érdekében; e mellett még főleg a vallásszabadságért küz-
dött. Erre az időre esik a lengyelek szabadságának visszaállításáért
való síkraszállása. Ebben a kérdésben kezdeményezőleg lépett fel az
alsó táblán. Ugyancsak ekkor történt hűtlenségi perbe fogása Wesse-
lényi nagykárolyi beszédének az országgyűlésen való helyeslése miatt,
ami Wesselényi hasonló ügyével együtt mint a szólásszabadságon
esett sérelem hónapokon át foglalkoztatta az országgyűlést és amely
két ügyben a főrendeknek a felírást ellenző magatartása még mélyebbé
tette a két tábla közti szakadékot.³ Végül az országgyűlés befejezése
után történt a reakciós kormány műveként az országgyűlési ifjaknak,
Lovassy Lászlónak és három társának elfogatása, akiknek kiszabadí-
tása érdekében megyéjében, Barsban szintén nagy tevékenységet fej-
tett ki. Mindezekben az ügyekben olyan buzgalmat tanúsított, hogy
megyéjének elismerését a legnagyobb mértékben kiérdemelte és me-
gyéje még két ízben küldötte fel az országgyűlésbe, hű maradván
hozzá tíz évi, sok szenvedéssel járó emigrációjából való visszatérése
után is.

Az 1832—36-i országgyűlés folyamán, amely negyven hónapig
tartott, került sor 1833-ban az úrbéri munkálatra. Ennek tárgyalását
a kormány kívánta; ez volt az országgyűlésnek legfontosabb tárgya,
amelyet ha nem is sikerült teljes mértékben megoldani, mégis jelenté-
keny eredmények érettek el a jobbágyok helyzetének javítására.

Azok közt, akik ebben a fontos kérdésben buzgólkodtak, ott volt
DEÁK FERENC, KÖLCSEY FERENC, FELSŐBÜKKI NAGY PÁL, BEZERÉDY
ISTVÁN, PALÓCZY LÁSZLÓ mellett BALOGH is. Működésének jelentékeny
része ennek a kérdésnek tárgyalására esik. Itt mutatta ki leginkább
a jogokkal nem, csak kötelességekkel bíró nép iránti rokonszenvét és
a haladás iránti lelkesedését.

Hogy a haladott szelleműek által már szükségesnek ítélt refor-
mokért lelkesedő férfiak lankadatlan küzdelmét kellően értékelhessük,
vázolnunk kell azokat az állapotokat, amelyeknek megváltoztatását ők
kívánták. A korszakalkotónak ígérkező reformjavaslatok idején a
magyar társadalom szorosan elkülönült osztályokra tagozódott. A
tömeges honfiúsítások révén származásilag is nem magyar, esekély
kivétellel a nemzettől elindegenedett, külföldön, főleg az udvar
árnyékában Bécsben élő főnemesség egyáltalában nem érezte a refor-
mok szükségét. Az 500 főrend most is szembehelyezkedett a 700.000
közneemes képviselőjével. Haladottabb gondolkozásúak a mintegy más-
fél millió városi polgárságban alig voltak, követeik a kormány szeke-
rének voltak taszítói. A társadalom legnagyobb számú osztálya a job-
bágyság, a század harmadik évtizedében mintegy 8 millió a 11 milliónyi
összlakosságból. Helyzetük Mária Terézia 1768-i úrbéri szabályzatá-
nak kibocsátásáig mindenestre igen súlyos. 1514-ben megszűnt szabad

³ Vö. tőlem Hűtlenségi per országgyűlési beszéd miatt: EM. 1944:279 kk.
és kny. ETF. 185. sz.

költözködési joguk, így Werbőczy szerint földesuraiknak teljes és örökös szolgálattal alávetettek, röghöz kötöttek lettek. Helyzetüket a rendek 1546-ban maguk is égbekiáltónak mondják. A XVIII. században a nagyobb földbirtokosok áttértek az intenzívebb gazdálkodásra, ami a jobbágy erejének mind nagyobb igénybevételét vonta maga után. Sorukon javítani akarván, Mária Terézia 1768-i úrbéri szabályzatában (urbarium) egységesen állapította meg eddig a földesurak tetszésétől függött kötelezettségeiket az általuk használt földesúri telkekért. Ezek különböző szolgáltatásokból és szolgálatokból (ingyen munka, robot) állottak. De a jobbágytársadalom is különbségeket mutatott, amennyiben a nyolcad teleknél kevesebbet használók zsellérek és ezen kívül föld és ház nélküli zsellérek is voltak. Polgári és politikai jogaik nem voltak, bírójuk nemcsak a jobbágyok közötti, hanem a földesúr és a jobbágy közötti perekben is a földesúr. Adó, a diétai követek napi-díjának fedezése, előfogatállítás, katonáskodás csak a jobbágy terhe volt. Uraikban megvolt a hajlandóság, hogy a törvényes mértéken túl terheljék őket, de mindent összevéve nem lehet mondani, hogy rosszabb sorsuk volt, mint a legtöbb más államban. A jobbágy urával szemben nem állott védtelenül, az úriszék ítéletével szemben a vármegyéhez és a helytartótanácshoz fellebbezhetett, s úgy ez, mint a kancellária jóakaratot mutatott a jobbágyokkal szemben. A reformjavaslatok idején már kötelezettségeinek teljesítése után szabadon költözhetett, fia szabadon tanulhatott és tanult pályára léphetett. A XIX. század első évtizedeiben is a gimnáziumok tanulóinak tekintélyes része jobbágyfiú. A birtoktalan, illetőleg törpebirtokos ú. n. bocsoros nemések életszínvonala alig különbözött a jobbágyétól.

Sajátságos a reformokat ellenzők gondolkozása. A jobbágyság nehéz helyzetét elismerik, de változtatásról nem akarnak hallani, me-reven ragaszkodnak ellenérveikhez, amelyeknek igazságáról meg vannak győződve. A jobbágyok birtokképességének megadásától egyenesen az alkotmányt féltik, az úriszéket helyes intézménynek tartják, mert az gyorsan, olesón és alaposan dolgozik, a földesurat patriarchális jóindulat vezeti (több ellenzéki kimutatta ennek az érvnek téves-ségét), a jobbágy személyének biztosításával szemben azt hozzák fel, hogy ez a jobbágyot teljesen hasznavehetetlenné teszi. Pedig, amint Nagy Pál erre felhívta a figyelmet, már a jobbágy is kezdett gondolkozni azon, hogy mindennek úgy kell-e lenni és örökké fennmaradni.

Reformot csak az alsó tábla szabadelvű ellenzéke kívánt. Az úrbéri javaslatért folytatott küzdelemben a köznemesség saját osztályér-deke ellen az alsó néposztály érdekéért harcolt, míg a kormány a kiváltság fenntartása, a nép felszabadítása ellen foglalt állást, bár a javaslat tárgyalását ő kívánta. Hajlandó volt a jobbágyok anyagi helyzetén javítani, de erre sem szociálpolitikai szempont indította, hanem csak az, hogy őket az adózásnál jobban igénybevehesse. Mint úgyszólván minden törekvésében, most is hű támogatókra talált a főren-dekben, akik csak féltve őrzött kiváltságaikat akarták megtartani; ezzel azonban a nemzeti szellemtől elidegenültségük révén megérde-melten szerzett népszerűtlenségüket még inkább növelték.

Június közepére a kerületi ülésekben befejezték az országos bizottmány munkálatának felülvizsgálatát, és elkészült az új úrbéri szabályzat, amely már a rendek tábláján nehezen ment keresztül, mert még mindig sokan ragaszkodtak a nemesi kiváltságokhoz. A kerületi ülésekben elfogadott javaslat főbb intézkedései a következők. Kimondják a jobbágyok szabad költözködését, mi által a jobbágy- vagy zsellértelek haszonvételéből származó minden jobbágyi kapcsolat megszűnik. Megengedtetik, hogy a jobbágy a telek haszonvételi jogát a földesúr beleegyezésével, a földesúr és a községek kivételével, bárkinek eladhassa. Az egy községben megszerezhető telek maximuma meg van állapítva. A jobbágyi szolgáltatások korlátoztatnak, illetőleg azok megszűnnek. Tartozásaikat a földesúrral való szabad egyeség által örökre megválthatják. Lényeges kedvezmények adatnak az igazságszolgáltatás, továbbá a jobbágyok személyének és vagyonának biztosítása tekintetében. Nevezetesen a jobbágyot bírói ítélet nélkül sem személyében, sem vagyonában nem lehet háborgatni, a jobbágyok a jövőben saját nevükben folytathatnak pert nemes személyek ellen, végül a földesúr és a jobbágyok közti polgári perek a megyei törvényszékekhez tartoznak.

Az úrbér rendezésének legfontosabb kérdése az úrbéri tartozások állandó megváltása (örökváltság) volt. E körül folyt a szabadelvűek legszívósabb, legelkeseredettebb küzdelme, miután ezt sem a főrendek, sem a kormány nem akarta. Balogh ebben a kérdésben ismételten felszólt. Első ízben az 1833. szeptember 4-i ülésben mondott hosszabb beszédet, lelkesen síkra szállva az örökváltság mellett. Ebben az ülésben a személynök⁴ ellene szólott annak, hogy a jobbágyságnak a tulajdonjog nemesi birtokra megadassék, mert ezzel a jobbágy és a földesúr közti viszonyok egyszerre meg lennének szüntetve. Balogh hosszabb beszéddel szállt szembe a személynökkel:

„Hallotta mondani— így kezdte —, hogy sokkal könnyebb nyolc millió embernek ügyét pártolni, mint négyszázezernek. De ő éppen az ellenkezőt hiszi, mert országunkban négyszázezer hoz törvényt a nyolc milliónak, és így a morális erő a négyszázezernél van. Hallotta az egyik követőtől, hogy fél a francia revolúció minden rendet megrázó elveitől. De úgy gondolja, hogy a jobbágyságnak adandó tulajdonjog még messze van a francia revolúció elveitől és messze vagyunk még azon időtől is, amikor nálunk is a francia nemzet chartája fog virágozni. Utasításának nagy betűkkel kiírott vezérsillaga a jobbágyságnak engedendő tulajdonjog, amelyet ez bizonyos, a földesúr úrbéri jövedelméhez képest meghatározandó mérsékelt kárpótlás mellett megszerezhesen. Amíg a nem nemesnek ingatlan tulajdon joga nem lesz, őt polgárnak nem lehet tartani, aki pedig nem polgár, annak hazája nincsen s akinek hazája nincsen, annak szívében nem létezik

⁴ Az alsó tábla elnöke, aki a kormánynak egyetlen képviselője. Így szerepe is más, mint a mai elnöké. Saját nézetei előadásával vezeti be a tárgyalásokat, természetesen a kormány szándékait tartva szem előtt, cáfolja az ellenkező véleményeket és igyekszik a kormány kedve szerint való határozatokat elfogadtatni.

a haza iránt való szeretet, ez a szent érzés, amely minden polgári erénynek kimeríthetetlen forrása. Ha tehát azt akarjuk, hogy a paraszt hazánkért vérét öntse, azt velünk kezét fogva védelmezze; ha azt akarjuk, hogy az uralkodóknak néha a korlátlanág után vágyó hatalma némiképen zaboláztassék, öntsünk bele a tulajdonjog engedménye által hazaszeretetet és ez által a most keblében irántunk rejtőző ellenséges érzést változtassuk át irántunk érzendő bizodalommá. Átallátták ezt Európának minden művelt nemzetei és a durva század durva jobbágy nevét az édesen hangzó polgár névvel cserélték fel. Ott a legnagyobb úrtól kezdve egész a nyomorult napszámosig mindenki büszke a polgári névre; ott virágzik a polgári egyformaság, mely a mostani felvilágosodott századnak bálványá.

Ha a földesúr a mostani úrbéri jövedelmeinek tőkét megkapja, veszteti semmit sem fog. Mi tehát a földesúr úrbéri jövedelme? a kilenced, a robot és némely apróbb tartozások. Fordítsuk mindezeket pénzre tíz vagy húsz esztendőknél általános ára szerint; ha ezen calculusból kitűnő summának tőkét megkapja a földesúr, úgy ismét áll az, hogy semmit sem vesztett. Igaz ugyan, hogy az egész úrbéri telek többet ér, mint amennyit ezen jövedelemnek tőkéje teszen, mert ebből él, azon felül a jobbágy ebből fizeti az adót, ebből tartja a katonát, ebből szolgál az egész széles világnak. De ez a földesúr zsebébe sohasem jött, ő tehát többet nem kívánhat, csak annak, ami zsebébe jött, tőkét. Az tehát, ami a földesúr jövedelmének tőkét teszi, a földesúré, ami pedig a jobbágy jövedelmének tőkét teszi, a jobbágyé és íme itt van a két jövedelemnek demarcationalis lineája.

Tudjuk azonban azt, hogy hazánkban a jobbágyság általában annyi pénzzel és móddal nem bír, hogy mindenki a földesúr tőkének jövedelmét lefizethesse; a gazdag le fogja tenni a tőkét és magát emancipálja, a szegény pedig örökké jobbágy marad. De ezen ismét segíteni lehet, úgy tudniillik, hogy a földesúr kapja meg jövedelmének tőkét földben és rétből, a jobbágy is kapja meg jövedelmének tőkét földben és rétből, mindenesetre pedig neki optió adassék, vajjon pénzzel akarja-e magát kiváltani vagy pedig in natura akarja a maga részét a fentebbi calculus szerint kivenni.⁴

Az előlülőnek azon észrevételére, hogy ha a jobbágyságnak megadódna a sajátság,^{4a} akkor megszűnnének egyszerre a földesúr és jobbágy közt fenálló viszonyok, röviden azt feleli, hogy ezt igenis elhiszi, de ez az ő forró kívánsága egyszersmind, hogy ami durva századokra emlékeztet, megszűnván, már valahára a jobbágy a magasabb emberi állásra felemelkedjék.

Az előlülő, (mert neki mindig kellett a követek beszédét cáfolni, ha nem a kormány szája íze szerint beszéltek) azt válaszolta Balogh fenti beszédére, hogy a nyolcmillió nemtelen lakosok nem köszönnék meg, ha őket azon hazától, amelyet annyi századokon át védtek, megfosztanák, valamint a barsi követnek nem köszönnék meg azon állítását sem, hogy nékiek hazájok nincsen.⁵

^{4a} Azaz a tulajdonjog.

⁵ Jegyzőkönyv IV, 107-9.

Az 1833. október 12-i ülésben Balogh ismét felemelte szavát az örökváltság érdekében. — „Azt mondani, hogy a jobbágy magát ki ne válthassa, nem egyéb, mint azt mondani: Te jobbágy szolgának születél, neked örökkön örökké szolgának kell maradnod. A főrendek az ősiségtől félnek, hogy ezen intézkedés által elveszne. Erre csak azt feleli, hogy ettől éppen nem fél, mert azt kívánja, az egészen eltörültessek. Arra, hogy javaslata alkotmányunk megrontására szolgál, azt feleli, hogy a mostani alkotmány alapjait ugyan felforgatni nem akarja, de minden alkotmány legfőbb tökéletességének tekinti annak változhatóságát s igen nagy tökéletlenségnek tartaná, ha alkotmányunkat változtatni nem lehetne.“⁶

Az örökváltság ügye már az alsó táblán is kedvezőtlenül alakult, amennyiben az ezt pártoló megyék száma a november 10-i ülésben 25-re olvadt le. A javaslatot a november 19-én a főrendekkel együtt tartott vegyes ülésből terjesztették fel. A királyi válasz csak kilenc hónap múlva érkezett le és nagy részben elutasító volt. Eddig a kormány mutatta magát a köznép pártolójának, kívánta az úrbéri ügyeknek első sorban tárgyalását. A javaslat legfontosabb pontjainak vizsgautasításával azonban most megmutatta, hogy szabadelvű, gyökeres reformra nem hajlandó. Az örökváltság visszatartásának fő oka az volt, hogy a király előtt minden oldalról aggodalmakat fejeztek ki a miatt, hogy ez által egy új, még nem ismert népes osztály állana elő és ezen gyors változásból könnyen zavarok támadhatnának.⁷

A szabadelvűek azonban nem lankadtak. Tovább folyt a küzdelem, hogy mentsek, ami menthető. „És Deáknak — írja Horváth Mihály — Kölcseynek, Bezerédynek, Beöthynek, Baloghnak és több másoknak kívánt alkalom nyújtott, ékesszólásuk diadalmas erejével kellő világba állítani a nép milliói polgári jogosításának szent ügyét s meggyőzni mindenkit annak múlhatatlan szükségéről az ország általános jóllétének emelésére“. „Kölcsey, Deák, Beöthy, Klauzál, Balogh, Palóczy s az ellenzék más tagjai egymással nemesen vetélkedve küzdének a jobbágyok felszabadításának első szükséges feltételéért, az örökváltságért“.⁸

A királyi válasz az 1834. november 10-i ülésben került tárgyalásra. Ebben és a december 10-i ülésben folytak a leghevesebb harcok az örökváltságért. November 10-én az ülés délelőtt 10 órától délután fél 7-ig tartott. Deák, Kölcsey, Nagy Pál, Klauzál, Bezerédy mellett Balogh is utolsó erőfeszítéssel küzdött az ügy sikeréért. Az úrbéri V. törvénycikk 2. §-a szólt a jobbágytelkekről, közös szerződésekről és azoknak örökös felváltásáról. Balogh ekkor a következő beszédet mondotta:

„Az 5-ik articulust, amely a jobbágyság örökös kiválthatását tárgyalja, el nem fogadni annyit teszen, mint egy lélek és életerő nélküli testet alkotni. Annyit teszen, mint a jobbágyságot a tulajdon

⁶ I. h. V, 210.

⁷ Wirkner, Élményeim 71.

⁸ Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből.² I, 376—7.

birhatás édes reményétől, minden polgári társaság leghatalmasabb ösztöne és rúgójától örökre megfosztani. Annyit teszen, mint a magyar jobbágyságot örökös szolgaságra kárhoztatni és pedig azon jobbágyságot, mely századoktól fogva egyedül viseli hazánknak közterheit, mely sokszor akarata ellen is vérevel védelmezi hazánkat és amelynek kézi munkája nélkül a nemesi rend minden hatalma és birtokainak roppant kiterjedése mellett is csak igen soványan vagy éppen nem élhetne...

Igaz, hogy az úrbéri javaslatban némely engedmények vannak, aminő a haszonvételnek szabad vevése, eladása, az ugar kilenced megszüntetése, a kisebb praestatiók elengedése, stb., de mindezen engedményeket szívesen vissza lehet adni az 5. szakaszért, mert az embernek legfőbb kincse a szabadság, amit legalább részben ezen szakasz által érhet el. Talán azt vélik némelyek, hogy a jobbágyság arra, hogy magát örökösön kiválthassa, megérve nincsen. De vajjon miféle érettség kell arra, hogy valaki örökös szolga ne legyen? Meg kell vallani őszintén, hogy a nemesi rend nagyobb része részint szegénysége, részint nevelésének hiányai miatt értelmiségi tekintetében nagyon hátra maradt. Ha tehát a nemesi rend nagyobb része, akik az intelligenciának csak azon fokán állanak, amelyen az adózó nép, már századoktól érett arra, hogy minden nemesi szabadsággal éljen, miért ne legyen az adózó nép a 19. században megérve arra, hogy magát örökösön kiválthassa? Vagy talán attól félnek némelyek, hogy ha a jobbágyság magát kiválthatja, nem fog itt megállni, hanem mindig feljebb és fellebb akar majd lépni? De ha őseink fellebb és fellebb nem léptek volna, nem állanának-e sokan azok közül, akik ma nemesi szabadsággal dicsekedhetnek, a jobbágyság soraiban? Tekintsünk szét Európának alkotmányos országain, találunk-e csak egy nemzetre is, ahol a jobbágyság magát vagy már ki nem váltotta volna, vagy efféle kiválthatását a törvény tiltaná? Ha a lengyelek Kosciusco példáját követték volna, aki jobbágyságot felszabadította, most talán a lengyel nemzet hősei nem lennének kénytelenek sem Szibériában fázni, sem idegen országok tűzhelyeinél melegedni.

A kormány a materiális engedményeket két kézzel elfogadja, a morális engedményeket pedig vagy éppen megtagadja, vagy azokat bizonytalan messze időkre halasztja. A kormánynak két célja van. Az egyik az adózási alap emelése, a másik az eddig gyakorolt önkénynek fenntartása. Az usust meg akarja tartani azért, hogy ebben a helytartótanács ítélhessen, s ez által a kormánynak eddig gyakorolt önkénye fennmaradjon, ezekben a kérdésekben a nagy úr nyerjen, a szegényebb nemes ember veszítsen. A materiális engedményeket nagy bőkezűséggel szórja a kormány, hogy a jobbágyság jobban és többet fizethessen. Bízik abban, hogy ha a jobbágy jobb sorsra jut, az országgyűlés hajlandóbb lesz nagyobb adó megajánlására. Igaz, hogy az adófelemelése nem a kormánytól, hanem az országgyűléstől függ. De a kormány igyekezni fog a vármegyék rendeit befolyásolni, a kormánynak ezer és ezer módja van különféle titkos és nyilvános utakon a jobbágyság jobb sorsából hasznot húzni.

Az 5. szakasz által senkinek tulajdona meg nem sértetik. A földesúri tulajdon még akkor sem lenne megsértve, ha a szakasznak kötelező ereje lenne, vagyis azt mondaná, hogy a törvény által megállapított szabályok szerint minden földesúr köteles jobbágyait felszabadítani, mert ezt az állam érdeke, az, hogy mindenki szabad lehessen, megkívánja. De a szakasz szerint minden földesúrnak tetszésétől fog függeni jobbágyaival megegyezni vagy nem.

A karok és rendek kétféle engedmények által akarják a jobbágy-ságot boldogítani: materiálisokkal és morálisokkal. Az elsővel azért, hogy röviden mondvá a jobbágnak több kenyere legyen, morálisokkal azért, hogy a jobbágságot alacsony sorsából kiemelve a szónak valódi értelmében emberré tegyék. A jobbágság kiválthatását az összes úrbéri rendelkezések közt a legfontosabbnak tartja. Ezért állhatatosan megmarad az 5. szakasz mellett és szívéből örülni fog, ha azt, amit Isten és a természet ingyen adott az embereknek, hazánkban legalább pénzen megvásárolni lehetne.⁹

Az 1834. december 10-i ülésben még egyszer felszólalt az V. úrbéri törvény mellett. Azok sorában akar állani, akik ha az V. úrbéri törvénycikkely elesne, szomorú, de büszke érzéssel azt mondhatják: mindent elvesztettünk, csak becsületünket nem. Megállapítja, hogy a törvénycikk barátai nem vívtak oly lelkesedéssel annak megtartásáért, mint ellenségei annak eleséséért. A kerületi ülésekben harminchárom vármegye állott az V. cikkely mellett és már a november 10-i országos ülésben számuk huszonötre olvadt le. Felszólítja a haza minden fiát, hogy ezen törvénycikkelyt, amely a jobbágság örökös kiválthatását tárgyalja és amelytől nemcsak a több millióból álló adózó népnek, hanem magának a nemességnek is jövőendő felvirágzása függ, soha el ne hagyják.¹⁰

Az 1835. április 9-i ülésben a turócmegyei első követ tiltakozott Balogh beszédének ama kitétele ellen, amely szerint „mindent elvesztettünk, csak becsületünket nem“, mivel ez homályt vet azokra a megyékre, amelyek nem pártolták a megváltást.

Minden buzgalkodás az örökváltság megmentése érdekében hiábavalónak bizonyult azonban, mert a kormány elővette bevált módszerét, a főispánok útján nagy nyomást gyakorolt a megyékre, hogy utasításait változtassák meg a javaslat elbuktatására. Ennek azután meg is lett a tőle kívánt eredménye. A három nagyfontosságú javaslat: az örökváltság, az úriszékek korlátozása és a jobbágyok személyének és vagyonának biztosítása a december folyamán tartott ülésekben heves viták után megbukott, illetőleg a királyi válasz értelmében módosították őket. A királyi válasz pedig az úrbért egyáltalában nem fogadta el, és fenntartotta némi módosítással az úriszéket. Az 1834. december 30-án tartott ülésben tárgyalták utoljára a jobbágyok személyét és vagyonát biztosító javaslatot. „Deák, Nagy Pál, Klauzál, Palóczy, Beóthy, Balogh s több más szabadelvű követek még egy

⁹ Jegyzőkönyv IX, 231–5.

¹⁰ I. h. 475.

ostromot kíséreltek meg a kormánypárt ellen s lelkesedésben és ékes-szólásban önmagokat is meghaladni látszának, hogy a nagyfontosságú törvénycikket megmentsék“ — írja HORVÁTH MIHÁLY.¹¹ DEÁK a nála megszokott erős logikával cáfolta a kormánypárt által felhozottakat. NAGY PÁL igen éles szavakkal mutatott rá arra, hogy nálunk minő bátorságban van a jobbágy személye az eddigi törvények mellett. „Balogh János — olvassuk ismét HORVÁTHNÁL — a már kétségtelen kimenetelű végszavazat előtt még egyszer felszólalt; nem többé a már lehetetlen diadalért küzdendő, hanem a közügyek s a törvényhozás helyzetét ábrázolandó. Szónoklata mintegy halotti beszéd gyanánt tűnik elő azon fényes remények sírja felett, melyekkel magát a szabadelvű reformpárt az országgyűlés kezdetén a hon újjászületése tekintetében kecségtette“.¹²

Beszéde, amely e fontos reformkérdés iránti lelkesedését leginkább mutatja, a következő:

„Elveszett immár az általunk javasolt V-ik úrbéri törvénycikk 2-ik szakasza (az örökváltság), amely ha megáll, egy új dicső korszakot vala teremtendő a hazában; elvesztével pedig örökös szolga most már a magyar jobbágy s a XIX-dik században is csak ott áll, hová őt elődeink buzogányai taszíták. Elveszett a VII-ik cikkely is (az úriszékek korlátozása) s annak elvesztésével hazánkban a legszámosabb felekezetenek bírósága a részrehajló igazságnak képrajza marad. El fog veszni, amint látni lehet, nemsokára a VIII-ik törvénycikk is, mely a jobbágy személyét biztosítaná s elvesztével a kegyetlen földesúr kínzó pálcája gúnyolva neveti ki az azt széttörni akarókat...“ „A kormány maga is a királyi előadásokban sok szép szavakba burkolt ígéretek kecségtetésével a megoldást látszott kívánni. A nemzettől annál többet várhatánk, minthogy hazánkban egy jeles fia¹³ lángésszel és hazafiúi lelkesedéssel teljes iratai által a felvilágosodás fáklyáját jóval ez országgyűlés előtt meggyújtotta.“

„... Nagy volt a remény, feszült a várakozás. És íme mi történik? E folyó évi augusztus 28-án minden hazafi dobogó szívvel sietett az ország házába, hol a királyi válasz rettentő villám és mennydörgés közt felolvastatott, mintha foglalatján magok az egek is bosszankodnának. És a nemzet s főképp az adózó nép legszebb reményei egyszerre megghiúsultak.“

„... Így vész el hazánkban minden nemzeti ügy, s így fog elveszni mindaddig, míg az országgyűlés úgy marad alkotva, ahogy most áll; míg tudniillik a kormánynak és a főrendeknek korlátlan vetője lesz, míg a vármegyék önállóbbak, a királyi városok függetlenebbek nem lesznek, míg az egyházi rend a világi törvényhozásban részt veszen, míg minden hivatalok kiosztása a kormány kezében marad és ezek által a nemzet meggátoltatik serdülő erejét lehetőleg kifejteni. Mikorra lehet pedig remélni, hogy e kifejlés létesüljön oly országban,

¹¹ Huszonöt év I, 398.

¹² I. h. 404.

¹³ Széchenyire céloz.

hol két évig tartott tanácskozások után sem lehet eltörlni a jobbágy szolgaságát s a földesúr önbíráskodását, biztosítani a parasztok személyét?“ „... De gondolják meg — mondja tovább — a politikai régiségek szeretői, hogy minden nemzetben a nagy többség áll velök szemközt, melynek türelmével visszaélni messzebb vezetne, mint ameddig a reformpártiak, századunk szelíd intéseinek engedve, jutni akarnak. És így talán tanácsosabb volna nekik, míg idő van egy eszélyes kapitulációról gondoskodniok, mintsem az ostromnak, melyet sokáig ki nem tarthatnak, ellentállva mindent kockáztatniok.

Hallám többízben — folytatta BALOGH — a jelen országgyűlés alatt említeni, hogy ha keblünkben nem fejlett volna ki oly nagyon a demokraciai elv, a kormány és a főrendi tábla is hajlandóbb lett volna az általunk ajánlott morális engedélyek elfogadására; de miután mi a demokraciai elveket igen világosan kimondtuk, ők ezen engedményeket nyole százados alkotmányunk megrázkódtatása nélkül el nem fogadhatták. Tehát oly gyöngye lábón áll már a magyar arisztokrácia, hogy azt három úrbéri törvény megrendítheti? Vagy a jobbágy örökös szolgasága, a földesúr bíráskodása s a pálcza önkénye azok az alapok, melyeken a magyar alkotmány nyugszik? Ha ez állana, úgy a magyar alkotmányt nem arisztokraciának, hanem arisztokratikus despotismusnak, oligarchiai zsarnokságnak vagy oly valami szörnyetegnek kellene tartani, melynek fogalmát kifejezni nem létezik szó az alkotmányosság szótárában. Bizonyára ezen észrevétel pusztja merő ürügy s oly vékony szövésű lepel, melyen keresztüllátni nem nagy mesterség. Nem is lehet többé a nemzetek és a nagy közönség szemét kék gőzzel elkápráztatni.

Valódi oka annak, miért vonakodik a kormány, a felső tábla s az egyházi rend a morális engedményeket elfogadni nem más, mint hogy a kormány a nemzeti erő növekedése által a maga széles hatalmának megszorításától fél; a főrendek attól rettegnek, hogy az általok bálványozott arisztokraciai elveket századunk elvei veszélyeztetik s ezek az ő oligarchiai kevélységöket s nagyravágyásukat korlátozandják; az egyházi rend meg azon kőszál beszakadásától remeg, melyre Péter az egyházat építette. És így ezen hármás szövetség kicsinyben ugyanazon célra törekszik, melyet magának az európai szövetség nagyban tűzött ki.

Nekem pedig mint az ellenzék tagjának, melynek koporsóm zártaíg tartó hívséget ígérek, céloom az, hogy e jelen vesztesség által el nem rettentetvén, a szenvedő emberiségért addig fáradozzam, míg az említett elvek harcában legalább azon remény hajnala nem virrad, hogy a mi táborunkban is fog valahára lobogni a győzelem zászlaja, melynek látására a most szenvedő milliómok szemei a rájok nézve régtől fogva száraz magyar földet örömkönnnyekkel fogják áztatni.“

A földesurak kínzó pálcájára vonatkozó szavait a személynök nem hagyhatta megjegyzés nélkül. — Hogy ez létezett volna — mondotta — eléggé megcáfolják a fennálló törvények, amelyek a visszaélésekre büntetéseket szabtak és így azokat gátolták. Amit pedig

Balogh a reformerekről, democraticum principiumokról, kapitulációról előhozott, hazánk békés polgárait nem alkalmazhatók.¹⁴

A magyar rendi világnak legellenszenvesebb intézménye kétségkívül az úriszék volt, amelyen a földesúr ítélkezett nemcsak a jobbágyok közötti polgári perekben, hanem az úrbéri vétségekben is, tehát az utóbbiaknál a földesúr a saját ügyében volt bíró. Ezt a súlyos visszasságot kevéssé ellensúlyozta az, hogy a földesúr mellett két törvénytudó ülnök szerepelt, és jelen kellett azon lenni a járási szolgabírónak is (ez az eljárás szabályszerűségét volt hivatva ellenőrizni) esküdtjével. Ezek rendszerint a földesúrnak fogták pártját, épp így az első fellebbviteli fórumként működő vármegyei törvényszék is. A bizottmányi munkálat a földesúrnak saját ügyében való bíraskodását azzal a sajtásággal igyekszik menteni: igaz, a földesúr a saját ügyében bíraskodik, de atyai jóakarattal van a jobbágy iránt, ezt pedig idegen bírónál nem lehet feltételezni. Most a két tábla között több üzenetváltás után létrejött javaslat mégis úgy rendelkezett, hogy jövőben az úriszékek csak a jobbágyok egymás közötti polgári pereiben fognak ítélni, a földesúr és a jobbágyok közötti úrbéri perek ellenben a megyei törvényszékekhez tartoznak.

Balogh az úriszéknek legnagyobb ellenzője volt. Az 1833. október 14-i ülésben azokról így nyilatkozott: „Az úriszék a Faustrecht-nél is alábbvaló. Igen jól mondotta a soproni követ,¹⁵ hogy az úriszékek a gázságnak valóságos fabrikái. Olesőbban igazságtalanságot sehol se vehetni, mint az úriszékek-nél.”¹⁶ „Ha a többség az úriszékek megtartására hajolna, a Mátyás király alatt volt példabeszéd arra változná által: él még az úriszék, oda az igazság” — mondotta a november 9-i ülésben.¹⁷ A főrendek az úriszék „rég, tiszteletreméltó eredetét” emlegették. — „Igenis — felelte BALOGH — az úriszékek eredete ama büszke várak sáncai közt keresendő, melynek omladékai szinte szánakozással néznek le hajdan hatalmas urak gyöngébb unokáira; ezek a bástyák immár összeomlottak s velök együtt örökre elenyészett az oligarchia büszke hatalma is; hagyjuk tehát nyugodni a már ártatlan mumiát, mert ha galvanismus segélyével némely tagját mozgásba hozhatnók is, azért halott maradna mégis; temessük el inkább s bízzuk szépen regélő költőkre érdemtelen siratását”. Az úriszékek teljes eltörlése felelt volna meg az ő hasonló kérdésekben vallott felfogásának, de második utasítása nem így szölt és így felfogásának nem tudott érvényt szerezni.

„Szívesen pártolta volna utasítása értelmében — mondotta az 1833. október 8-i ülésben — az úriszékek teljes eltörlését, pótló utasítása folytán azonban azoknak további megtartására kénytelen szavazni, de a következő megszorítások mellett. A már felszabadult jobbágyok, akik magokat és tartozásaikat megváltották, többé az úriszékek hatósága alá ne tartozzanak. Oly kérdések és perek, melyek-

¹⁴ Jegyzőkönyv X, 72—4.

¹⁵ Nagy Pál.

^{16—7} Jegyzőkönyv V, 241. 418.

ben a földesúr fél és bíró is egyszersmind, az úriszék tárgyai többé ne legyenek. Harmadszor oly perek is vétessenek ki az úriszék hatósága alól, amelyekben az egyik fél a bíraskodó földesúr hatalma alá nem tartozik. Azt nem látja át, amit az előlülő állított, hogy a úriszék szaporábban szolgáltatná ki az igazságot, mint más bíróságok, sőt sokszor az ellenkezőt lehet látni. De egyébiránt is az igazság kiszolgáltatásában fő dolog maga az igazság, azután jön annak szapora kiszolgáltatása. Hogy pedig oly esetekben, hol a földesúr bíró és fél is, az igazság részrehajlatlanul nem szolgáltat ki, azt a mindennapi tapasztalás inkább mutatja, mintsem hogy ezen állítást egyes esetek előszámlálásával támogatni kellene. Ha az úriszéket analysalni akarjuk, az az első kérdés, kiből áll az úriszék? A földesúrból, a szolgabíró és esküdtből úgy mint legale testimoniumból,¹⁸ a vármegye ügyvédjéből és az úgynevezett convocatusokból.¹⁹ A földesúr itt úgy áll, mint született bíró, már pedig lehet-e egy bíró szükséges tulajdonait magával e világra hozni? A legale testimonium, aki ha neki a földesúr voksot adni akar, az úrbéri tárgyakban bíró is, a földesúrtól diurnumokat kap, ez annyit tesz, mint a bírót az igazság kiszolgáltatásáért fizetni. A vármegye ügyvédje az úriszékeken úgy áll, mint az adózó védője, némiképen qua tribunus plebis.²⁰ De ez is a földesúrtól diurnumot kap, ez annyit tesz, mint az ellenfél ügyvédjét fizetni. Ami a convocatusokat illeti, ezeket a jobbágy befolyása nélkül a földesúr magának választja. Tudja ő azt jól, kit kell neki meghívni az úriszékre és kit nem, hogy mindenesetre kedvező ítéletet nyerjen. Ily állapotban lévén az úriszékek, lehet-e oly kérdésekben, ahol a földesúr bíró is, fél is, igazságot várni a jobbágytól? erre feleljen a mindennapi tapasztalás.²¹

Bár a szabadelvű ellenzék a tőle kívánt legfontosabb reformokat a főrendek és a kormány ellenzése folytán minden erőfeszítése mellett sem tudta keresztülvinni, mégis a jobbágyok helyzetének javítása éretett el. A több rendbeli anyagi kedvezményeken kívül az úriszéket újra szabályozták. A földesúr bíraskodása megszűnt, ezentúl úrbéri perekben egy megyei táblabíró elnöklete alatt két törvénytudó egyén bíraskodik (1836:X. t.-c. bevezetése). Megszűnt továbbá a földesúr botoztatási joga, e helyett kihágás vagy úrbéri vétség esetében egy naptól három napig tartó fogság alkalmazható, a súlyosabb esetek az úriszékhez tartoznak (1836:X. t.-c. 3., 5. §-a). Így legalább a két legellenszenvesebb intézmény, amelyeknek megszüntetéséért a szabadelvű követek a leghevesebben küzdöttek: a földesúr bíraskodása és botoztatása alól megszabadultak a jobbágyok. A modern államért küzdők fáradozásának e két nevezetes változás lett jutalma.

BALOGH főleg az úrbéri javaslat tárgyalásakor mutatta ki szabadelvű felfogását. Hangsúlyozta, hogy az ingatlanra vonatkozó tulaj-

¹⁸ Törvényszerű tanúskodás. Az úriszék eljárásának jogosságát ugyanis a szolgabíró és az esküdt ellenőrizték.

¹⁹ Két törvénytudó ülnök.

²⁰ A nép képviselője a bírói testületben.

²¹ Jegyzőkönyv V, 92.

donjog a szabadság mellőzhetetlen része. Nem elég, hogy a jobbágy-
nak több kenyere legyen, az ingatlanra vonatkozó tulajdonjog meg-
adása által kell őt a szónak valódi értelmében emberré tenni. Ezt a
reformot sürgetők sorában a legelsők között áll. Egyáltalában mindig
pártolta a jobbágyokat és jobb véleménnyel volt róluk, mint a leg-
többen. — Ne gondoljuk azt — mondotta az 1833. október 29-i ülés-
ben —, hogy a jobbágy csak mindig és mindenütt csalni akarná a
földesurát.²²

Különösen ki kell emelnünk a botbüntetés eltörlése mellett való-
síkraszállását. A nemes ember és a jobbágy büntetése között fennál-
lott nagy különbség felháborodást kellett, hogy keltsen az emberies-
ség és haladás híveiben. Az úrbéri javaslat tárgyalásakor az alsó
tábla szabadelvű ellenzékének nem sikerült keresztülvinnie, hogy a job-
bágy személye a földesúrral szemben védve legyen. A személynök az
erre vonatkozó VIII. törvénycikket feleslegesnek, sőt veszedelmesnek
mondotta. A követek között is olyan hangok hallatszottak, hogy ha
a javaslat törvénnyé válik, a jó rend, közcsendesség és bátorság fenek-
estől fel lesz forgatva. Akkor DEÁK fellépésére csak a X. törvény-
cikkben sikerült elvi kijelentést felvételni.

A régi világ büntetőjogi felfogása is lényegesen különbözött a
mai korétól. A kínzó vallatásokat a törvény a XVIII. század végén
megtiltja ugyan,²³ de nem a századok óta fennállott botbüntetést. A
megyei tisztviselők kíméletlenül botoztatnak. A visszaélések megszü-
ntetését célozza az 1820-i helytartótanácsi rendelet, amely szerint a
megyei tisztviselők 12 bot- vagy korbácsütésnél többre nem büntet-
hetnek, a kihágásról mindenkor jegyzőkönyvet kell felvenni, és az
ítélet végrehajtása tanúk jelenlétében történjék. De botoztatja a job-
bágyot a földesúr és gazdatisztje is nemcsak úrbéri vétségért, hanem
bármiért, ami nem tetszik neki, így ha nem tér ki szekerével, ha vadá-
szaton nem jól hajt, stb. „Sokszor hallani — írja HAJNÓCZY, a XVIII.
század végének legkiválóbb publicistája — ebadta parasztja, 30-at
veretek reá és a homágiumot, 40 forintokat leteszem“. Amint DEÁK
kimutatta, nincs törvény, amely a földesúrnak ilyen hatalmat adna,
és az urbariális pálcát inkább elnézett visszaélésnek, bitorlott hata-
lomnak, mint törvényesített szokásnak lehetett tekinteni. De azért a
botbüntetést, ha elvileg elvetik is, még szükségesnek mondják. Így
még SZÉCHENYI is, aki ellene van ugyan a botbüntetésnek miután az
a jogegyenlőséggel ellenkezik, de Stádiumában a nép műveletlen álla-
potára való tekintettel némelyekre nézve azt még elkerülhetetlenül
szükségesnek tartja és a nem nemest minden testi büntetéstől nem
kívánja rögtön felmenteni, csak urai önkényétől kívánja a jobbágyot
megvédeni, hogy „a mindent merészlő földesurak ne vámpyrkodhassa-
nak büntetlen“.

SZÉCHENYI a Stádiumot 1831-ben írta, de miután a kormány a már
nyomtatás alatt levő könyvet betiltotta, az csak 1833-ban jelent meg

²² Jegyzőkönyv V, 319.

²³ 1790:XLII. t. c.

Lipcsében. A „legnagyobb magyar“-nak ebben a kérdésben elfoglalt álláspontja ellenkezik az ő humanizmusával, a társadalmi igazságságra nézve vallott elveivel; ezt méltatói egyöntetűen nem tartják szükségesnek hangsúlyozni. Ő minden reform előfeltételének a nevelés útján elért érettséget jelölte meg. A botbüntetés eltörlése azonban más természetű kérdés volt, mint az egyéb reformok, mert az egyenesen az emberi méltósággal ellenkezett, eltörlését tehát nem lehetett a jobbagyság neveltebb állapotától feltételezni. Erre nézve még inkább áll az, amit BALOGH JÁNOS 1834. november 10-i beszédében az örökváltásra nézve mondott: „Miféle érettség kell arra, hogy valaki örökös szolgálja ne legyen?“ SZÉCHENYI, a „józan és okszerű haladás“ embere, aki magát „becsületes progresszistának“ nevezte, amikor a jobbagyot csak az önkénytől kívánja megvédeni, ugyanazon az állásponton van, mint NAGY PÁL az 1825—27-i országgyűlésen, panaszolván, hogy a II. József jobbagyrendeletében megengedett 12 pálcával „irgalom nélkül“ visszaélnék és a nép „minden érzés és kímélés nélkül veretik“. ²⁴ Széchenyivel ellentétben DEÁK az értelmi fejlődés elérésére a köz- és magánszabadságnak nemcsak párhuzamos, de előzetes létesülését is szükségesnek tartotta, mi nélkül az értelmi fejlődés nem érhető el. SZÉCHENYI álláspontjával teljesen megegyező a fentemlített javaslat tárgyalása alkalmával az elnöknek ²⁵ az 1835. november 28-i ülésben tett nyilatkozata, amely szerint vannak ugyan olyan kimívelt vidékek, ahol testi büntetés nem igen szükséges, de tagadni nem lehet, hogy vannak olyanok is, ahol a testi büntetés multhatatlan. Más követek is annak eltörlésében azt a veszedelmet látták, hogy a földesúr semmi hasznát nem fogja venni jobbagyainak. A kevesek között is, akik az eltörlés mellett vannak, olyan állásponttal találkozunk, aminő a nógrádi első követé, aki ugyan utasításának megfelelően az eltörlést kívánja, de ha már a testi büntetést fenn kell tartani, az ne botbüntetés, hanem vesszőzés legyen. Mintha bizony ezzel a dolgon elvileg valami változtatás történék.

BALOGH nem az egyedüli, aki a botbüntetés eltörlését kívánta, ²⁶ de mindenesetre azok között volt, akik ezt az embertelenséget már nem tartották összegyeztethetőnek a korrallal. Buzgalmát erősítette DEÁKNAK e kérdésben elfoglalt álláspontja, aki kezdettől fogva az eltörlést kívánta, megtartását visszaélésnek mondta, amelynek törvényes alapja nincsen. ²⁷ Gyökeres változást azonban ezúttal sem sikerült keresztülvinni, csupán enyhítést. A nemes ember és a jobbagy büntetése közötti különbséget is — miután a botbüntetést már a Deák

²⁴ Az inhumánus gondolkozás feletti méltatlankodásunk mellett ne feledjük, hogy közel száz év múlva az 1920. évi XXVI. tc. egy évre ismét behozta a botbüntetést.

²⁵ Somsick Pongrác királyi személynök.

²⁶ Ballagi tévesen mondja: „eltörlését az egyetlen Balogh János sürgeti s ő is csak föltételelesen“ [Vö. tőle A nemzeti államalkotás kora 395].

²⁷ Már legelső felszólalásában, az 1833. május 2-i kerületi ülésben kívánta, hogy a bírót vagy hegyemestert a compossessorok sem bottal, sem más-ként ne büntethessék [Kónyi Manó, Deák Ferenc beszédei I, 9].

közreműködésével létrejött 1843. évi büntetőjogi javaslatok mellőzték ugyan, de ezen munkálatokból törvény nem lett — csak az 1848. évi törvényhozás szüntette meg a jogegyenlőség, tehát a büntetések egyenlőségének is, kimondásával.

Az alsó tábla javaslata szerint a megyéknek fenyítő hatalommal bíró tisztviselői, így a szolgabírák, három napi börtön vagy 12 botütésnél súlyosabb büntetést nem szabhatnak ki, e mellett a honoráciorok és a községi előljárók botbüntetéssel egyáltalában nem büntethetők. Ezt a javaslatot a főrendek nem fogadták el. Kimondatott azonban, hogy testi büntetéssel a bűnös egy negyedév alatt ugyanazon ítéletnél fogva csak egyszer büntethető és ha az ítélet 25 botnál súlyosabb büntetésre szólna, az az elítélte csak félévenként alkalmazható (1836: XVII. t.-c. 2. §). Jellemző a korra, hogy már ezt is olyan vívmánynak tekintették, amivel meg lehetnek elégedve.

Meg kell jegyeznünk, hogy BALOGH beszédei nemcsak értékes tartalmukkal tűntek ki, ő maga egyike volt az alsó tábla legkiválóbb szónokainak. Ebbeli tehetségét Kossuth is elismerte.

A nép érdekében való lelkes küzdelme adott alkalmat a kormány-
nak arra, hogy három hűtlenségi pere²⁸ között az egyiket azért indít-
tassa meg ellene, mert az alsó tábla 1835. június 22-i ülésében magáévá
tette WESSELÉNYINEK Szatmár megye 1834. december 9-én tartott köz-
gyűlésén a kormányról tett ama nyilatkozatát, amely szerint ez kilenc
millió ember, vagyis a jobbágyok zsírját szívja, s nem akarja, hogy a
nemesség azokat segítse. A kormány ezt az állam ellen való izgatás-
nak minősítette és Wesselényi ellen hűtlenségi pert indíttatott.
BALOGH az alsó tábla fentidézett ülésében kijelentette, hogy Wesse-
lényi beszédét nemcsak nem kárhoztatja, hanem azt helybenhagyja és
talán nem is vétene, ha azt magáévá tenné.²⁹ E kijelentése miatt ellene
is hűtlenségi pert indítottak, Bars megyére pedig ráírt a kormány,
hogy miután a hűtlenségi per alatt álló nem tarthatja meg követségét,
válasszon új követet. A perindítás nagy izgalmat keltett. Az alsó tábla
nem is akarta folytatni tanácskozásait, amíg a pert meg nem szűntet-
tik. Ez a per adott kiválóan alkalmat az akkor már vezérserepet vivő
DEÁK FERENCNEK arra, hogy az országgyűlési szólásszabadság védel-
mében kifejtse azokat az alapelveket, amelyek a kérdés tárgyalásában
később is mindig irányadók voltak. Bars megye ismételten felírt a
királyhoz Balogh perének megszüntetése érdekében, és a kormány
parancsára nem hallgatva, július 25-i közgyűlése őt megerősítette a
követségben. Végül a kormány a közvélemény hatása alatt a pert
október 9-én megszüntette. Ez a hűtlenségi per nevezetes fejezete az
országgyűlési szólásszabadság történetének, mert ez volt az egyetlen
eset, hogy az országgyűlésben mondott beszéd miatt hűtlenségi pert
indítottak.

Követi működéséről Bars megye 1836. július 18-án tartott köz-
gyűlésén tett jelentést. A hazában — mondotta többek között — most

²⁸ A hűtlenségek bélyege (nota infidelitatis) a régi büntetőjogban a leg-
nagyobb bűncselekmény, amelyre a törvények fej- és jószágvesztést rendeltek.

²⁹ Jegyzőkönyv X, 463.

három politikai párt van. Az egyik minden embernek, a másik csak a nemesi kiváltsággal bírónak, a harmadik csak a kormánynak és az oligarchiának kíván szolgálni. Ő különbség nélkül minden embernek, nemesnek, nem nemesnek, boldognak, boldogtalannak sorsán javítani, a nemesi kiváltságokat minden honfiúra kiterjeszteni, és mindazokat, akik századokon keresztül embereknek is alig tartattak, a magyar alkotmány kereteibe befoglalni kívánja. Az augusztus 29-i közgyűlésben az alispán díszkardot adott át neki a megye elismerésének jeléül, majd 1842. június 7-én első alispánnak választották, amely tisztségét 1845. október 20-ig viselte. E minőségében sem szűnt meg a haladás ügyét szolgálni.

Az 1848. július 5-én megnyílt országgyűlésre az aranyosmaróti kerület képviselővé választotta. Ahhoz a kis számú ellenzéki csoporthoz tartozott, amelynek NYÁRY PÁL volt a vezére és GR. TELEKI LÁSZLÓ, PERCZEL MÓR, IRÁNYI DÁNIEL, MADARÁSZ JÓZSEF és LÁSZLÓ voltak ismertebb tagjai. Törpe minoritás volt, ahogyan Kossuth elnevezte. BALOGH később Kossuthnak egyik leglelkesebb híve lett, a szeptember 14-i ülésben kijelentette, hogy nincsen bizalma Batthyány miniszterelnökkel szemben, és a hazát csak úgy lehet megmenteni, ha a ház a kormányt Kossuth kezébe adja. Tagja volt annak a küldöttségnek, amelyet a képviselőház Deák vezetésével az osztrák birodalmi gyűléshez menesztett, ezt az alkalmat felhasználva összeköttetésbe lépett a bécsi demokratákkal, akik nagy rokonszenvvel fogadták. A szabadságharcban mint ezredes vett részt s kormánybiztosként működött a Felvidéken. Mivel neve már régen a rebellisek névsorán szerepelt Bécsben, 1851. szeptember 21-én mint felségsértőt a pesti haditörvényszék in contumaciam halálra ítélte és másnap az Újépület háta mögötti téren nevét 36 jeles hazafi — köztük Kossuth, Andrássy, Lónyay és mások — nevével együtt bitófára szegeztette.³⁰ Törökországba menekülve³¹ Bessel és másokkal együtt a szíriai Aleppóba internáltak, majd Málta szigetén, Angliában és Németországban élt emigrációban nagy nélkülözések között, míg végre tíz évi bujdosás után engedély kérése nélkül próbált visszatérni. A határon azonban elfogták, és egy évig fogva tartották.

³⁰ A vád ellene nemesak az volt, hogy résztvett a szabadságharcban ezen felül az abszolút kormány azzal is vádolta, hogy ott lett volna a tömegben, amely a magyar kormány és az akkor már Magyarország ellen támadó Jellacsics horvát bán közötti közvetítésre Bécsből küldött gr. Lamberg Ferenc pozsonyi főhadparancsnokot 1848. szeptember 28-án a Buda és Pest közötti hajóhídon meggyilkolta. Ezt a vádat Haynau lapja, a Pester Zeitung hangoztatta először Balogh ellen szeptember 29-i számában. A képviselőház ugyanaz a napi ülésében ezt a vádat ő erélyesen visszautasította, rágalomnak mondotta és az egyáltalában nincsen bebizonyítva.

³¹ Itt állítólag Bessel és másokkal együtt ő is áttért a mohamedán vallásra, miután a török kormány ezt ajánlotta a menekülteknek, hogy biztosítva legyenek az osztrák és orosz kormány követelte kiadatással szemben. Az emigráció emlékiróinak tudósításai e tekintetben eltérők.

Megyéje nem feledte el érdemeit és az 1861-i országgyűlésre ismét képviselővé választotta. A megváltozott politikai légkörben és mivel egészségét is nagyon megviselték az emigráció szenvedései, ekkor már csendes emberré vált az, akinek eleme a népszabadságért, demokratikus haladásért való küzdelem volt.

Hátralévő éveit teljes visszavonultságban töltötte el szegényen, mert távolléte alatt családja vagyonából kiforgatta. Barátja, Wesselényi sorsában osztozott, már régebben meglevő szembaja annyira súlyosbodott, hogy majdnem egészen megvakult. „Én is részese valék anak a dicsőségnek — írja nem sokkal halála előtt egyik barátjának, — minőt a nemzet választottjainak osztogat. Azonban mi lőn mindennek vége? Életem rózsáigairól a virágok elfonnyadtak, csak tövisei maradtak... Nihil durabile sub sole!“ 1872. január 11-én halt meg Érsekújváron 76 éves korában. „Temetésén — írja az egykori tudósítás — nagy tömeg jelent meg, egykori jobbágyai is. Elhatározták, hogy emlékének szobrot emelnek s erre meg is kezdték az adakozást.“³²

Mindenesetre BALOGH JÁNOS azok közé tartozik, akik a leglelkesebben küzdöttek a népszabadságért, haladásért. HORVÁTH MIHÁLY szerint a demokrácia és a republikánizmus iránti hajlamában a végletekig ment, s fiának már hét éves korában a következő katekizmust tanította be: Ki volt az első ember? Washington. Melyik a legjobb kormányrendszer? A köztársaság. Ki vagy te? Demokrata. Legjobb barátság fűzte a kor legkiválóbb haladószellemű embereihez. Pozsonyban Deák társaságához tartozott, aki nem egy ízben támogatta országgyűlési felszólalásait és őt füssi birtokán többször felkereste. Nagyon jó viszonyban volt — amint ezt az Erdélyi Múzeum Wesselényi levéltárában őrzött levelei is mutatják — Wesselényivel és Kölcseyvel. Demokrata, haladó magatartásáért az országgyűlési ifjúság nagyon kedvelte őt, többször fáklyásmenettel tisztelte meg és Wesselényit karonfogva ábrázoló képét kiadta. Bátor szókimondásáért nem egy támadás érte. Egyizben a nép érdekei mellett mondott szavai miatt egy királyi tanácsos az alkotmány ellenségének nevezte, mire ő kijelentette, hogy ő a nép érdekeit képviselve ül székén s e szerepben jobban tetszik magának, mint a követ úréban, aki csak Werbőczy kopott törvényeit jött autentikálni az országgyűlésre. A modern Magyarország megteremtésének, az 1848-ban diadalra jutott eszmének egyik érdemes úttörője volt. Élete vége felé egyik barátjához intézett levelében nyugodt lelkiismerettel elmondhatta magáról, hogy minden lehetét már fiatal kora óta a közügyeknek szentelte, még téve érettök mindent, mit tehetsége engedett.

BALOGH ARTÚR

³² Vasárnapi Újság 1872. 7. szám.

A funkcionálizmus kérdése a néprajzban

I.

A tudományos munka eredménye lényegében attól függ, hogy milyen módszerrel dolgoznak a tudomány művelői. Minden eredmény valamilyen módszer következménye. Különösképpen látjuk ezt a néprajznál, ahol egy-egy eredmény, következtetés nagyon gyakran az irodalomtörténet, a történelem, a földrajz, a társadalomtudomány, a lélektan, sőt a természettudományok területét is érinti. Nálunk elsősorban az irodalomtörténet és a földrajz-történelem volt az, amelyekhez a legszorosabban kapcsolódtak a néprajz eredményei. Mindezt a magyar néprajz sajátos helyzetével, történetével magyarázhatjuk meg. A néprajz művelői elsősorban az irodalomtörténet (Katona Lajos, Solymossy Sándor, Heller Bernát, Berze Nagy János) és a földrajz (Jankó János, Ecsedi István, Bátky Zsigmond, Györffy István) területéről indultak el és kanyarodtak át a néprajz területére. Azok, akik tudományos pályájuk kezdetekor az irodalomtörténettel állottak kapcsolatban az ú. n. „szellemi“ néprajzot művelték, azok pedig, akik geográfus-műhelyben nevelkedtek, a „tárgyi“ néprajz terén munkálkodtak. Ez nem egyszer éles ellentétre, vitára adott alkalmat.¹ Elmondhatjuk, hogy a „szellemi“ és „tárgyi“ néprajz művelőinek módszerei, eredményei távolabb állottak egymástól, mint egyrészt az irodalomtörténettől, másrészt a földrajztól. A „tárgyi“ néprajz körébe tartozó legjelesebb tanulmányok jórésze — JANKÓ, BÁTKY, GYÖRFFY dolgozatai — földrajzi folyóiratokban vagy kiadványokban (Földrajzi Közlemények, Föld és Ember) látnak napvilágot, s a „szellemi“ néprajz termékeit az irodalomtörténészek kísérik a legéberebb figyelemmel. Tanulságos példája ennek az, hogy KATONA LAJOS válogatott tanulmányait, — amelyek néhány kivételével néprajzi tárgyúak — az irodalomtörténész CSÁSZÁR ELEMÉR adja ki,² s a magyar népköltészeti kutatás történetéről, a XIX. század néprajzi gondolkodásának kialakulásáról a legtöbbit a szintén irodalomtörténész HORVÁTH JÁNOS kutatásainak köszönhetünk.³ A kettősséget jól jellemzi az, hogy

¹ L. pl. Viski Károly, A magyar tudománypolitika alapvetése (ism.): NéprÉrt. XIX (1927), 35–45.; ua., Válasz Solymossy Sándornak: NéprÉrt. XIX (1927), 120–1. — Bátky Zsigmond, Múzeumunk érdekében: NéprÉrt. XIX (1927), 123–7; Solymossy Sándor: Magunk ügyében: Ethn. XXXVIII (1927), 127–32, 203.

² Katona Lajos irodalmi tanulmányai. I.–II. köt. Bp., 1912.

³ Horváth János, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1927.

a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, az Ethnographia — a Társaság eredeti célkitűzéseitől eltérőleg, — hosszú ideig (1900—1935 között) jóformán csak a „szellemi“ néprajz területére tartozó cikkeket közölte, a „tárgyi“ néprajz a Néprajzi Múzeum folyóiratának⁴ lapjaira szorult vissza. Folyton ez a kettősség domborodik ki „A magyarság néprajza“ című összefoglaló munka négy kötetéből is. A földművelés és állattenyésztés eszközeiről, munkamódjáról a második kötetben olvashatunk, viszont az idetartozó szokásanyag a termést varázsló, gonosz-elhárító cselekedetektől a kalákákig, az arató ünnepekig a negyedik kötetben található. A kötetek szerzői és szerkesztői a hagyomány tárgyait is különválasztották maguktól a hagyományoktól, ami azt jelenti, hogy például a regös énekek tárgyalása és a regösök felszerelésének leírása, más-más kötetbe került. A munkának ezt a beosztását a második kiadás előszavában VISKI KÁROLY magyarázni próbálja, de elismeri a „magyar néprajz“ fogalma más felosztásának, rendezésének, az ismeretanyag belsőleg összefüggőbb tagozásának lehetőségét, illetőleg jogosságát is.⁵

Nem szükséges bővebben fejtegetni, hogy a fenti módszerrel és tudományszemlélettel mesterségesen széttagoljuk, szétválasszuk a népi műveltség szerves egészét s önként mondunk le azoknak a belső összefüggéseknek a feltárási lehetőségéről, amelyek a néprajzi jelenségeket a mesétől, a szokásoktól a különböző tárgyi formákig összeforrasztják részben egymással, részben az emberrel és a társadalommal.

A „szellemi“ és a „tárgyi“ jelenségek a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással, egymást kiegészítik, s csakis a kettő egymáshoz való viszonyának feltáráásával ismerhetjük meg a társadalmi szabályok és törvények szerint élő történeti embert, a népet.

Gondoljunk arra, hogy a gazdálkodás nem egyszerű fizikai cselekedet, munka vagy szerszám alkalmazása, hanem a műveltség bizonyos fokán vagy formájában kultikus-mágikus cselekedetekkel van átszőve. A vetésnél a különböző vetőedények, vetőzsákok formája éppen annyira fontos, mint a vetés módja. A mag elszórása közben és után különböző kultikus cselekedeteket végez a magvető: például szótlanul vet vagy többször körüljárja — jelképesen bekeríti — a bevetett területet, hogy a gonosz szellemeket, ártó hatalmokat, a kártékony állatokat távoldartsa a vetéstől. Az ilyen és ehhez hasonló kultikus cselekedetek a műveltség bizonyos fokán és formájában teljesen egyenértékűek a fizikai cselekedetekkel, a munkával, a szerszámokkal. A nők munkája (aratás sárlóval, kendervetés), a különböző társalmunkak pedig a gazdálkodás társadalmi vonatkozásait tárják fel előttünk. Erdélyben a sárlóval arató, kendervető, szénagyűjtő nő még

⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője (1900). A folyóirat a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetének megfelelően címét többször változtatta. Legutóbb a Néprajzi Múzeum — Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára — Értesítője címen jelent meg.

⁵ A magyarság néprajza. Bp., 1941. I², 8. — Az első kiadás módszertani hiányosságaival e sorok írója foglalkozott [vö. Finnisch-Ugrische Forschungen XXVI (1939), 73—81].

annak a gazdálkodási korszaknak az emlékét őrzi, amelyben a nők végezték a földművelést. Az ősi földművelő nő azonban mindinkább háttérbe szorul s eredeti tevékenységi köréből csak az a munka marad meg, amellyel a termények közvetlen feldolgozását végzi el. Így a nők örölik meg a magot otthon vagy éppen Erdélyben még sok helyen a malomban is, ők végzik el a szitálást s a lisztből a nők készítik el az ételt.⁶ Mindezek a munkák ősi tevékenységi körük utolsó maradványai.

Hogy ez a kettősség — a tárgyi és szellemi, illetőleg társadalmi jelenségeknek mesterséges szétválasztása — elő ne forduljon, a magyar néprajznak elsősorban saját céljait, anyagának természetét és kiterjedését kell ismernie, — vagy közelebbről meghatározva: néprajzi gondolkodást, módszert kell érvényesítenie akkor, ha néprajzi feldolgozásra, néprajzi eredményekre törekszik. Nálunk eddig inkább gyűjtés és rendszerezés folyt; ez azonban még korántsem magyarázó, okfejtő eredményekre törekvő módszer. Kivételképpen jóformán csak mesekutatóink munkásságát, RÓHEIM GÉZA magyarázatait s azokat a morfológiai, részben nyelvtudományi és történeti eredményekkel is támogatott összehasonlításokat említhetjük, amelyeknek JANKÓ és BÁTKY vetették meg az alapját.⁷

A módszert kiépíteni nem könnyű feladat s ezért nem is hibáztathatók a gyakran mostoha körülmények között dolgozó elődök, hogy a módszer alapjait nem rakták le. A néprajzi kutatásban előljáró nemzetek — mint az angolok, amerikaiak, németek, finnek — tudósai is küzdenek a módszerekkel. Tovább építik, rombolják, tágítják az elődök elvi és elméleti célkitűzéseit, csakhogy minél jobban beleláthassanak a népi műveltség bonyolult megnyilatkozási formáiba s rajtok keresztül a népi lélekbe.

A több évtizedes gyűjtőmunka után, amelynek eredményei »A magyarság néprajza« immár három kiadást ért több, mint 1700 lapján nyugszanak, új célkitűzéseket kell felvetni a magyar néprajznak, hogy a gyűjtést kiszélesítse és elmélyítse vagy pedig az eddig gyűjtött anyagból új eredményeket fakasszon életre. Új célkitűzések felé már történtek kísérletek. Az egyik volt az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény megindítása⁸, a másik a Magyar Néprajzi Atlasz elkészítésének terve,⁹ a

⁶ Az elgondolásnak megfelelően írtam meg »A gyűjtőgető gazdálkodás, Az elvetett búzától a kenyérig [Bp., 1939]« című, a gyűjtésbe bevezető munkámat.

⁷ Róheim Géza, Adalékok a magyar néphithez. Bp., 1920; ua., Magyar néphit és népszokások. Bp., 1925. — Jankó János, A magyar halászat eredete. I—II. Budapest-Leipzig, 1900. — L. ezenkívül Bátlynak a magyarság házáról, az ivócsanakokról, az aratósarlókról szóló, a NéprÉrt.-ben megjelent részlet-tanulmányait s A Magyarság Néprajza I. kötetében az építkezésről és táplálkozásról írt összefoglalását.

⁸ Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény című sorozatban (szerk.: Ortutay Gyula) eddig a következő munkák jelentek meg: Ortutay, Fedics Mikály mesél. Bp., 1940. — Banó István, Baranyai népmesék. Bp., 1941. — Dégh Linda, Pandur Péter meséi. I—II. Bp., é. n. — Kovács Ágnes, Kalotaszegi népmesék. I—II. Bp., é. n.

Néprajzi Múzeum gyűjtőhálózatának meginduló kiépítése, megszervezése¹⁰ s nem utolsó sorban a Teleki Pál Tudományos Intézet keretén belül működő Táj- és Népkutató Intézetnek a középiskolás ifjúság érdeklődését felkeltő nevelő- és gyűjtőmunkája.¹¹ De úgylátszik, hogy ezek a kísérletek — jórészt a háborús viszonyok miatt — zátonyra kerültek és hajótörést szenvedtek, mint annyi sok szép vállalkozás a magyar néprajzban.

Ezek a kísérletek azonban már jelzik, hogy a módszereknek milyen irányban kell alakulniuk, követelményeket állítanak fel s szervesen próbálnak beleilleszkedni a néprajz egyes szélesebbkörű európai célkitűzéseibe.

A kísérletező lombikokat különösen két tudomány lángja melegíti. Ez a két tudomány a társadalomtudomány és a lélektan. Azok a rokon-diszciplínák, amelyek már a XIX. század végétől annyi termékenyítő gondolatot nyújtottak az általános néprajz művelőinek. Hiszen már tudományunk egyik legnagyobb alakja, BASTIAN ADOLF (1826—1905) azt hirdette, hogy a néprajz a társas viszonyban élő emberek tudománya.¹² BASTIAN szerint mindaz, amit a társas viszonyban élő ember létrehoz bizonyos lelki és társadalmi funkciók eredménye s éppen ezért a néprajzi jelenségek pszichikai vagy közelebbről társadalompsychikai alkotások.¹³ A társadalomtudomány SPENCER HERBERT (1820—1903) fellépésétől kezdve állandóan formálja a néprajzi gondolkodást s ma különösen az angol—amerikai etnológusok mind szorosabban kapcsolják tudományunkat a szociológiához. Ezt fejezi ki náluk a néprajznak gyakran alkalmazott „Social anthropology“ elnevezése is. MALINOWSKI B. a néprajzot egyenesen társadalmi tudománynak tartja („Cultur anthropology is a social science“).¹⁴

A fiatal magyar néprajzos nemzedék kísérletezései közben jelent meg a klasszika-filológus MARÓT KÁROLYNAK egy részletvizsgálatokból (a Szentiván napi szokások) kiterelvényesedő tanulmánya. Ebben a ritusból általános következtetést igyekszik levonni a néprajz minden területére, s megpróbálkozik a magyar néprajz jövőbeli célkitűzéseinek megrajzolásával is.¹⁵ MARÓT tanulmánya KATONA LAJOS több, mint

⁹ Gunda Béla, A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése: NéprÉrt. XXXI (1939), 294—300; ua., Vorläufiger Bericht über den Atlas der ungarischen Volkskultur: Folkiv IV, 96—8.

¹⁰ Gunda, A Néprajzi Múzeum Országos gyűjtőhálózatának és kézirat-tárának munkája: NéprÉrt. XXXI (1939), 421—2.

¹¹ Morvay Péter, Az I. és II. Országos Középiskolai Táj- és Népkutató pályázat: Ethn. LIV (1943), 211—3. — Végh József, Táj- és népkutatás a középiskolában. Bp., 1942.

¹² Bastian A., Schöpfung und Entstehung? Jena, 1875. 136.

¹³ Vö. W. Mühlmann, Methodik der Völkerkunde. Stuttgart, 1938. 65.

¹⁴ Malinowski B. bevezetése Firth R. munkájában: We, the Tikopia. A Sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia. London, 1936. XI. 1.

¹⁵ A magyar néprajzkutatás feladatai: Ethn. LI (1940), 273—308.; l. még németnyelvű tanulmányát: Zur Entwicklungsgeschichte der Volkskunde in Ungarn: Ungarische Jahrbücher, XVIII (1938), 123—52.

ötven esztendővel ezelőtt megjelent munkája¹⁶ óta az első törekvés, amely a magyar néprajz célkitűzéseit az általános etnológia távlatai felé próbálja előbbre vinni.

MARÓT szerint „a jelenség korát vagy eredetét éppen olyan másodrangú fontosságú keresni, amilyen elsőrendűen fontos lesz mindenütt a tényleges mastéleségének gondos számbavevése“ [274. l.]. MARÓT ezzel pálcát tör a történeti szemléletű kutatások felett. Igyekszik ugyan nem tagadni a történeti szempont fontosságát, de minden megállapítása és célkitűzése tulajdonképpen ahisztórikus. „Lelkünk subbiogikus összetevőinek — írja MARÓT — lényegtevő fontossága való s á g o s hagyományt és egyszerű á t v é t e l t tulajdonkép eleve nem is enged meg...“ [273. l.]. Minden folytatás, átvétel sajátosan másféle, mint az eredetije. Mivel „... a ritusszerű jelenségek d ö n t ő e n csak a sublogikus és nem a történelmi-okságos momentumok által lévén meghatározva — ezeknek igazi megértéséhez is nyilván k ö n n y e b b e n j u t h a t u n k a történelmi vonás megfelelő elhanyagolásával, a történelmi konstrukciók esetleg épp zavaró segítsége nélkül is, mint jutottak a mult század irányának képviselői azoknak az előtérbe helyezésével“ [275. l.]. A ritusok megismerését „az élet-oldal felől, tehát a (lelki) »helyzet« dynamikájának analysisével“ kell megközelítenünk [275. l.]. MARÓT azután ritustanának eredményeit a néprajz egész területére kiterjeszti s azt tanítja, hogy minden jelenség úgy tekintendő és bírálendő el, mint a ritus. Mivel a „tárgyi néprajz“ körébe tartozó jelenségek is „többé-kevésbé szintén rendelkeznek »rituális« vonásokkal és a »szellemi néprajz« körébe sorozandók, sőt csak mint ilyenek tartozhatnak egyáltalán egy *ethnos* megismerését célzó tudományunkba“ [277. l.].

MARÓT, erősen HAMBRUCH, MÜHLMANN és SHIROKOGOROFF tanítására támaszkodva, megpróbálja meghatározni a néprajz fogalmát s néhány előrevetett pillantással körvonalazza a magyar néprajz jövőjét. MARÓT szerint a néprajz (etnológia-etnográfia) valami „biológialag“ elképzelt tudomány, „bio“-ethnologia, s az emberiség tudásával, kultúrájával foglalkozik [280. l.]. Két lappal tovább azt mondja, hogy a tudomány tárgya maga a nép (*ethnos*). Feladata: „az emberi lét fizikai feltételei és az egyes ethnikus csoportokban létesülő funkcionális alkalmazkodások közötti ürt áthidalni“ [280. l.]. Általános beállítottsága a statikus és szerkezeti analógiák helyett a dinamikus és funkcionális tényezőkre irányul. A néprajzot érdeklő tények a „tárgy és (a létrehozó) szellem elválaszthatatlan egységéből állnak, mint az ember és környezete alkalmazkodásainak eredői“, — objektumai „csak funkcionális e l e v e n e n, mint egy alkalmazkodási folyamatnak, mint annak a szellemnek hordozói lehetnek fontosak, amely által létrejöttek, s amelyre ekként jellemzők“ [289. l.]. Majd másutt szerinte „a néprajz lényegében nyilván nem lehet más, mint megfigyelés és leírás, de főleg olyan feltűnően sajátos s mégis általános-jellegzetes közösségi vonásoknak és mozzanatoknak („szokásoknak“) a megfigyelése és leírása, amelyek éppen mint nemzetien sajátosak is, az Emberről való lényegismereteinknek meglepő vagy fontos

¹⁶ Ethnographia. Ethnologia. Folklore: Ethn. I (1890), 69—87.

kiegészítéséhez, esetleg tanulságos vagy jóljövő korrekciójához használhatók fel és felhasználandók“ [285. l.].

MARÓT alig követhető gondolatmenete, bonyolult fogalmazása mögül csak nagyon nehezen dereng fel az, hogy mit is ért tulajdonképpen néprajzon. Talán a fenti mondati azok, amelyek a legjobban sejtettetik az általa elképzelt tudományt, s annak módszereit. Éppen olyan nehéz megállapítanunk azt, hogy miben látja a magyar néprajzkutatás jövőjét. Hangsúlyozza ugyan, hogy a „lélektörténeti fajkutatás problémái igényelnek majd benne alaposabb tisztázást“, — „megköveteltetnek majd a világelképzelés, belső alkat, észjárás, stb. mai lélektani tudásunknak¹⁷ megfelelő újra tisztázásai“, — „az evolúciós és egyéb mesterkélt sorképzések, értékelések és fogalmi kategóriák magunk és a dolgok közé nem-engedése“, stb. [288. l.].

A tanulmány mindenképpen megérdemelte egy népszerű kiadást. Márcsak azért is, mert a néprajz magyar művelőinek körében az általános etnológia elvi és módszertani kérdései alig-alig részesültek megfelelő tárgyalásban.¹⁸ De a tanulmány még bonyolultan megfogalmazott formájában is élénk visszhangra talált. Mint az Ethnographia akkori szerkesztője tudom, hogy megdöbbenette a néprajzosok egyes rétegét, viszont — éppen a fiatalabb folkloreista nemzedéknél — MARÓT megállapításai munkatervet nyújtottak.¹⁹

MARÓT kétségtől túloz és alapvetően téved, amikor elítéli a történeti irányú kutatásokat. Ma már GRAEBNER F., FOY W., ANKERMANN B. és társainak tanai s a műveltségi körökre vonatkozó kutatásai egyik legszebb eredményei tudományunknak. Ezek az eredmények természetesen nehezen foghatók fel azok számára, akik a klasszika-filológia területe felől próbálják megközelíteni tudományunkat, s olyan kalauzt fogadnak maguk mellé, mint az ezzel a kutatási iránnyal szemben teljesen elfogult MÜHLMANN W., akinek misztikus dogmatizmusát csak STERNBERG L. J. megokolatlan diktatórikus kijelentései²⁰ és FAHRENFORT J. J. lényegét nem látó elfogult megállapításai mülják felül.²¹

Az elítélő megjegyzések mellett azonban sokkal fontosabbak MARÓTnak azok a fejtegetései, amelyekkel a néprajzot igyekszik ki-

¹⁷ Magam szedtettem ritkítva.

¹⁸ Örvendetes kivételként — néhány multbeli törekvést, részleteredmények közlését nem tekintve — Solymossy [Az etnológia tárgyköre és módszere: Ethn. XXXVII (1926), 1–19] és Joó Tibor [Az etnológia újabb iránya: Magyar Szemle XXIII (1935), 352–63] tanulmányát említhetjük.

¹⁹ Banó, Baranyai népmesék: ÚMNGy, II. Bp., 1941. 12. — Vö. még Marót tanainak visszhangjára Dégh, Pandur Péter meséi. I. ÚMNGy. III. Bp., é. n. 12, 71. — Ortutay, Fedics Mihály mesél: ÚMNGy. I, 65, 67, 86.

²⁰ Sternberg L. J., Die Ethnologie der Gegenwart. Neueste Fortschritte, wissenschaftliche Strömungen und Methoden: Ethnologischer Anzeiger II (1927), 241.

²¹ Fahrenfort J. J., Tendentienze ethnographie. Mensch en Maatschappij. Groningen, 1926. II. 291–9. — Különben Mühlmann módszertani munkáinak zavarosságára, következetlenségeire és a szerző tájékozatlanságára újabban Schmidt W. kosszabb tanulmányban mutatott rá [Untersuchungen zur Methode der Ethnologie I: Anthropos XXXV–VI (1940–41), 898–965].

emelni valamilyen statikus állapotából, s a jelenségeket „élettel“ telíteni úgy, hogy a dinamikus és funkcionális szerepükre is ráirányítja a figyelmet. MARÓT a dinamizmuson és a funkción nem valami kifelé ható, más életkörök, műveltségi tájak felé irányuló erőt, mozgást adó tulajdonságot, rendeltetést ért, hanem a jelenségek életszerű beilleszkedését az emberi közösségekbe. A jelenségeket nem a térben és időben kialakuló formáik, tulajdonságaik alapján igyekszik értékelni, hanem azáltal a közvetlen viszony által, amely közöttük és az Ember között fennáll. Ennél a szemléletnél a funkció és a dinamizmus lélektani érvényű s nem az etnológia koordinátáitól meghatározott. De lélektani utakon jár az anyag megismerése is, — hiszen maga MARÓT követeli a magyar néprajz jövőjének felvázolásánál egyes jelenségek „mai lélektani tudásunknak megfelelő újra tisztázását“ [288. l.].

Ezzel egyáltalán nem akarjuk a néprajzot lélek-, lélektan-ellenes tudománynak beállítani. Hiszen fentebb már utaltunk BASTIAN felfogására. A művelődéstörténeti etnológia képviselőinél is alapvető fontosságú a lélektan. GRAEBNER F. az etnológia fontos segédtudományának tartja. Hangsúlyozza, hogy a műveltségi jelenségek létrejötte, a műveltségi folyamatoknak lelki feltételei is vannak. A műveltségi jelenségek belső, bizonyos tekintetben lelki meghatározottság függvényei s az átvételnél az átvevő nép lelkének megfelelő formaváltozások érvényesülnek.²²

Akár mennyire is szétágazóak MARÓT gondolatai, mindaz, amit igényel a néprajzi kutatás célkitűzéseinél igen termékenyítő lehet s közel áll ahhoz az irányhoz, amelyet RIVERS W. H. R. munkásságával meginduló funkcionális iránynak nevezünk.²³

²² Graebner F., *Methode der Ethnologie*. Heidelberg, 1911. 108—9, 169.

²³ A funkcionális irány történetére l. Lowie R. H., *The History of Ethnological Theory*. New-York—London, 1937. 227 kk; Milke W., *Der Funktionalismus in der Völkerkunde*. Schmollers Jahrbuch, LXI. 1939. 513. kk; W. Mühlmann: id. munk. 160. kk. A funkcionális szempontra érvényesülnek Bogatyrev P. munkáiban [pl. *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku*. Túrócszentmárton, 1937]. — A „funkció“ kérdése — függetlenül a külföldi törekvésektől — többször felmerül néprajzi irodalmunkban is, de bővebb kifejtésére s néprajzi jelentőségének tárgyalására nem kerül sor. A funkció kérdését többször felveti tanulmányaiban Bányai [pl. *NéprÉrt.* XXI (1930), 124; itt a forma és a funkció kapcsolatára mutat rá]. A funkció, a forma és a társadalmi állapot közötti összefüggésről sok értékes megfigyelést tartalmaz Fél Edit könyve [Kocs 1936-ban. Bp., 1941]. A mesélés, de nem a mese tartalmi elemeinek funkciójáról részletesen ír Kovács Ágnes fentebb idézett kalotaszegi mesegyűjteményében. Ortutay »Magyar népmesék« (Bp., 1937) című munkájában a funkció kérdése mint szociológiai fogalom szerepel, amit igazolnak az alábbi idézetek: A falu ábrázolásánál „amíg a szerkezeti kép megmutatta a különböző társadalmi, etnikai, települési, közösségi-egyéni, foglalkozási, kiterjedési, stb. erők mennyiségi és milyenségi viszonyait, addig a funkcionális kép ezeknek az erőviszonyoknak a falu életében való működését, funkcióját ábrázolja.“ „A funkcionális képben kapnak helyet elsősorban azok az irányító elvek, normatív eszmék, amelyek a különböző társadalmi rétegeket egymással összekötik, egymástól elválasszák“ [i. m. 54].

2.

Mielőtt arra felelünk, hogy mi a funkcionális néprajz, néhány olyan általános kérdést érintek, amely a néprajz fogalmát, tárgykörét világítja meg.

A néprajz az emberi szellem, az emberi munka termékeit, megnyilatkozásait, intézményeit vizsgálja, amelyet összefoglalóan műveltségnek nevezünk. Vizsgálja a természeti népek műveltségét éppenúgy, mint Európa, Kelet-Azsia hagyományosan paraszti sorban élő, ősfoglalkozásokat folytató néprétegeinek műveltségét. Különösen addig a fokig, amíg a műveltséget a nép hagyományos belső organizmusa s nem a külső organizáló erők befolyásolják, alakítják. Éppen ezért már kérdéses az, hogy az amerikai, ausztráliai telepések, farmerek, az oroszországi kolhosz-parasztok irányított élete mennyiben tartozik a néprajzi vizsgálatok körébe. A néprajz nem elégszik meg a művelődési intézmények, formák, jelenségek egyszerű leírásával, hanem keresi az eredetet, vizsgálja a fejlődés, az alakulás módját, függetlenül attól, hogy ezek létrehozásában belső: lelki-szellemi vagy külső: földrajzi, történeti, gazdasági, társadalmi, stb. tényezők működnek közre. Nyilvánvalóan, hogy nem elegendhet meg a műveltségi jelenségeknek vagy magának a műveltségnek és földrajzi elterjedésének történeti (kauzális-genetikus) magyarázatával, mert a térbeli és időbeli elterjedésen kívül a jelenségnek, intézménynek stb., éppenúgy mint magának az egész műveltségnek bizonyos meghatározott szerepe, feladata, rendeltetése van a különböző társadalmi formákban, a történelmi, társadalmi és lelki ember életkörében. Az azonos műveltségi elemek, az azonos eredetű műveltség nem minden körülmények között teljesítenek azonos funkciókat. A funkciók térben és időben éppenúgy változhatnak, amint változnak a társadalom alkata, az ember belső szükségletei szerint. Ha a funkció megváltozott, az azonosság lényegében külső hasonlósággá alakult át, de az azonosság és a hasonlóság esetében is történeti rokonság állhat fenn. Ennek s azoknak az erőknek és folyamatoknak a felderítése, amelyek az azonosságot megbontották s a hasonlóságot létrehozták, — mindig vizsgálataink előterében kell állni. Azonosság esetében a történeti kapcsolat fennállása mellett a forma és funkció ugyanaz, míg a hasonlóság esetében a funkció már részben vagy egészben megváltozott, de a forma is alakulhatott.

Nézetem szerint csakis az így felfogott néprajz (etnológia) vezet el bennünket annak a népi sajátságoknak, megnyilatkozásnak a feltáráshoz, amelyet *ember, lélek, mentalitás, népiség, ethnos* szóval igyekezünk megjelölni, de amelyet olyan nehéz körülírni vagy meghatározni. A műveltség visszatükrözi a nép egész belső és külső világát, lelki-szellemi alkotóerejét, teremtőképességét éppenúgy, mint az életformáját befolyásoló földrajzi, társadalmi, gazdasági, stb. erőket s mindezeknek egymással való bonyolult összefüggését. De azokat a folyamatokat is, amelyeket ezek egymással való érintkezése, összeütközése kivált.

Az *ethnosban*, a *népiségben*, a *mentalitásban*, stb. természetesen benne vannak a nyelvi és benne vannak a rasszantropológiai sajátságok is. A

nyelvi sajátságokat azonban az etnológiában, mint bizonyos műveltségi állapotnak és tulajdonságoknak a kifejezőjét kell felfognunk. A rassz-antropológia pedig ott és annyiban érdekli a néprajzot, amennyiben a rasszantropológiai tulajdonságok kialakulása, az antropológiai keveredések érintették magát a műveltség fokát és formáját. *Ezt a keveredést azonban semmiesetre sem biológiai, hanem történeti értelemben kell felfognunk és értékelnünk.*

Az ethnosnak, a nyelvi jelenségeknek és a rasszantropológiának így felfogott kapcsolatából világosan következik, hogy nem állhat meg az a MARÓTtól hangsúlyozott Shirokogoroff-Mühlman-féle felfogás, hogy az etnológia olyan elméleti tudományalkotás, amely az etnográfia (leíró néprajz), fizikai antropológia, a biológia és a nyelvészet alapjaira épül [MARÓT, i. m. 287. l.]. Az etnológia mint elméleti tudomány csakis a leíró néprajz, az etnográfia alapjaira épülhet. Az antropológia, a biológia, a nyelvészet sok más tudománnyal együtt mint segédtudományok járulhatnak hozzá az egyes néprajzi jelenségek értelmezéséhez. Ha ez másképpen lenne, akkor az etnológia elvesztené létalapját s törőlnünk kellene az önálló tudományok sorából. De viszont az antropológia, biológia, a nyelvészet, stb. is a maga anyagával, célkitűzéseivel össze nem egyeztethető feladatot vállalna magára.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy ne vizsgáljuk a kapcsolatot a műveltségi, nyelvi és az antropológiai jelenségek között. Ilyen kapcsolatok vannak, amint ezt főleg a természeti népek körében, elsősorban Indonézia, Melanézia és Polinézia területén végzett kutatások igazolják.²⁴ De ezt bizonyítják MENGHINNEK a kőkorszakra vonatkozó, a művelődésfilozófiát érintő vizsgálatai is.²⁵

A nyelvészet és a néprajz közvetlen mélyebb érintkezésére azok a kutatások utalnak, amelyek alapját a kiváló indogermanista, MERINGER R. vetette meg a „szavak és tárgyak“ kapcsolatainak hangsúlyozásával. Az egyik eredetének, életének, jelentésének és jelentőségének megismerését a másik ismerete nagymértékben elősegítheti. A néprajzosok részéről ezt a szellemet képviselte számtalan összehasonlító tanulmányában BÁTKY ZSIGMOND.

A műveltség egésze, vagy annak egyes elemei történeti fejlődés és alakulás eredményei. De semmiképpen sem foghatjuk fel a műveltséget elemei pusztá halmazának,²⁶ s a műveltségi elemeket sem tekinthetjük csak egy bizonyos kor maradványának, térbeli és időbeli folyamatok képződményének. Az elemeknek²⁷ a műveltségen belül sajátosságos életük van, mintahogyan sajátosságos élete van az egész műveltségnek.

²⁴ A kérdés összefoglalása F. Speisertől: Melanesien und Indonesien: Zeitschrift f. Ethnologie, LXX. 1938. 463–481.

²⁵ Menghin O., Weltgeschichte der Steinzeit. Wien, 1931. 479 kk. Számunkra sok hasznos közeli gondolatot tartalmaz Menghinnek »Az uraltáji népek világtörténeti szerepe« című tanulmánya is [Archeológiai Értesítő XLII (1928), 23–38].

²⁶ Thurnwald Richárd, Az általános néprajz problémái: Ethn. LII (1941), 7.

²⁷ Elemeken itt éppen úgy értem a használati tárgyakat, mint az egyes szokásokat vagy társadalmi megnyilatkozásokat (anyagjog, levirátus, fonó, stb.)-

Ez a felismerés vezet el bennünket a funkcionálizmus kérdéséhez.

A funkcionális néprajz a műveltség belső összefüggéseinek a megvilágítására törekszik.²⁸ Feltárja azokat a kapcsolatokat, amelyek az egyes elemek, intézmények és a társadalom között fennállanak. Keresi azokat a műveltségen belül érvényesülő és ható erőket, amelyek a műveltséget életben tartják, alakítják s az elemeknek, jelenségeknek új és új értelmet adnak. A funkcionális néprajz mutat rá arra, hogy az elemek, a jelenségek nemcsak időben és térben változhatnak forma szerint, hanem ugyanabban vagy más-más társadalmi, etnikai közösségekben változhatnak funkció szerint is. Lehetséges, hogy idők folyamán a forma állandósul, de viszont a funkció megváltozik.

A funkcióváltozás olyan lényeges lehet, hogy a jelenséget többé nem a formai, tartalmi jegyek határozzák meg, hanem a közösséghez való viszonya. Ez vezeti MALINOWSKIT a mese, a legenda és a mítosz közötti különbség felismerésére. Mindhárom műfajnál egyezhetnek a tartalmi elemek, de a mese elmondása és hallgatása sokkal egyszerűbb társadalmi cselekmény, mint a rítusokkal és szertartásokkal összekötött, társadalmi szabályok szerint előadott mítoszé.²⁹

A funkcionális változások egész sora figyelhető meg a használati eszközök, a tárgyak világában. Egy-egy tárgyat eredeti rendeltetésétől eltérően igen gyakran kultikus-mágikus tulajdonságokkal ruházhat fel a folyton új és új relációkat teremtő és kereső emberi szellem. De ugyanaz a tárgy, jelenség egyidejűleg a legkülönbözőbb funkciókkal is rendelkezhet. A bumeráng Ausztráliában vadász- és harci eszköz, az Új Hebridákon és a Salamon-szigeteken kultusztárgy,³⁰ míg nálunk a gyermekek játékszere. Az egyszerű kőfejsze a Cook-szigetek egyikén (Mangaja) lehet szerszám, harci eszköz, sírkő, az egymással szövetséget kötőknél a szövetség megpecsételője s lehet végül bálvány is.³¹ Erdélyben a sarló még sok helyen az aratás eszköze, de ugyanakkor a méhkas mellé téve szúrósabbakká, bátrabbakká teszi a méheket (Domokos, Szolnok-Doboka m.), a háromszéki Uzonban a hirtelen meghalt ember hasára teszik, — ma már nem tudva, hogy milyen célból.³² De a halott mellé tették a sarlót a honfoglaló magyarok is.³³ Az ásó és a kapa mezőgazdasági szerszámok, amelyek azonban nemcsak a mezőre kísérik el az embert, hanem a másvilágra is. Kecskeméten az egyik honfoglaló magyar sírjában a térd mellett élével lefelé fordított ásót találtak. A baranyai Hegyhát magyarjai már körültekintőbbek, mint honfoglaló ősök, mert az ásót és a kapát nem teszik a sírba, hanem csak a haldokló kezét

²⁸ Milke, Über einige Kategorien der funktionellen Ethnologie: Zeitschrift f. Ethnologie LXX (1938), 482.

²⁹ Malinowski, Myth in Primitive Psychology. London, 1926. 26.

³⁰ Rivers W. H. R., The boomerang in the New Hebrides: Man XV. köt. London. 1915. 59. 85.

³¹ Thurnwald, Die menschliche Gesellschaft. III. köt. Werden, Wandel und Gestaltung der Wirtschaft. Berlin-Leipzig, 1932. 39.

³² A szolnokdobokai adatot saját gyűjtéséből, a háromszékit dr. Simon Katalin gyűjtéséből közlöm.

³³ Szendrey Akos, Az ősmagyar temetkezés: Ethn. XXXIX (1928), 23.

érintik meg vele.³⁴ A díszesen faragott székelyföldi, kalotaszegi guzsaly munkaeszköz, de ha a legény adja a leánynak, lehet jelkép is: kifejezheti azt a szerelmi viszonyt, amely a két fiatal között fennáll.³⁵

A funkcionális alkalmazkodások és változások során a szokások nemcsak eredeti formájukat, hanem eredeti értelmüket is elveszíthetik. A fonó ma munkaalkalom, a fiatalok szórakozási helye. De ha a benne lefolyó életet részleteiben figyelemmel kísérjük, a cselekményeket értelmezzük, arra jövünk rá, hogy sokkal több és mélyebb a fonó jelentősége.

A fonó a zárt, a titkos jellegű intézmények közé tartozik; azok közé az összejövetelek közé, amelyeken a nép természetfeletti nagy kérdéseit intézi el, földi, hétköznapi problémáit próbálja különböző varázscselekményekkel, szertartásokkal megoldani, belső világát feltárni. Míg a falusi ember mindennapi munkáját nyugodtan szemlélhetjük, addig a kultikus jellegű társadalmi összejövetelek nemcsak a falusi társadalmon kívül állók előtt maradnak rejtve, hanem a falusi közösség egyes tagjai, nemzedékei előtt is. Így a fonóban nem mindenki vehet részt. A magyar népterület több helyén a leányok fonóján kívül még külön fonói vannak a menyecskéknek, az idősebb asszonyoknak, ahol a munka lényegileg hasonlóan történik, de a játékoknak, a szórakozásnak más és más formája, értelme van.³⁶ A leányok fonójában a játékok, a dalok értelmét kutatva azt látjuk, hogy azok a párválasztásra, a jövődöbéli vőlegény, menyasszony, férj, feleség tulajdonságainak a megismerésére vonatkoznak. Idegen szem, nem a fonóhoz tartozó személy ezeket a „játékokat“ nem nézheti végig. A fiatalság hancurozása, élcelődése csak külső formájában, a kívülálló számára játék. Végső értelmük és jelentőségük sokkal több és mélyebb, mint amit mi a játék fogalmán értünk. Tovább vizsgálva a fonó életét azt látjuk, hogy a fonás menetét, idejét nemcsak a munka természete szabja meg, hanem kívülálló természetfeletti tényezők is. Így a szatmármegyei Csekén, Tunyogon nem fonják le az egész szöszöt, mert aki éjszaka üresen viszi haza a guzsalyát, arra rámászik a pucér ember, vagy az ördög. Hasonló szokás ismeretes a kalotaszegi Magyarvalkón.³⁷ A fonálnak az orsóra való különböző tekeredéséből következtetni lehet az érkező vendégre. Ha a fonók nem alkalmazkodnak a hagyomány előírta napokhoz, kár érheti a baromfiakat, baj lehet az egészséggel.³⁸

³⁴ I. h. 23–4.

³⁵ Malonyay Dezső, A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. Bp., 1909. 223. — II. A kalotaszegi magyar nép művészete. Bp., 1907. 173.

³⁶ A magyar fonóról I. Szendrey Zsigmond, Magyar népszokások a fonóban: Ethn. XXXIX (1928), 147–64.

³⁷ Szendrey Zs., Szatmár megye néphagyományai: Ethn. XXXIX (1928), 33. — Nagy Jenő, A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg). Debrecen, 1938. 21.

³⁸ Szendrey Zs., Szatmár megye néphagyományai: Ethn. XXXIX (1928), 32–3.

Mindezekből következik, hogy a fonó jelentőségét nem érthetjük meg, ha csak a történeti kialakulását vizsgáljuk. A fonó értelme akkor világosodik meg előttiünk, ha sikerült megállapítanunk a benne lefolyó megnyilvánulások eredeti értelmét s a megnyilvánulásoknak a fonón kívül eső vonatkozásait. Ezek a vonatkozások igen széleskörűek és jelentősek. A fonó, a fonás vonatkozásai érintik a házasság intézményét. Szabályainak megszegése előidézhetheti mítikus alakok bosszúját, betegséget, rontást okozhat. De példáinkból látjuk azt is, hogy a díszesen faragott guzsaly szintén érinti a házasságot, amennyiben jelképesen hozzájárul annak kialakulásához. A sarló kapcsolatban állhat az állatok tulajdonságának megvarázsolásával, az egyszerű köfejsze valami felsőbbrendű lény tiszteletével.

Az esetek különböző funkcióknak és funkcióváltásoknak a következményei. A funkciók adnak életet mindazoknak az elemeknek, jelenségeknek, amelyek egy csoport, vagy terület népi műveltségét felépítik. A funkciók mozgásba hozzák az elemeket és jelenségeket. Ha ezeket a mozgásokat a néprajz nem veszi tekintetbe az előtte lévő anyag merev, holt anyag marad. Anyagát kiszakítja abból az életformából, amelynek a megismerésére végeredményben törekszik.

A tárgyak különböző funkcióit figyelembe véve láthatjuk azt is, hogy az eszközökkel való közvetlen munkát nem elég technikai értelemben felfognunk, hanem ki kell terjeszkednünk azoknak a vonásoknak a megismerésére is, amelyek a használatot, magát az eszközt, a munka lefolyását, a kultusz, a varázslat területével kapcsolják össze. Amennyiben egy eszköz, tárgy s annak használata, a vele való munka érinti közvetlenül fizikai létünket, ugyanúgy érintheti, befolyásolhatja azt a kultikus világot is, amelyet az ember maga körül kiépített.

A munkaeszközök legnagyobb része hármass funkció rendszerben foglal helyet. Gazdasági, társadalmi és kultikus funkció rendszerben. Az, hogy a guzsalyt különbözőképpen (övbe dugva, kar alá szorítva, stb.) a fonál előállításánál használjuk, jelzi a guzsalynak a gazdasági funkciórendszerbe való tartozását. Mivel a cifrán faragott guzsaly ajándékozásával a legény a leány iránti vonzalmát fejezi ki, amely vonzalommal a házasság felé törekszik, a guzsalynak a társadalmi funkciórendszerben való jelentőségét kell elismernünk. De előbbi példáink során azt is láttuk, hogy a guzsalyon hagyott szöszmítikus alakokat csal elő; ez a hit a guzsalyt a kultikus funkciórendszerbe is beilleszti. A különböző guzsalyformák s a guzsaly különböző társadalmi és kultikus funkciói különböző áramlatok, hatások, állapotok eredményei. Létrehozhatta őket a közvetlen természeti, gazdasági, társadalmi stb. környezet. Származhatnak közelebbi vagy távolabbi műveltségi területekről s lehetnek régebbi vagy fiatalabb műveltségi rétegek maradványai.

Ha figyelemmel kísérjük a tárgyi világot, a népi műveltség kutatása közben alapos megfigyeléseket végzünk, a hármass funkciórendszernek szinte végnélküli eseteivel találkozunk.

Minden műveltség funkcionális egység s a műveltségen belül minden intézmény, jelenség, tárgy egymással szervesen összefügg. Szoros kap-

csolat van a műveltségi elem s a műveltség intézményei között. Az intézmény több elemet egyesít magába, azonos céllal és gondolattal. De ugyanazok az elemek más-más céllal, más-más intézménybe is beilleszthetnek. Ezt bizonyítja a sarló, a guzsaly, a kőbalta fenti példája.

A műveltségi elemek beletartoznak valamilyen intézmény keretébe. Ha a társadalmi, gazdasági és szellemi alakulás egy elem részére többé nem biztosít helyet az intézményekben, akkor azok az elemek nemcsak funkciójukat veszítik el, hanem kiszorulnak a műveltség egészéből is. Természetesen az egyes funkciók elvesztése nem történik egyszerre.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy a kiszorulás és minden funkcióváltozás egyúttal történeti folyamat is. A történeti folyamat nem mindenütt és nem mindenhol megy végbe egyenlő feltételek mellett s így nem hozhat létre azonos eredményeket.

Ha a funkcióváltozásokat történeti folyamatoknak is elismerjük, akkor el kell vetnünk MARÓT ahisztorikus felfogását, mert a folyamatok nemcsak lélektől-lélekgig mennek végbe, hanem térben és népek között is áramlanak. A dinamikus és funkcionális tényeknek éppenúgy megvan a maguk története, mint a statikus és szerkezeti analógiáknak s az előbbieket szintén lehetnek analógok. Tehát a funkcionális szemléletnél is érvényesülhet a történetiség elve. Ha igaz az a Marót-féle megállapítás, hogy minden folytatás, átvétel sajátosan másféle, mint az eredetije, akkor szükségszerű az egész folyamatot végigvizsgálni. Ez a vizsgálat pedig végeredményben nem más, mint történetileg is megragadható ok- és okozatláncolat felderítésére irányuló törekvés, függetlenül attól, hogy a folyamat térben, társadalomban vagy lelki alkatokban (esetleg mind a háromban) megy végbe.

Tudjuk nagyon jól, hogy nem elég egymástól távoleső műveltségeket vagy műveltségi elemeket összehasonlítani. Tanulnunk kell a társadalomtudománytól. Alapvetően fontos az egymásután következő állapotok összehasonlítása, amire a szociológiában COMTE AGOSTON (1798—1857) mutatott rá. De COMTE elgondolásában is benne van a történetiség tana. A tényleges jelen csak kifejlődésében, kialakulásában érthető meg. E nélkül a funkcionális erők működésére se derülhet világosság. Az erők működése szoros kapcsolatban áll a műveltségi elem eredeti rendeltetésével, annak multjával, az elemet magába foglaló társadalommal s a társadalom alakulásával, de a nép lelki alkatával is. A lelki alkat különösen a 'babonásnak' nevezett cselekmények megítélésében játszik döntő szerepet.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az elemek, jelenségek „életét“, a közösségben való szerepüket lényegében annak a társadalomnak a sajátos szerkezete, működési törvényei is befolyásolják, szabályozzák, amely társadalomban a jelenségek, tárgyak, intézmények benne élnek.³⁹

³⁹ Vö. Gunda, Társadalmi tényezők és a népi műveltség alakulása: Erdélyi Helikon 1944. 373—84; ua., Társadalmi és gazdasági tényezők szerepe a magyar népművészet alakulásában. »A magyar lélek szolgálatában« című (Budapest, 1943) gyűjteményes munkában [81—8. l.]. Alapvető szempontokat

Éppen ebből is magyarázhatjuk, hogy a hasonló vagy azonos műveltségi elemek nem mindenütt és mindenhol eredményeznek azonos műveltségi formákat. A műveltségi formák szorosabb kapcsolatban vannak a természetes tájakkal és a történetileg kialakult népi csoportokkal, mint a műveltségi elemek, — de viszont a műveltségi elemeknek tájak és társadalmak szerint más és más lehet a jelentősége, funkciója. Ez a különböző funkció azután visszahat a műveltség egészére.

A természetes tájaknak és a műveltségi formáknak az egészen mély összefüggésére már ANKERMANN B. felhívta a figyelmét, amikor kimutatta, hogy az Indonéziából származó nyugatafrikai műveltség (jellemző vezérkövületei a nyeregtetős kunyhók, a rotangból font, fából készült pajzsok, a férfiak titkos társaságai, az emberevész szokása, stb.) azért vert gyökeret a Zambezi mentén, a Kongó-medencében s a guineai partokon egészen Szenegambiáig, mert trópusi, növényi jellegű műveltség. A keletafrikai szavannás területek akadályul szolgáltak a műveltség afrikai elterjedésének.⁴⁰

Ez az egy példa elég annak a megvilágítására, hogy a műveltség csak olyan természeti feltételek között élhet és működhet tovább, amely feltételek megegyeznek eredőhelyének természeti feltételeivel. Minél inkább változnak a természeti feltételek és körülmények, annál inkább változik a műveltség egésze is. De ezt nemcsak a műveltség vándorlásában figyelhetjük meg, hanem a helyben lefolyó műveltségi alakulások esetében is.

A Magyar Alföldön (Ecsedi láp, Sárrét) ismeretes pákász-halász, mocsári pásztor életforma a természeti feltételek megváltozása (mocsarak, vadvizek lecsapolása) miatt alakult át földművelő életformává.

Míg a természeti feltételek a műveltség tágabb értelemben vett morfológiáját befolyásolják, addig a szellemi-társadalmi feltételek a műveltség és elemeinek a funkcióját.

A műveltségi elemeknek a természetes tájakhoz való kapcsolatát azon belül az emberi közösségekhez való funkcionális alkalmazkodását úgy állapíthatjuk meg, ha elsősorban ismerjük a műveltségi elemek elterjedését. Az elterjedés vizsgálata azonban nem lehet csak statisztikai jellegű felvétel, tekintettel kell lennünk a mindenkor meglévő különböző kölesönösségi viszonyok megállapítására is. Tudnunk kell azt, hogy olyan bonyolult jelenségeknek, mint a levirátus vagy szororátus, avatási szertartások, gyászünnepek, stb. statisztikai rögzítése igen

tartalmaz: Hobhouse L. T. — Wheeler G. C. — Ginsberg M., *The Material Culture and Social Institutions of the Simpler Peoples*. London, 1915. A szerzők részben azt bizonyítják, hogy a társadalmi állapot és az „anyagi műveltség“ között nem mindig áll fenn szoros kapcsolat. Szerény eszközökkel, használati tárgyakkal rendelkező népeknek bonyolult társadalmi intézményei lehetnek, de viszont a társadalmi állapotot visszatükrözi az anyagi műveltség. Az anya vezető szerepe nemcsak abban domborodik ki, hogy a gyermekeire felügyel, hanem fazekakat készít, gumókat, gyökereket gyűjt, amelyek sajtóságos anyagok, eszközök használatát teszik szükségessé.

⁴⁰ Ankermann B., *Kulturkreise und Kulturschichten in Afrika*: Zeitschrift für Ethnologie XXXVII (1905), 73.

problematikus.⁴¹ Ezért ezeket — a főleg társadalmi — jelenségeket KLIMEK ST., MILKE W., DRIVER H. E. és KROEBER A. L. által alkalmazott statisztikai jellegű vizsgálatokkal nem érthetjük meg a maguk teljes valóságában és funkcionális működésükben.⁴² A jelenségeket előbb le kell építeni elemeikre. Amikor KLIMEK a kaliforniai indiánoknál a sámánizmus elterjedését megállapította, tulajdonképpen csak kvantitatív vizsgálatot végzett, mert arra nem adott feleletet, hogy a sámánok milyen társadalmi és lelki feltételek szerint fejtik ki működésüket.⁴³ A működés tényleges feltételeinek vizsgálata, a közösségekben való szerepe túlhaladja a statisztikai módszerrel elérhető eredmények lehetőségét. Nézetem szerint sokkal tökéletesebb eredményt érhetünk el azokkal a vizsgálatokkal, amelyeket az európai néprajzi atlasz-törekvések képviselnek, — amikor t. i. elemeikre szétbontva vizsgáljuk az egyes jelenségek elterjedését. Ha az egyes térképlapokon nemcsak azt tüntetjük fel, hogy hol és mi van meg, hanem azt is, térképezzük, hogy az elemek miképpen működnek, a funkcionálizmus követelményeinek is nagymértékben eleget tehetünk. Megfelelő részletkérdések feldolgozásával kartográfikusan ábrázolhatók a működések folyamatai és feltételei is. Így a jelenségeknek nemcsak térbeli elterjedése, hanem térben és tájban a közösségekhez való viszonya is megállapítható.

Az itt érintett problémákkal távolról sem merítettük ki a funkcionálizmus kérdését. Csak néhány olyan szempontot ragadtunk ki ebből a néprajzi irányból, amely főleg könnyen érthető példákkal is igazolható. Az, hogy a funkcionálizmus tanai, ha nem is mindig az etnológiai gondolkodásnak megfelelően, érintették a magyar néprajzot is, ez csak azt jelenti, hogy bátran szembe kell néznünk a módszertani problémákkal, ki kell építenünk a magyar néprajz módszertanát és elméletét, mert így tökéletesebben megértjük az eddig gyűjtött anyagot, a jövő anyaggyűjtését pedig teljesebbé tesszük.

Erdélyben, ahol a különböző népeknek azonos és hasonló műveltségi javai vannak s ahol olyan változatos képet tárt fel a településtörténet, különösen szép eredményekkel járhat a funkcionális néprajz eredményeinek alkalmazása, de főleg akkor, ha a művelődéstörténeti etnológia célkitűzéseit, a történetiség elvét és tanát is alkalmazzuk feldolgozó, összehasonlító munkánk során.

GUNDA BÉLA

⁴¹ Mühlmann, i. m. 200.

⁴² Klimek S., Culture Element Distribution I. The Structure of California Indian Culture: University of California Publications in American Archeology and Ethnology XXXVII (1935), 1-70. — Driver H. E.—Kroeber A. L., Quantitative Expression of Cultural Relationships: uo. XXXI (1935), 211-56. — Klimek S. és Milke W., An Analysis Material Culture of the Tupi Peoples: American Anthropologist XXXVII (1935), 14. kk.

⁴³ Klimek, i. m. 26-8.

A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai

Magyar—orosz irodalmi kapcsolatok címmel egy olyan kérdés összefoglaló áttekintését kíséreljük meg,* amelynek részletei sincsenek megvizsgálva, legkevésbé feldolgozva. Úgyszólván semmiféle filológiai alapvetésre nem támaszkodhatik a két irodalom egymáshoz való viszonyának biztos ismerete. Erről sehol olvasni, még hozzávetőlegesen tájékozódást szerezni sem lehet. Annál különösebb dolog, mert mindenki tudja, aki jártas az irodalmakban, hogy az orosz szerzők könyvei egészen kivételes helyet foglalnak el a magyar közvélemény megbecsülésében, tehát nem az orosz irodalom magyar ismeretében van hiányosság, hanem inkább abban, hogy a feldolgozó irodalomtörténet eddig nem ért rá a vonatkozó adatok összeszedésére, módszeres csoportosítására és kritikai megszólaltatására.

Szemrehányást tehetnénk a multnak s az sok mentséget hozhatna fel a maga védelmére, de ezzel még egy hajszálnyival sem jutnánk előbbre. Eljön mindennek az ideje, amikor a feladatok megoldásra éretten, önmaguktól jelentkeznek és valósággal követelik a velük való foglalkozást. Így kerül elénk napjainkban az a tovább már nem hanyagolható kérdés, hogy van-e valami közösségünk az orosz irodalommal, szövdtek-e vele érintkezési szálak, mióta és hogyan ismerjük egymást, idők folyamán milyen értékű és mekkora mennyiségű orosz irodalmi anyag tódult be szellemi térségeinkre s az milyen fogadtatásban részesült nálunk. A magyarságnak olyan gazdag az orosz irodalmi műveltsége s az irodalomtörténetnek erre vonatkozólag már annyi mondani-
valója gyűlt össze, hogy a nemtörődomség látszata nélkül tovább nem halogatható a már is türelmetlenül várt felelet, amelynek még arra is ki kell térnie, hogy az orosz irodalommal való ismeretségünk pusztán a fölületen mozgó, külsőséges, tovasuhanó jelenség volt-e, vagy formai és tárgyi szempontból, nemkülönben szellemiség tekintetében esetleg mélyebben beleágyazódott irodalmunkba s ott hatás-nyomokat hagyott maga után. Különösen érdekel bennünket, hogy vannak-e irodalmunkban olyan költői művek, irányok, formák, amelyek kapcsolatba hozhatók az orosz irodalommal, s amelyekről az állapítható meg, hogy nem jöttek volna létre vagy legalább is nem úgy jöttek volna létre, ha rájuk nem süt az orosz irodalom termékenyítő napja, — egyáltalában lehet-e a két irodalom között fennálló szellemi összefüggésekről beszélni.

* E dolgozat a szerzőnek az Erdélyi Tudományos Füzetek 200. számaként megjelenő nagyobb terjedelmű tanulmányából a három első fejezet [A szerk.].

A kérdés olyan sokágú és részleteiben még annyira tisztázatlan, hogy merésznek látszik mindjárt összefoglalásra vállalkozni. Az előmunkálatok hiánya miatt ez a feldolgozás nem is tart igényt teljességre, kimerítő befejezettségre, beéri csupán azzal, ha az eddig rejtőző ismeretek útját a köztudat felé előkészítheti s a körvonalak vázlatos megrajzolásával, főképen a legfontosabb adatok feltárásával észrevétehető, illetőleg megkönnyítheti a további kutatás és tanulmányozás feladatait.¹

1.

AZ OROSZ IRODALOM NYUGATEURÓPAI JELENTKEZÉSE

Annak idején DOSZTOJEVSZKIJ szemrehányással jegyezte fel naplójában, hogy Nyugat-Európa jobban ismeri a távollevő holdat, mint a mellette közvetlen közelségben elterülő Oroszországot. Ezen a megfigyelésen, bár sok igazság van benne, szembetűnően átüt az egyoldalúság. Európát kétségkívül terhelik bizonyos mulasztások, de talán mégsem ő volt teljesen hibás abban, hogy a régi Oroszország mintegy az európai népek tudatán kívül élt. Évszázados merev elzárkózottsága áttörhetetlen falként húzódott Kelet és Nyugat között, megközelíthetetlenül a legjobb szándék számára is. Csak Nagy Péter kora óta kezdett kitarulni és utat verni Nyugat felé, amikor becsvágy ébredt benne bizonyosságot tenni arról, hogy a megújult Oroszország a szépművészetek terén is fel tudja venni a versenyt a műveltségét fitogtató külfölddel. Törekvése, mely egyengetésre szorult volna, sokáig észrevétlenül hömpölygött felénk s ekkor csakugyan a mi felületességünkbe ütközött kapcsolatokra vágyakozó nemes szándéka. A meglepetések, melyekre Európa nem számított, lassan közeledtek, csak egy évszázad múlva bontakoztak ki, de akkor olyan hatalmas méreteken, hogy esodálatától az egész világ ámulatba esett.

Igen érdekes ennek a folyamatnak a történeti fejlődése. A régi orosz irodalomnak egyáltalában semmi érintkezése nem volt az európai kultúrával, csak az újkori orosz irodalom kezdett átszivárogni a nyugati irodalmi térségekre a XVIII. század második felében. A mind a két fél részéről áhított megismerkedést igen megnehezítette az orosz nyelv, mely az európai népek előtt ismeretlen cirillbetűs írásban hozzáférhetetlennek látszott. Ezért a közvetítés szüksége iktatódott be. A földrajzi és politikai kapcsolatoknál fogva az első s a mindvégig legkitartóbb szellemi szállítók szerepét Oroszország és Nyugat között a németek vállalták és töltötték be. Azok a német fordítások azonban, melyek még a XVIII. században a II. Katalin cárnő idejében élt költők műveiből készültek, különösebb fölöttéest nem keltek, legföljebb csak egyesek figyelmét terelték a még akkor exotikus különlegességnek tekintett orosz

¹ A kolozsvári magyar egyetemen az 1944/45. tanév II. felében tartott »Orosz nemzetkép és orosz hatások a magyar irodalomban« című kollégiumom vázlata.

irodalomra. Ugyanakkor a Németországban megfordult orosz írók sem mulasztották el az alkalmat, hogy a német írók és irodalombarátok érdeklődését felhívják az orosz nyelv és az orosz irodalom szépségeire, s ők is megkezdték a nagy német írók — Schiller, Goethe, Uhland, Hebbel s mások — oroszra fordítását. GOETHE a tollát küldte el PUSKINNAK, aki 1826-ban »Jelenetek a Faustból« című munkájával fejezte ki hódolatát a legnagyobb német költő előtt. Így a XVIII. és XIX. század fordulóján élénk csereviszony kezd kialakulni a két irodalom között, ami azért különleges jelentőségű, mert az európai irodalmak először ebből szereztek megbízható értesüléseket az orosz irodalomról.

Mindez azonban csak úttörés számba ment. Az első nevesebb német író, aki az orosz irodalom ismertetése és népszerűsítése érdekében hathatós munkát fejtett ki, VARNHAGEN VON ENSE hírlapíró (1785—1858), lírikus és elbeszélő költő volt. Korának majdnem valamennyi orosz írójával összeköttetésben állott, s utat nyitott nekik a német irodalom és olvasóközönség felé. Tőle való PUSKIN költészetének első méltatása (1838) s az első nyugateurópai LERMONTOV-fordítás; valamennyi európai irodalom figyelmét első ízben ő irányította a modern orosz irodalomnak a mai napig kimagasló e két nagyságára. Utána a közismert BODENSTEDT FRIGYES (1819—1892), az Oroszországban huzamosabb ideig élt kiváló műfordító, tett rendkívüli szolgálatokat egyrészt PUSKIN műveinek (3 köt. 1854—55), másrészt LERMONTOV költői hagyatékának (1852) és még több korabeli orosz költőnek (4 köt. 1866) kitűnő verses tolmácsolásával; ez sok barátot szerzett Németországban és Nyugaton az orosz költészetnek. Az Oroszországtól távoleső nyugati irodalmak évtizedeken keresztül BODENSTEDT szép költői fordításából ültették a maguk nyelvére a kor hangulatának annyira megfelelő Puskin- és Lermontov-műveket.² Ettől kezdve egész Nyugat érdeklődése rászegeződött az orosz irodalomra, mely a múlt század közepe óta újabb és újabb nagy értékekkel viszonzta az iránta rohamosan gyarapodó tiszteletet. A XIX. század derekától, amikor az orosz irodalom a legdúsabban kezdte kibontani megejtő szépségeit, említést érdemel WOLFSOHN VILMOS (1820—1865), aki három évtizeden át töltötte be a fáradhatatlan közvetítő szerepét az orosz és a német irodalom között. Azonkívül, hogy számos orosz irodalmi terméket fordított németre (3 köt. 1848—1851, 2 köt. 1851), 1862-ben egy külön folyóiratot alapított (Russische Revue, 1864-től Nordische Revue néven folytatódott), amely teljesen az orosz irodalom ismertetésének szolgálatában állott és igen sokat tett annak érdekében, hogy az orosz szellemi életről az európai népek beható tájékozódást tudtak nyerni.

² A „fordítás nagymestere“ néven emlegették s nálunk külön tiszteletben részesült Petőfi költészetének kitűnő német tolmácsolásáért. Különösen az átültetésnek feltüntetett, de voltaképen saját maga szerzette Mirza Shaffy dalai — ezek még Arany Jánost is fordításra ihlették — örvendtek költőink között nagy keletnek. Magyar tisztelői 1878. január 24-én, amikor Petőfi költészete iránti hódolatból a magyar fővárosba látogatott s előadást tartott az orosz költészetéről, meleg ünneplésben részesítették [Fővárosi Lapok 1878. 21, 22, 24, 49. sz.].

Az európai nemzetek közül a németeken kívül még csak a franciák tartottak bensőségebb viszonyt az orosz irodalommal. Tudvalevő, hogy egy időben, a múlt század elején, a francia kultúra olyan mély gyökeret eresztett Oroszországban, hogy az már a fensőbb körök orosz nemzeti jellegét veszéllyel kezdte fenyegetni. Olvasva az orosz regényírók — Gogoly, Turgényev, Tolsztoj — társadalmi rajzait, meggyőződhetünk, hogy a franciásság milyen nagy méreteket öltött Oroszországban. Ezzel együtt járt, hogy a franciák is részt vettek az orosz irodalom európai terjesztésében, de csakis a múlt század második felében s akkor sem olyan nagy arányokban, főképen nem oly rendszeresen, mint ahogy azt a németek tették. Az orosz-francia irodalmi kapcsolat elmélyülésében a naturálista irány mellett, mely a maga igazolására rokonszenvezett a tekintély és mintaképpé erősödött orosz realizmussal, nagy része volt az önkéntes száműzetésben Párizsban letelepedett TURGÉNYEVNEK, aki Európa-szerte élvezett nagy népszerűségével az érdeklődés középpontjába vonta Oroszország életét és irodalmát, az orosz népet és az orosz viszonyokat. Még egy állam volt, mely Oroszországgal terjedelmes szellemi kapcsolatokat épített ki: az amerikai Egyesült Államok, de csakis az utóbbi félszázadban. Ebben az időszakban Amerika a nyugati földteke világából Oroszországgal foglalkozott legtöbbet. Az amerikaiak a 90-es években kezdték meg Oroszország tudományos tanulmányozását, s ezt is, mint mindent, amihez hozzáfogtak, amerikai arányokban végezték. Nagyvonalúságukra jellemző, hogy 1936-ban 60 orosz történelmi, 20 irodalmi tanszék és 70 orosz lektorátus működött az amerikai egyetemeken, se szeri se száma intézetekkel, melyek az orosz szellemi és tudományos élet legkülönfélébb vonatkozásainak tanulmányozására vetették rá magukat. Magától értetődő, hogy ez a nagy apparátus az orosz irodalom lefordítását is elvégezte, aminek az lett a következménye, hogy az amerikai regény épűgy megérezte az orosz regény hatását, mint minden nép regényirodalma, mely az oroszral érintkezésbe került.

Bár futólagosan és vázlatosan, rá kellett mutatni arra a hatalmas feszítő erőre, melyet az orosz irodalom képvisel és gyakorol, nem egy népre, hanem az egész világirodalomra. Másrészt tudomásul kell venni, hogy Európa számára az orosz irodalmat a németek fedezték fel s ismert kitartásukkal végezték a közvetítést a XVIII. század végétől a legújabb időkig.³ A huszas évek szovjet-irodalmát is, mely Európa elől úgyszólván teljesen el volt zárva, jórészt ők fordították le és tették hozzáférhetőkké más népek számára. Innen van, hogy a különféle európai nyelveken megjelent fordítások gyakran nem közvetlenül oroszból, hanem németnyelvű szövegekből készültek. Az orosz irodalom európai megjelenésének ezt a háttérét ismerni tartozik és figyelembe kell vennie annak, aki a magyarnyelvű orosz irodalmi anyag feldolgozására vállalkozik.

³ A. Luther, *Russische Literatur*. Merker-Stammler: Reallexikon III, 130—3.

AZ OROSZ IRODALOM MAGYAR JELENTKEZÉSE

Az orosz irodalomról a magyar közönség legkorábbi értesülései az első tudományos tájékoztatások útján a mult század harmincas éveinek tájékáról valók. Eddig az időpontig nincs semmi adatunk arról, hogy a magyar irodalom tudomást szerzett volna az orosz irodalomról, vagy bármily csekély érdeklődést tanúsított volna iránta. Az észrevétel első jelentkezése nyilván összefüggésbe hozható az 1831-i lengyel forradalom okozta európai nagy politikai izgalommal, amely költészetünkben is (Bajza Vörösmarty) emlékezetes nyomokat hagyott.⁴ A magyar irodalomtörténetírásban elévülhetetlen érdemeket szerzett TOLDY FERENC volt az első, aki nálunk az orosz irodalmat észrevette és róla több cikkben számolt be, még nem az irodalmi művek közvetlen ismerete alapján, hanem nyugati nyelveken megjelent irodalomtörténeti tanulmányokból, melyek szintén hasonló jellegű ismertetésekre, jórészt BULGARIN TADENAK az Éjszaki Méh című szemléjében megjelent tanulmányaira támaszkodtak. A „moszka literaturát“ és a „moszka költöket“, amint nevezte, ő fedezi fel és mutatja be először magyarul. Első ilyen cikke 1828-ban jelent meg a Tudományos Gyűjtemény X. kötetében. Azután 1834-ben a Magyar Tudós Társaság kiadványában, a Tudománytárban, a Bibliothéque Universelle 1829-i évfolyamában megjelent egyik közleményt kivonatolta. Ez már KRILOV és KOZLOV méltatása mellett nagyobb teret szentel az akkor még élő PUSKINNAK s ANYEGINJÉT „Oneguine“ alakban magyarul ő említi meg először. Egy másik cikke 1837-ben, szintén a Tudománytárban, német forrásokra hivatkozik, s ez LOMONOSZOVNAK, az oroszok Kazinezyjának, van szentelve. TOLDY éppen ez időtájt járt Németországban és Párizsban, — nagyon valószínű, hogy külföldi tanulmányútján akadt meg a szeme az orosz irodalmon, amely neki is és a magyar közönségnek is meglepő újdonságot jelentett. A kijelölt nyomokon az érdeklődés kezdett tágulni. 1836-ban a Hasznos Multságok értekezett egy rövid cikkben az orosz literatura haladásáról, majd FEKETE SOMA m. tud. akadémiai írnok a Tudománytár 1842. évfolyamában szintén német közlemények nyomán az orosz irodalom XIX. századi történetéről készített egy vázlatos ismertetést, bővebben foglalkozva benne Lomonoszov és Puskin korának

⁴ Ez alkalommal mellőzzük a magyar irodalomban tükröződő orosz nemzetkép megrajzolását, vagyis költői irodalmunk orosz és orosz vonatkozású ábrázolásainak összeállítását. Az ide tartozó gazdag anyag külön feldolgozás tárgya lehet. Csak egyes részleteket tisztáztott az eddigi kutatás, ezeket felsoroljuk. Sas Andor, Gvadányi és az oroszok. Népművelés. Új Élet X (1915), 211-6. — Csapláros István, Lengyel sors- és nemzetudat a magyar irodalomban: Apolló IV, 175-87. — Lengyel Miklós, Lengyel fájdalom — magyar részvét: It. 1941:14-8. — Elek Oszkár, Jókai és az oroszok: Bp. Szle 198. köt. 110-29, 206-28. — S. A., Arany János és az oroszok: Vas. Újs. 1915. 14. sz. — Sas Andor, Az orosz veszedelem irodalmunk tükrében: Uránia 1916. 2. sz.

jellemzésével. Azután KAZINCZY GÁBOR, — talán az első magyar író, akinél élénk és kitartóbb orosz érdeklődést tapasztalunk, — ugyancsak a Tudománytárban (1842, 1843) ismertető cikkeket közölt az orosz irodalomról, németül olvasott irodalomtörténeti forrásmunkákat használva fel vázaltszerű, de abban az időben egészen új világot feltáró áttekintéseihez. A 48-as események miatt háttérbe szorult érdeklődés újabb megmozdulását vesszük észre az 50-es évek vége felé, amikor olyan tekintélyes folyóiratok, mint az Új Magyar Múzeum és a Budapesti Szemle kezdenek foglalkozni az orosz irodalom multjának és újabb értékeinek jellemzésével. Ettől kezdve hírlapjaink és folyóirataink időnként visszavisszatérnek az orosz irodalomnak és feltűnőbb jelenségeinek ismertetésére; ezzel a figyelmet ébresztgetik olyan időben, amikor az orosz irodalom még nem közvetlenül, hanem csak ilyen tájékoztatásokon keresztül tudott hírt adni magáról. Ez az évtizedekig tartó előkészítési folytonosan gyarapítja, tisztítja és önállósítja orosz irodalomszemléletünket, melyet majd a 60-as évektől kezdve a fordításokban megjelenő orosz művek reálisabb irányba fognak elmélyíteni.

Az irodalom-ismertetések nálunk is, mint másutt, megelőzték a fordításokat. Itt mindjárt arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy mikor jelent meg oroszból az első irodalmi tárgyú magyar fordítás és mi volt az. A bibliográfiai adattár, melyre ez a feldolgozás támaszkodik, azt az érdekes vallomást teszi, hogy az erdélyi KRIZA JÁNOS unitárius püspök, a székely népköltés híres gyűjtője, az első magyar író, aki orosz eredetű irodalmi terméket fordított magyarra és bocsátott nyomtatás alá. Őt illeti meg az elsőség érdeme, s talán nem egészen véletlenség, hogy erdélyi névhez fűződik az úttörés jelentősége; később is meg lehet figyelni, hogy erdélyi vagy erdélyi eredetű írók neve még többször fog szerepelni az orosz irodalommal kapcsolatban. Jellemző, hogy mi ragadja meg KRIZA érdeklődését s mit fordít magyarra: egy orosz dalt, egy cserkesz dalt s két kozák népdalt; ezek a kolozsvári Remény III. kötetében jelentek meg 1841-ben.⁵ Természetesen KRIZA nem eredetiből fordított, mert épúgy nem tudott oroszul, mint kortársai jó hosszú ideig, hanem német szövegből dolgozott s ezt az akkori idők irodalmi tisztességével őszintén be is ismeri. Tudvalevőleg KRIZA a 30-as évek vége felé Berlinben tartózkodott tanulmányúton, így igen valószínűnek látszik, hogy a németeknek akkor már jelentősen kifejlődött orosz kapcsolatai irányították figyelmét az érdeklődéséhez leginkább símuló orosz népköltészetre. De általában megtetszhetett neki az orosz irodalom, mert még 1841-ben a Nemzeti Társalkodó hasábjain két orosz novella-fordítását adta ki.⁶ KRIZA kezdeményezését azért is sokra kell tartanunk, mert a szabadságharc előtt még csak egy Puskin-novella képviseli nálunk az oroszokat a Pesti Divatlap 1844. évfolyamában, szintén németből átdolgozva. Ilyen bizonytalan tapogatózással

⁵ Kriza János költeményei. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Bp., 1893. 44. 144., 152.

⁶ Horodenski Konstantin. Beszély. — Cserkesz leány. Orosz novella.

jelentkezik nálunk az orosz irodalom, pontosan egy évszázaddal ezelőtt, a 40-es évek elején. E két kezdeményező kísérlet után a szabadságharcot követő évtizedekben már jóval nagyobb figyelemben kezd részesülni az orosz irodalom. 1853-ban jelenik meg GOGOLY első novellája magyarul, 1855-ben pedig az első orosz regény, LERMONTOV Korunk hőse, nem önállóan, hanem egy politikai lap. folytatásos közlésében. LERMONTOVtól még két novella látott napvilágot, PUSKINTól három, TURGÉNYEVTól szintén három, a szatirikus SZALTYKOVtól egy s még két jelentéktelenebb orosz regény fordítását fedezhetjük fel ez időszak folyóirataiban.⁷

Mindössze ennyit fordítottak oroszból az 1841-től számított első húsz esztendő alatt. Az a folyamat azonban, mely az 50-es években észrevehetőbben kezd megindulni, évtizedről évtizedre egyre szélesebb medret vág s majd a századfordulón éri el legnagyobb kiterjedését. Mindjárt a kezdeti időszakban az orosz irodalom két leghírnevesebb költőjével, PUSKINNAL és LERMONTOVVAL és az orosz réalista regény megalapozójával, GOGOLYLYAL került olvasóközönségünk ismeretségbe és irodalmunk kapcsolatba. Ez természetes is, mert a mult század derekán ők hárman voltak az orosz irodalomnak egész Európára kisugárzó fénypontjai. A következőkben róluk lesz szó, majd ami utánuk következik: Turgényev, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Gorkij Maxim, Csehov és mások magyar életét fogjuk szemügyre venni.

3.

PUSKIN SZERGEJEVICS SÁNDOR

1799—1837

Az első orosz író, aki a magyar irodalomba behatolt, PUSKIN volt, az oroszoknak mind a mai napig legtöbbször értékelt költője. Műveinek ismerete előtt nevét már tisztelettel emlegették nálunk. Híre, mely „bejárta a tágas orosz földet“, korán eljutott más nyelvű népekhez, s még életében a magyar folyóiratok tudomást vettek róla.⁸ Ahhoz viszonyítva, hogy a nyugati irodalmakban csak a negyvenes évek körül kezdődik kultusza, elég korán kötöttünk ismeretséget vele. KAZINCZY GÁBOR 1844-ben a Pesti Divatlapban egy novelláját (A lövés) magyarra fordította, majd az 50-es években újabb három novellájának átültetésével indul meg diadalmas pályafutása a magyar irodalmi tereken, s ha azt mondjuk, hogy az elmúlt évszázad alatt annyira megismertük és megszerettük, hogy szinte a saját költőnknek tekintjük, bár túlzásnak látszik, közel jár a valósághoz. Különösen megejtett minket a zsarnokságot bátran visszautasító szabadság-eszményével s azzal a minden

⁷ Vö. Szinnyei Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bachkorszakban*. Bp., 1941. 15.

⁸ Nevét „Puschkin“ formában Toldy Ferencnek a „moszka literatúra“-ról írt cikke [Tudománytár 1834/IV, 65.] és a *Hasznos Mulatságok* 1836/I. 326. említi először.

időknek és minden irodalomnak szóló elvével, melyet ebben a két mondatban fogalmazott meg: „Mit használ a távolba nézni, mikor népünkben rejtve vannak a kincsek? Ha valaki valahonnan túlról várja a megváltást, az népét árulja el.“ Tetszett benne nekünk, hogy ő állt először orosz talajra, leszállva a nép közé, s legnagyobb mesterének dajkáját, Arina Rodjovna egyszerű parasztasszonyt ismerte el, aki meséivel és dalaival megmutatta neki azt az utat, amelyen az orosz irodalmat az egész világ őszinte bámulatától övezett magaslatra irányította. Mindig és mindenütt a nép szívének azért volt kedves, mert lelke jobb fele szólalt meg lantján: a szabadságot zord időkben zengte éneke s az elbukót mély fájdalom kísérte.⁹ Byroni stílusú egyénisége, költészetének oroszos színekben játszó örök emberi szépsége, nem különben romantikus pályafutása s alkotókéességét derékba törő tragikus halála a mi irodalmunkat is sokat foglalkoztatta. Az 50-es évek óta folyóirataink, hírlapjaink, meleg együttérzéssel, sokszor felelevenítették tüneményes életét, főképen szerelmét és katasztrófális párját. Megünnepeltük születésének centennáriumát, megemlékeztünk halálának félszázados és százesztendő fordulójáról. Irodalmunkban JÓKAI állított neki szép, bár történetileg nem eléggé hű emléket a Szabadság a hó alatt című négykötetes regényében (1879), egy hiteles cári összeesküvés s egy romantikus szerelem szövevényeibe bonyolítva rokonszenves alakját, amelybe mintha Petőfi egyéniségéből is beleszövődött volna néhány heves vérmérsékletű vonás.¹⁰

Puskin, bár a legoroszabb költő, sohasem maradt egészen az oroszoké, hanem túlnőtt hazája határain, — TURGÉNYEV klasszikus megállapítása szerint: „Puskin költészetének leglényege egyet jelent az orosz léttel, az orosz föld és nép lelkével, s mégis a költő szellemének lángjainál nemcsak mi oroszok melegsünk, hanem mindazok, akiknek nyelve Puskit megszólaltatta.“ Melegségét mi is sokat élveztük. Irodalmunk és közönségünk voltaképen akkor ismerkedett meg vele, amikor világhírű verses regénye, a 7000 sorból álló, kilenc év alatt (1821—1830) írt és kilenc énekre tervezett (egy énekét a cenzúra törölte) Jevgényij Onyegin című — nálunk Anyegin néven közismert — verses regénye magyarul megjelent. Átültetése olyan esemény és nyeresége volt irodalmunknak, aminek alig van párja költészetünk történetében. Fordította BÉRCZY KÁROLY, a múlt század derekán élt (1821—1867) igen ro-

⁹ Saját jellemzése magáról Az emlékmű című versében, Győri-Juhász Jenő fordítása szerint: Orosz költők antológiája (1945). 110.

¹⁰ Tamásfi Gyula Puskin című verse [Hölgyfutár 1863. II. 50. sz.] szintén egy költött történet keretében szerepelteti Puskit mint a cári zsarnokság áldozatát. Ady Endre Puskin című verse (Debrecen 1899. júl. 12., 137. sz.) erélyes hangon vette védelmébe „Puskin drága, szent nevét“, amikor azt olvasta, hogy Oroszországban egy vasúti igazgató megtiltotta a tisztviselőknek a Puskin ünnepelésében való részvételt, mivel „Puskin nem volt — vasúti tisztviselő“ [Ady Endre, Rövid dalok egyről és másról. Összegyűjt. Földessy Gyula. Bp. 1923. 19]. L. még Pallos, Puskin gyilkosa (vers), Főv. Lapok. 1895. 314. sz.

konszenves író volt, kinek nevét jóformán csak Anyegin-fordítása tartotta fenn, bár azonkívül még öt-hat kötetre terjedő novellát, pár tu-
cat verset, néhány értekezést és úttörő sportműveket írt. Tagja volt a
Petőfi-féle Tizek Társaságának s a Kisfaludy-Társaságban ő paren-
tálta el Madáchot, akivel egy iskolában járt. Verseit, történeti és népies
beszélyeit olyan hangnemben és olyan stílusban írta, mint kis és nagy
kortársai, egyszóval a közepszerűségnél magasabbra nem emelkedett.
Véletlenül került kezébe a német Anyegin Bodenstedt fordításában, s
átültetve első énekét, vele foglalt széket a Kisfaludy-Társaságban.
Aztán minél többet foglalkozott vele, annál nagyobb kedvet kapott az
egésznek átültetésére. Érezte azonban, hogy egy ilyen remekműnek
eredeti hangjait nem szabad német fordítás után, másodkézből átven-
nie, elhatározta tehát, hogy Puskin kedvéért megtanul oroszul,¹¹ szó-
szerint véve azt a közmondásszerű szólást, hogy az orosz nyelvet elsajá-
títani csak azért is érdemes, hogy Anyegin eredetiben olvashassuk.
Szorgalma és kitűnő nyelvtalentuma néhány hónap alatt képessé tette
arra, hogy az eredeti orosz szöveg szépségeit megérezhesse. Ő volt az
első magyar író, aki nem más nyelv közvetítésével, hanem közvetlenül
orosz eredetiből fordított. Munkája ezzel természetesen igen sokat
nyert. Kivételes kedvvel, élvezettel dolgozott Puskin fordításán több
mint három esztendeig és szívesen olvasott fel belőle ismerőseinek, ezek
közt a budai Svábhegyen szomszédságában lakó Eötvös Józsefnek, aki
napról napra belátogatott hozzá meghallgatni a frissen készült vers-
szakokat s már munka közben lefoglalta a magyar Anyegin a Kis-
faludy-Társaság műfordítási gyűjteménye részére.¹²

Meg is jelent ott a teljes Anyegin 1866-ban, kis 8-rét alakú, 296 lap
terjedelemben, a közönség és a hírlapok általános tetszésétől kísérve.
GYULAI PÁL mindjárt felvette az Olesó Könyvtár sorozatába, s 1923-ig
csak itt hét kiadását nyomtatták ki. A világháború után népszerűsége
másodvirágzását élte. Egyszerre három kiadása is pompázott a
könyvesboltok kirakataiban: 1920-ban Rózsavölgyi, azután a Génius,
majd a Franklin-Társulat jelenttette meg. Közülük legszebb a Génius
könyvkiadó díszkiadása, amelyhez hasonló ékességű kötet kevés fordult
meg a könyvpiacra: kötése, papirosa, lapkeretei és illusztrációi a ma-
gyar nyomdászipar remekművei közt jelölik ki helyét.¹³ Utolsó magyar
kiadása, melyet a Révai bocsátott közre, 1943-ból ismeretes. A magyar
Anyeginnek eddig 14 kiadását tartjuk számon; ez még egy eredeti
munkánál is szokatlan sikert jelentene, nemhogy egy fordításnál, amely
rendszerint az egyszeri kiadással meg szokott rekedni. Valami okának
kell tehát lennie, hogy Anyegin ilyen rendkívüli kedveltségre tett szert
a magyar közönség körében, amely hozzávetőleges becslés szerint eddig

¹¹ Ferencz József, a miniszterelnökségi fordító osztály főnöke, egyetemi
rk. tanár, aki 17 nyelvet beszélt, a pesti egyetemen a szláv irodalmat és össze-
hasonlító nyelvészetet adta elő (†1878). Bérczy Károly tőle tanult meg oro-
szul s hálásan emlékezett meg róla Anyegin-fordítása elé írt bevezetésében.

¹² Arany László, Bérczy Károly emlékezete. ÖM. II, 35.

¹³ It. 1921:56.

több tízezer példányt kapkodott szét belőle. Ennek a jelenségnek két magyarázatára lehet rámutatni. Az egyik — mindenesetre a lényegbevágóbb — Bérczy kitűnő, páratlanul művészi fordítása, amely munkájának szinte az eredeti művek sorában biztosított helyet. Valami varázsos zengése van ennek a fordításnak, megfogja és lenyűgözi az olvasót, nem érzik rajta a nyolevanéves öregség, még a mai ember kényesebb ízlése is kénytelen meghajtani előtte elismerésének és elragadtatásának zászlaját. A magyar irodalomtörténetben kialakult, többnyire föltétlen elragadtatással nyilatkozó vélemény a magyar Anyegin a legszebb magyar műfordításnak tartja. Valahány ismertetést, megjegyzést, kritikát, megemlékezést, tanulmányt olvasunk Bérczyről, mindaz egyhangú hódolattal zengi Anyeginjének fölülmulthatatlan szépségét. IGNOTUS „Bérczy Károly vörösmartyasan bájos Anyeginjéről” beszél,¹⁴ BABITS MIHÁLY nála érzi meg „először a bűbajos orosz ízt az irodalomban”,¹⁵ GYERGYAI ALBERT pedig, Bérczy írói árckép-rajzolója, aki már a mai ember költői érzékével ítélte, ezt mondja: „Olyan zamata van e fordításnak, mint a későn és nehezen érő aszúszőlőé, mely magába szítta a nyárnak és az ősnek minden sugarát. A magyar Anyegin-szrófák zenéje, a verssorok hullámzó muzsikája ma is elbájoló, s rajta keresztül csodálattal sejtjük az eredeti szépségét”.¹⁶ Anyegin hódításának másik magyarázata a múlt századi magyar viszonyok közé is beillő élethangulata és társadalomrajza. A magyar olvasó, amikor Anyeginben külföldieskedő főurakról, a vidéki kúriák nemességének kedves nemtörődömségéről, földesurakról, jobbágyokról, a falusi kisasszonyok ébredező irodalmi érdeklődéséről s tettvágya kielégítésére tért nem találó ifjúság léha mulatozásairól olvasott, szinte beleképzelhette magát a harmincas-negyvenes éveknek teljesen hasonló magyar hangulatába, s úgy fogadhatta azt, mint a maga életének borongós visszhangját. Ezért is Anyegin Oroszországon kívül sehol olyan őszinte lelkesedéssel és megértéssel nem találkozott, mint nálunk.¹⁷ Nemzedékek „kimondhatatlan édes” olvasmánya lett,¹⁸ elegáns komor hőse eszményképpé vált,¹⁹ rajongtak érte, egyesek bevallják, hogy Anyeginhez mérhető hatással rájuk nem volt sem könyv, sem semmi más,²⁰ s nagyon sokan akadtak, kik játékos bűvös verseit, melyek költői divatokat éltek át,

¹⁴ Nyugat 1927/1. 671.

¹⁵ Babits Mihály, Az európai irodalom története. 1760—1925. 157.

¹⁶ Bérczy Károly, 1821—1921: Nyugat 1921/1, 405—15.

¹⁷ Kivételes népszerűségének bizonyítéka, hogy Mayr Aurél, az indogermán összehasonlító nyelvészet fanára a budapesti egyetemen, 1877-ben heti 1 órási kollégiumban foglalkozott Puskin Anyeginjének fejtegetésével [Összehasonlító Irodalomtört. Lapok 1877: 68]. A híres Puskin-fordító Bodensedt Pesten 1874. január 24-én rendkívüli érdeklődéssel fogadott, nagysikerű előadást tartott Anyeginről [Főv. L. 1878. 21—2. sz.].

¹⁸ Bákosi Viktor nyilatkozata. Gyalui Farkas, Legkedvesebb könyveim. 130.

¹⁹ Kóhalmv Béla, Könyvek könyve. 76.

²⁰ Csathó Kálmán nyilatkozata. Kóhalmv B., i. m. 96.

nemcsak olvasták, hanem egyes részeit meg is tanulták, mint olyan ritka dalt, amelyet érdemes kísérőül vinni magunkkal az életben.²¹

Az oroszok legnagyobb költője Bérczy szép Anyegin-fordítása révén így lett a mi költőnk is.²² Ezt az állítást könnyű volna megerősíteni mindazoknak a verseknek és prózai műveknek felsorolásával, melyeket Puskintól száz év alatt magyarra fordítottak. A kezdet tájékozatlan tapogatásai után a 60-as évekre esik Puskin magyar népszerűségének első időszaka. Bérczyvel egyidőben az erdélyi ZILAHY KISS IMRE költő és hírlapíró előbb Puskin költői beszélyeiből adott ki egy kisebb terjedelmű kötetet (1864), majd Északi fény címen egy 370 lapot kitevő könyvben tette közzé Puskin valamennyi jelentősebb verses beszélyét (A kaukázusi fogoly, A rablótestvérek, A bakesiszeráji szökőkút, A cigányok, Gróf Nulin), azután az első igazi orosz tragédiaként tisztelt híres történeti drámáját (Borisz Godunov), továbbá részleteket Anyeginből s még 23 kisebb költeményét. Fordításairól kortársai úgy vélekedtek, hogy forma és könnyűség tekintetében jobbat már kívánni sem lehet.²³ Ugyanakkor a Fővárosi Lapok 1864. évfolyamában lefordította Puskin legsikerültebb novelláját, A kapitány leányát (a Pugacseff-felkelés feldolgozása); ezt utána ketten is átültették magyarra, legutóbb 1922-ben HONTI REZSŐ. Zilahy Kiss Imre az ösztönzést az orosz irodalommal való foglalkozáshoz — mint maga vallomást tesz róla — bátyjától, ZILAHY KISS KÁROLYTÓL kapta, aki talán mindenkit megelőzött Puskin jelentőségének fölismerésében s első volt a Puskin iránti szeretet fölkelésében. Az 1866-ban megjelent összegyűjtött munkáiról írt bírálatában GYULAI PÁL is elismeri, hogy fordításai közül azok a legjobbak, melyeket Bodenstedt után Puskinból ültetett át magyarra.²⁴ Hatása is megállapítható útirajzainak puskin hangulatán. ARANY LÁSZLÓ szintén Bodenstedt közvetítő szövegéből adta ki magyarul Puskin Don Juanját (1865). Nagyobb számmal tolmácsolt még Puskin-verseket önálló gyűjteményben SZABÓ ENDRE, a kiváló orosz műfordító (Orosz költők, 1892, Négy orosz költő, 1900), aki egyébképen, mint látni fogjuk, az orosz prózaregények átültetésében jeleskedett. Nem részletezve a napilapoknak és a szépirodalmi folyóiratoknak az orosz költő népszerűsítése terén tanúsított lelkesültségét, főképen a Budapesti Szemlélt kell kiemelnünk, amely a 900-as évek elején úgyszólván rendszeresen közölt Puskin-versfordításokat. A Nyugat legutolsó évfolyamaiban a 30-as évek végefelé ILLYÉS GYULÁTÓL olvasunk és még DSIDA JENŐ egyik vers-kötetében találunk szép Puskin-költeményeket. Maradandó becsét magyar értékelésben GYÖRI-JUHÁSZ JENŐNEK frissen megjelent orosz költői

²¹ Kovács László, Puskin: Pásztortűz 1937:56.

²² Hatvany Lajosnak „Anyegin olvasásakor“ című verse [Bp. Szle 1903. 116. köt. 443.] Puskin modorában és versformájában sikerülten érzékelteti Anyegin magával ragadó, ellenállhatatlan hangulatát, amely rabul ejtette a századforduló nemzedékét.

²³ Főv. L. 1864. 55. sz.

²⁴ Kritikai dolgozatok újabb gyűjteménye. Bp., 1927. 210.

antológája (1945) emeli ki hangsúlyozottan, amikor 65 új fordítású versével jelöli ki helyét az orosz költészet fejlődésének magaslátán. A magyar irodalomtörténeti adatok szerint is Puskin a változó irodalmi divatokon, a korok fölött áll: száz esztendő óta napjainkig nem szakadt meg a fordítása, kedveltsége, irodalmi megbecsülése.

Hódítása nem merült ki pusztán műveinek átültetésében. Hatásának méreteit sem közelíti meg egy orosz költő sem. Főképen világhírű verses regénye körül csoportosult magyar rajongóinak nagy száma. Ha látni fogjuk, hogy Anyegin milyen sok utánzóra talált nálunk, igazán csak akkor fogjuk nagyra értékelni BÉRCZY KÁROLY remek fordítását, mert íróink természetesen nem eredetiből ismerték meg az orosz költészetnek ezt a ragyogó ékességét, hanem kitűnő magyar szövegéből, amely éppen ezért felér bármely eredeti mű korszakos jelentőségével. Nevezetes dolog, hogy nem csupán egyes művekre hatott, hanem egy egész műfaj került a befolyása alá, s ez a műfaj közvetlenül azután bontakozott ki, amikor Bérczy Károly 1866-i fordítása az egész magyar íróvilágot és közönséget a rajongásig megfogta. Ez éppen arra az időre esett, amikor a verses elbeszélő költészet válságos helyzete szembe-tűnővé tette, hogy az eposz merőben anachronizmus, már nincs keresni-valója a költészet új világában. A lejáráfélben levő eposznak a végső kegyelemdőfést BYRON adta meg annak a szédületes hatást kiváltó új genrenek a megteremtésével, amely egyrészt könnyű verselésű formára újszerűsítette a méltóságosan hömpölygő hexametert, másrészt korszerű tartalommal cserélte fel a régi történelmi témát. Ezt a Byron-féle stílust, amelybe még sok romantikus vonás vegyült, realisabb irányban Puskin képezte tovább, s kettőjüknek együttes hatása teremtette meg a verses regényt, a verses epikának azt a műfaját, amellyel az eposz befejezte évezredes irodalmi pályafutását. A magyar eposzt ARANY JÁNOS formálta át verses elbeszéléssé, egyenesen Byron nyomán, de követői, bár szintén nem függetlenek Byrontól, szembe-tűnőbben mutatják az orosz költő befolyását. Ez annál inkább észrevehető, mert Puskin nem csupán egyes költői alkotásokra hatott, hanem általában az egész magyar verses regényköltészetet megtermékenyítette, nem témával. — ezt a magyar élet adta, — hanem Anyeginre valló szerkezeti sajátosságokkal és hangulati elemekkel.

Nincsen még kimutatva, de módszeres vizsgálattal könnyű lenne kideríteni, hogy a hetvenes-nyolevanes évek legkedveltebb műfajának, a feltűnően elterebélyesedett magyar verses regényköltészetnek Puskin volt a legfőbb ihletője és mintaképe. Aki próbát tett ebben a nembn. — már pedig a korszak minden költője egyszer megkísérelte, — az menthetetlenül Anyegin befolyása alá került. Ennek az iránynak legkitűnőbb, mai napig elismert kivételes értékű alkotása ARANY LÁSZLÓ-nak a Kisfaludy-Társaságtól koszorúzott verses regénye, A délibábok hőse (1873). Hübele Balázsbán egy korszak lelkülete testesül meg, a nagy feladatokra öntudatosult, de szép ábrándjaiban csalódott, erőtlennül önmagába roskadó nemzedék hangulata, ugyanaz, ami Anyegin pályáját is költői egységbe vonja. Az irodalomtörténet ARANY LÁSZLÓ

verses regényével kapcsolatban elsősorban Byron hatását emlegeti, viszont époly helytállónak látszik az a vélemény, hogy Anyegin nélkül, ha megszületik is, nem oly alapvonásokkal születik meg A délibábok hőse, amely fölváltva oly jellegzetesen magyar és oly jellegzetesen orosz.²⁵ Ha valaki fáradságot venne a két műalkotás egybevetésére, ami eddig még nem történt meg, könnyen megállapíthatná, hogy a nagyvilági hang, az elegáns könnyedség, a városhangulat és a vidék valószínűsítő rajza, ami először Arany Lászlónál jelentkezik költészetünkben, Puskinhoz igen közelálló vonások. Az Alföld sívársága, lehangolt-sága, oroszos tespedtsége, amit először A délibábok hőse örökített meg, szintén Puskin-reminiscenciákat idéznek emlékezetünkbe.²⁶ Byron romantikus volt, Puskin a realizmus úttörője az orosz költészetben, s A délibábok hőisének realizmusa lépten-nyomon Anyegint juttatja eszünkbe. Ez a kapcsolat egészen természetesnek tűnik föl annál az Arany Lászlónál, aki meleg vonzalmát az orosz költészet iránt Puskinfordításával is elárulta.

A délibábok hőisének lelki rokonsága Anyeginnel nem magában álló jelenség. Verses regényeink tekintélyes csoportja mutat egyezést Puskin remekművével. Nem lehet véletlen, hogy mindnyájan vesztett boldogságról, füstbe ment szép ábrándokról és keserű hangulatú letört-ségről énekelnek, egyszóval ugyanazt a dallamot zengik, amivel Anyegin olyan varázsos hangulatba ringatta olvasóit. Reá emlékeztet GYULAI PÁLnak finom lélekrajzzal és mesteri korfestéssel jeleskedő Romhányija (1872), töredékes alakjában is a magyar verses regény egyik legkiválóbb terméke. Már a kortársak észrevették Romhányinak Puskinnal való szoros kapcsolatát,²⁷ s az irodalomtörténet ma már tisztán látja, hogy a két műnek nemcsak a cselekvényében van több azonos mozzanat, — a visszautasított szerelem s a késői emésztő epekedés az elvesztett boldogság után — hanem olyan szerkezeti és formai sajátosságok is észrevehetők Romhányiban, például a tárgytól elkalandozó lírai kitérések s az Anyegin-strófaszerkezet alkalmazása, amelyeket GYULAI PÁL nyilvánvalóan Puskin költészetében figyelt meg. GYULAI Anyeginnek nemcsak egyes képeit másolta, hanem még a hangulatát is kölcsön vette. Romhányit olvasva, nem lehet feledni a feledhetetlen Anyegint — így vélekedett róla az egykorú kritika, amely viszont azt is elismerte, hogy csak a külső szerkezet emlékeztet az orosz mesterre, a cselekvény teljesen önálló, minden ízében nemzeti s az egész a költő gúnyorosan fájdalmas egyéniségében olvad fel.²⁸ Míg ARANY JÁNOS Byront választotta mintaképének Bolond Istókjában, még stanzáit is tőle kölcsönözte, addig GYULAI az orosz költőt vallotta mesterének, mert Puskin realiz-

²⁵ Már Vadnai Károly, A délibábok hőse első ismertetője, vele kapcsolatban Anyegint és Szollogub nevét emlegeti [Föv. L. 1873. 88. sz.].

²⁶ Halász Gábor, Nyugat 1937/2. 307.

²⁷ Szana Tamás, Föv. L. 1869. 278. sz. — Reviczky Gyula, A Hon 1881:

354. — Baráth Ferenc, Irod. dolgozatok (1895) 193.

²⁸ Föv. L. 1871. 39. sz., 1872. 221. sz.

musá és oroszos hangulata közelebb állott az ő költői világához.²⁹ Még Berlinben 1855-ben megszerezte Puskin költői műveinek Bodenstedt-féle német fordítását s itthon Bérczy Károly Anyeginjének ő volt a legbuzgóbb terjesztője. Puskin még más téren is hatással volt Gyulaira. Amikor Arany János örömmel üdvözölte Gyulai gyermekverseit, egyenesen arra hivatkozott, hogy Puskin sem tartotta méltóságán alulinak népmeséket feldolgozni, amiből kitűnik, hogy Gyulai minden bizonynyal Puskitól vett ösztönzést az addig elhanyagolt mese-költészet sikeres művelésére.³⁰ Az irodalmi köztudatban nyomatékosan nincs eléggé kiemelve, hogy költőink közül épen az erdélyi Gyulai Pál tanúsított legtöbb vonzalmat az orosz irodalom iránt. A fejtegetések során erről még több ízben meggyőződést szerezhetünk.

Azok a szellemi azonosságok és formai sajátságok, melyek A délibábok hőseit és Romhányit Anyeginnel állítják viszonyba, a hetvenes-nyolevanes éveknek még egy sereg verses regényében jelentkeznek. Itt nincs tere az egybevetéseknek, éppen csak nagy vonásokban lehet utalni arra, hogy lépjen-nyomon észlelhető Anyegin visszhangja ennek az időszaknak magyar verses elbeszélő költészetében. Sokat és elismeréssel emiegették annak idején BALOGH ZOLTÁNNAK, a mult század derekán élt földbirtokos-költőnek, haténaes Alpári című verses regényét, mely a Kisfaludy-Társaság kiadásában jelent meg 1871-ben. Mind koncepciójában, mind motívumaiban és reflexióiban igen élénk tükörképe Anyegin sajátos világának. Azt is észrevette a kritika, hogy hőse époly derék, de elhibázott nevelésének és rendje előítéleteinek áldozatául eső nemes ifjú, mint mintaképe, az orosz Jevgenyij Onyegin, s bár Alpári tiszta magyar költemény, előadásán, a költő szubjektívításán és társadalomrajzán szakadatlanul átsugárzik Puskin befolyása.³¹ Egészen bizonyos, hogy Anyegin nélkül Alpári aligha jött volna a világra. Puskin modorát juttatja eszünkbe VAJDA JÁNOS verses életképe is, a Találkozások (1877), amely szintén egy eljátszott életről szól, egyoldalú sötét világfelfogással, széles társadalmi rajzzal, a szubjektív elemek és reflexiók gazdagságával, a kedélyesség, a gúny, a szenvedély és mélázó költészet hangjainak változatos vegyületével. A beszély hőse szintén cserben hagy egy szegény leányt, ki szívéből szeret, másért, aki nem érdemli a szerelmet.³² VAJDA költői beszélye megint annak a sikernek a vetülete, melyet Anyegin keltett nálunk a Bérczy-féle fordításban, csak éppen Puskin elragadó szeretetreméltósága, finom és érzelmes hangja hiányzik belőle. FEJES ISTVÁN, aki a tiszántúli református egyházkerület püspöki székében fejezte be hosszú életét 1923-ban, egy Kamilló című költői beszélyt írt (1884) Anyegin hódítása idején és ugyancsak nem tudta függetleníteni magát Puskitól, teljesen az ő

²⁹ Papp Ferenc, Gyulai Pál. Bp., 1941. II, 160—75. — Galamb Sándor, Gyulai Pál novellái. IK. 1919—21: 138—40.

³⁰ Papp Ferenc, i. m. I, 519.

³¹ Névy László, Balogh Zoltán emlékezete: Koszorú III (1880), 102.

³² Főv. L. 1877. 281. sz. — Schöpflin Aladár, Magyar írók, Bp., 1917. 188.

modorában rajzolta meg hősének pályaképét. WERNER GYULA, a századfordulón Jókai stílusában a történeti regény termékeny művelője, hasonlóképen megpróbálkozott a verses beszélyvel Az ő regénye címen (1884) és előszavában maga utalt arra, hogy Anyegin volt az ihletője. Ez annyira nyilvánvaló, hogy figyelmeztetése nélkül is azonnal észrevehető a kettőjük közti szoros költői viszony. ÁBRÁNYI EMIL egyik töredékes verses elbeszélésén (Adorján végzete. Újabb költ. 1881) már a korabeli kritika észrevette Puskin szembetűnő, de gyarlón sikerült utánzását.³³

Ez a csoport főképen tárgyválasztás tekintetében mutat rokonságot Puskinnal. Vannak aztán olyanok, akik csak előadásukban emlékeztetnek az orosz regényre, de oly mértékben és annyira föltűnően, hogy a hatás tagadhatatlannak látszik. A Puskin- és Lermontov-fordító ZILAHY KISS IMRE verses elbeszélésén (Alvó szerelem, 1867) mindenki rögtön felismerheti Anyegin stílusát. Az előbb említett FEJES ISTVÁN egy másik költői beszélyének (Egy szép asszony, 1875) koncepciója, szerkezete és előadása egyaránt Puskin modorát árulja el,³⁴ s ugyanezt mondhatjuk SOMLÓ SÁNDOR színművész szomorú történetéről (Ödön, 1880) és ENDRÓDI SÁNDOR rövid elbeszéléseiről (Alkony, Henrik, Szerelemből), amelyek meleg, érzelmes előadásukat és a költői hatás eszközeit nyilvánvalóan Puskinról kölcsönözték. Jellemző Puskin hatásának tartósságára, hogy a műfaj egyik legkésőbbi hajtása, ERDÉLYI ZOLTÁNNAK akadémiai jutalmat nyert Vesztett boldogsága (1898) sem tudta kivonni magát Anyegin befolyása alól. Különösen megérzik ez a Tatjana alakjára emlékeztető finom lélekrajzán, nemkülönben hangulatos, költői előadásán. A teljesség kedvéért végül megemlíthető, hogy REVICZKY GYULA is egy verses regénybe kezdett, — sajnos, töredékben maradt, — amihez mintának tekintette Anyeginét, s hogy Puskin magyar hatása szinte napjainkig lenyúl, arra például hozható fel VIETORISZ JÓZSEF tankölteménye (Ars poetica mea, 1930), amelyen még mindig kiütözik Anyegin formai hatása.³⁵ Egyik Anyegin-motívum még ADY ENDRÉNÉL is visszhangzik.³⁶

A felsorolt kis eposzok — jellemző termékei a kihalófélben levő verses epikának — valamennyien az orosz költő rokoni vonásait viselik magukon, valamennyien Puskin Anyeginjének hatása alatt kelték életre, mégpedig nem az eredeti, hanem a Bérczy-féle fordítás közvetlen befolyására. Puskin magyar élete tehát, amint műveinek egyrészt száz év óta meg nem szűnő magyar kiadásából látható, másrészt Anyeginjének tömeges visszhangjából észrevehető, föltűnő rokon-

³³ Főv. L. 1882. 2. sz.

³⁴ Bp. Szle 1876. 12. köt. 203.

³⁵ A fentiekre vonatkozólag I. Kéky Lajos, A magyar verses elbeszélő költészet a XIX. század második felében: It. 1912:225, 298. — Radó Antal, Missolunghi halottja: A Kisfaludy-Társ. Évlapjai. 57. köt. Bp. 1928. 245.

³⁶ „Tatjana írt” című versében. Rövid dalok egyről és másról. Bp., 1923. 19.

szenvvel és megértéssel nyitja meg a magyar-orosz irodalmi kapcsolatoknak tovább terjedelmesedő és mélyülő folyamatát. Irodalomtörténetünk készséggel ismeri el, hogy a magyar verses regény virágzását egyenesen Anyegin mozdította elő s azt is hálásan emlegeti, hogy magyar költőink finom lélekrajzot, elegáns könnyedséget, hangulati és forma-művészeti elemeket tanultak tőle, így végeredményben az orosz költő a magyar költői előadás finomításában és szépítésében is közreműködött. Még egy szociális vonás vezethető vissza az orosz költő eszméltető befolyására. Századvégi olvasóközönségünknek tetszett, ha költőinek műveiből saját korának erkölceit, képeit látta kiragyogni vagy kisötétleni. Reálisabb alapra először a verses regényben helyezkedik a magyar társadalomszemlélet. Puskin az orosz élet költői rajzában mindig rámutat az orosz társadalom sebeire s egyenesen az ő hatásának tulajdonítható, hogy ennek az időnek hasonnemű költői kísérleteiben itt-ott szintén fellüktet a magyar élet gyógyulását sóvárgó fájdalma.³⁷

GYÖRGY LAJOS

³⁷ Az itt összeszedett és felsorolt adatok nem teszik fölöslegessé, esetleg megkönnyíthetik annak a tanulmánynak a megírását, amellyel még tartozunk Puskinnak.

A Petőfi-kultusz és irodalom első három évtizede, tekintettel erdélyi elemeire

I.,

Minden kultusz valamely eszme vagy személyiség rendkívül való értékeségéből, e rendkívüli érték kritikai felismeréséből fakad s az iránta érzett szeretetből táplálkozva mint sarkalatos elv vagy cselekvést szabályozó eszmény jelentkezik az egyes ember és a közösség életfolytatásában. Így az erdélyi magyarság Petőfi kultusza is.

Nem kétséges, hogy a Petőfi költészete, életműve rendkívüli érték. Nyennek, rendkívüli kincsnek fogta fel kezdettől fogva kevés kivételtől eltekintve az egész egykorú irodalmi élet, a kritika és olvasóközönség egyaránt. Petőfi huszonegy-huszonkét éves korában már országosan ismert, becsült és népszerű költő. Hamarosan megindult tisztelete, kultusza azóta se szünetelt, sőt a haladó idővel egyre mélyült, terebélyesedett szerte az egész művelt világon. Jele és bizonyossága annak, hogy nem látszatérték, melynek kultusza vagy elpendül a divattal, vagy bálványimádássá kövül, hanem valóban rendkívüli kincs. Független időtől és helytől.

Petőfi költeményeit, ezt a rendkívüli értéket az egész magyarság örömmel fogadta, mohón olvasta, megszerette. Erdély talán kezdettől fogva jobban, mint — ahogy akkoriban mondták — a másik magyar haza. Erdélyben t. i. a politikai viszonyok a Petőfi felléptekor sokkal sívárabbak voltak, mint a másik magyar hazában. Ennek következtében a fogékonyság és a vágy is Erdélyben minden demokratikus szellemi megmozdulás iránt is készebb és szomjasabb, mint a Királyhágótól nyugatra. Erdély irodalmilag is jobban előkészített talajként fogadta Petőfi költeményeit. A harmincas években egész sereg erdélyi fiatal tehetség írt már és közölt volt a különböző erdélyi évkönyvekben népies költeményt, legtöbbször népdalt és ballada- meg románcfélét. Legkiválóbb közöttük KRIZA JÁNOS mellett SZENTIVÁNI MIHÁLY, a »Marossszéki piros párizs« és az »Én vagyok az árva gyerek« kezdetű, ma is országszerte ismert és énekelt dalok szerzője. Az a SZENTIVÁNI, akiről egy HORVÁTH JÁNOS állapította meg azt, hogyha tovább él, Erdély Petőfije, egy székely Petőfi leendett.¹ Való, hogy Petőfi mintegy átvette és folytatta az erdélyi SZENTIVÁNI szerepét. SZENTIVÁNI t. i. fiatalon elhunyt; az ő halála után KRIZA is s a többi erdélyi népies fiatal költő is elhallgatott. Történt ez 1842-ben. Akkor, amikor Petőfi

¹ Horváth János, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. 347.

első verse az Athenaeumban megjelent. Hogyne fogadta volna hát Erdély ezek után különös örömmel Petőfi költeményeit!

Mint s hogyan terjedt el Petőfi költészete, milyen fogadtatásban részesült, hogy indult meg a Petőfi kultusza s élt a költő haláláig, nyomon kísérhető és megállapítható ENDRÓDI SÁNDORNAK »Petőfi napjai a magyar irodalomban« című művéből. Ebbe a félezernél több lapból álló kötetbe összegyűjtötte s időrendben kiadta ENDRÓDI mindazt az adatot, ismertetést és bírálatot, amely az egykori folyóiratok és hírlapok hasábjain Petőfiről és költészetéről az ő életében nyomtatásban megjelent. Tájékoztató tehát ez a nagyon hasznos kiadvány arról, mikor, hol s milyen visszhangot keltettek Petőfi cselekedetei, versei.

Nos, erdélyi visszhangot aránylag későn és keveset találunk az ENDRÓDITÓL összegyűjtött adatok tengerében. Az elsőt csak 1846 március végéről. Az is egy egyszerű könyvtárosi hirdetés. Özv. BARRÁNÉ ÉS STEIN kolozsvári könyvkereskedők hirdetik Petőfi Versek és Helység kalapácsa című kötetét így: „A Helység kalapácsa. Hősköltemény négy énekben. Írta Petőfi Sándor. Vel. 2 csinos képpel ékesített bor. fűzve 30 kr. pp. Egy ifjú tehetséges költőtől, az első tréfás hősköltemény... c. könyvecske (díszes kiállításával melletti) komoly s humoristicus tartalma által mindazoknak ajánlhatóvá lesz, kik hogy víg órát maguknak készíthessenek, egy kis kiadást nem sajnálnak.“² E rövid és színtelen könyvtárosi hirdetéshez képest mennyivel beszédesebb és melegebb a MAGYARI LAJOSTÓL szerkesztett egyik Kolozsvárt megjelenő hírlapnak, a Kiskövetnek másfél hónappal később, május 15-én Hír-fűzér cím alatt olvasható közleménye: „A magyar költészetnek tündöklő üstökös csillaga, Petőfi Sándor az irodalmi egen feltűntével dúson termővé tette földünket; de olyképen, hogy az irodalmi termékek nagy része saját fejének bőségszarujából ömledez. Verseiből adott már két-három év alatt két kötetet, melyek szebbnél szebbek, különbnél különbek; írta a Helység kalapácsát, mely a furesaságok nemében derekasan megállja helyét, énekelte János vitézt vagy Kukorica Jancsit, mely népies foglalatját és alakját tekintve páratlan az irodalomban; szerzette a Ciprus lombokat, a Szerelem gyöngyeit, a Felhőket, a Csillagtalan éjt (így!); megkísérlette erejét a regény írásban is, s a Hóhér kötele, melyből mutatványt közlött, bizonyosan a legjobb regényírók sorába emeli őtet és halhatatlanítja. Verseinek egy részét németre fordítják.“³ Akárki volt légyen e hírnek Matild álnév alá rejtőzködő szerzője — nyilván a lapnak egyik erdélyi olvasója —, az erdélyi irodalom közönségének egyik tájékozott alakja volt, s helyesen mutatott rá Petőfi termékenységére, gyors feltűnésére s műveinek rendkívüli értékére. E spontán hírt és felfogást nem lehet elszigetelt vélekedésnek tekinteni, hanem a terjedő és kialakuló erdélyi közvélemény megnyilatkozásának. Annak, hogy Petőfit Erdélyben is — bár korábbi nyilvános nyoma nincs — még a nőolvasók is ismerték, költeményeit szerették, hogy Petőfi már ekkor Erdélyben is általános nép-

² Endródi Sándor, i. m. 181.

³ I. h. 189.

szerűségnek örvendett. Bizonyítja ezt MEDGYES LAJOSNAK, a dési református költő-papnak öt hónappal később kelt nyílt levele is Petőfihez. Ebben MEDGYES Petőfit mint a népies költészetnek hivatott, ismert és szeretett művelőjét bizalommal hívta Erdélybe, az erdélyi magyar falvak népe közé, — biztosítva a költőt, hogy Erdély fiai és leányai örömmel várnak rá.⁴ Tehát várta és szemtől szemben meg akarta tisztelni Erdély is az ő körében is ismert és népszerű költőt, noha az eladdig erdélyi tárgyú vagy erdélyi vonatkozású költeményt egyáltalán nem írt. Az elsőt is éppen csak ezekben a napokban, MEDGYES nyílt levelének megjelenése idején, de attól függetlenül írta. Ez az Erdélyben című vers, Petőfi politikai indítékú és célú költészetének egyik legmegrázóbb és esztétikailag is kiválóan értékes terméke. Keményen ostorozza benne a kétfelé, két országra szakadás bűnéért a magyarságot s annyi bensőséggel és hévvel fejezi ki Erdély égő vágyát az unió megvalósításáért, mintha maga is Erdély egyik nagyon szenvedő fia volna.

Hova-tovább azzá is lett az erdélyi magyarság szemében és szívében. Bizonyossága ennek többek között az is, hogy e költeménye nyomtatásban megjelenése előtt előszóban már elterjedt és ismertté vált Erdélyszerte. Ugyanis e költemény rögtönzött keletkezése után alig néhány nappal, valószínűleg november 10-én, történt Désen, a vármegyei közgyűlést követő lakomán, hogy „Haray Viktor, gr. Teleki Sándor titoknok a által elszavaltatván Petőfinek Erdélyben e. költeménye, melyben az unióra a lélek legmélyebb fenekéről szakadt hangokon buzdítja a két testvérhon fiait, e költemény hallása lebűvölt és kiragadt magunkból; a költőt lelkes éljen kiáltások között több ízben megtapsoltuk s nevét tisztelettel zengedeztettük ajkainkon.”⁵

Megállapítható, hogy e költemény által a Petőfi és Erdély közötti eddig csak általános irodalmi kapcsolatok alapján fennálló viszony időszzerű és konkrét helyi elemmel telítődve meg, mostantól kezdve egészen bensőséges, személyessé vált és csak tovább fejlődhetett. És fejlődött is. Mikor ugyanis kerekén egy év múlva, 1847. október végén a költői mézeshetek után, Petőfi feleségével együtt végre csakugyan felkeresi Erdélyországot, a désiiek a városukon átutazó költőt túlaradó szeretettel fogadják s áldomást ülnek tiszteletére. Ugyanekkor Kolozsvár egyebek mellett fáklyás zenével is ünnepli. És Petőfi mind Désen, mind Kolozsvárt meghódította a szíveket. Később is, a negyvenkilencediki izgalmas és véres napok alatt is, aki erdélyi ember csak szerencsés lehetett közelébe jutni, vele megismerkedni, maguk a közlegényhonvédek is, mindnyájan és kivétel nélkül, a tisztelet és szeretet rajongásával vették körül és emlegették a költő személyét.

Petőfi is szerette Erdélyt. Még mielőtt szeme látta s lába átlépte volna Erdély földjét, Erdélynek az ő romantikára is hajlamos képzeletében valahogy olyan képe alakult ki, amilyennek azt csak a monda és képzelet magasztalta: Tündérország Erdély, ahova csupán belépni is tiszta gyönyörűség és boldogság. 1843 óta vágyott Petőfi Erdélybe, de

⁴ I. E. 210—4 (1846. okt. 31.).

⁵ Életképek 1846. II. 21. sz. 670 és Endrődi, i. m. 218—9.

vágya többszöri meghiusulása után csak 1847-ben és 1849-ben valósulhatott meg. Ekkor aztán Erdélynek számos vidékét keresztül-kasul bejárta, Erdélynek számos csataterén vitézül harcolt. Dés és Kolozsvárt már említettük. Dés előtt csak a Nyirestetőt találta szépnek, míg Kolozsvár természeti szépsége és történelmi patinája valóságos tündérképpé olvadt össze szemléletében. „Két napot töltöttem Kolozsvárt — írja az »Úti levelek«-ben⁶ — de fölér félesztendővel, olyan gyönyörű két nap volt.“ Megfordult a Tordai hasadéokban és Vajdahunyad várában. Szépnek találta Csíksországot, de még szebbnek Háromszéket. „Majd körülményesebben megvizsgáljuk, — írja feleségének utolsó levelében — ha együtt utazzuk be Háromszéket mint fészket rakni akaró fecskék.“ Elmerengve hallgatta Bethlenben a régóta nem hallott s megint fülébe zendülő pacsirtaszót, s megénekelte a Vízakna és Déva között négy napon át tomboló ágyúdörgést. Megcsodálta Hátszegről a hegyek nagyapját, a vén Retyezátot s csodálattal dicsőítette a székely hősiességet. Dés, Kolozsvár, Bánffyhunad, Torda, Marosvásárhely, Szászrégen, Medgyes, Segesvár, Nagyszeben, Vízakna, Szászváros, Déva, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Erdővidék, Székelykeresztúr, stb. az emlékezetesebb állomásai Petőfi erdélyi utazásainak.⁷ És itt Erdélyben, a segesvári csatamezőn van földi életének utolsó és örökös állomása is. Valóban szerette Petőfi Erdélyt. Szerette életre-halálra.

Kétségtelen, hogy az élő költő testi jelenléte, rendkívüli egyéniségének jelenvaló hatása és szemlélete, az erdélyi csatamezőkön tanúsított bátor, sőt vakmerő vitézkedése, valamint végül ezen a földön történt vértanú halála a világszabadságért, egyszersmindenkorra elválthatatlanul hozzákapcsolta, beleiktatta személyét, életművét az erdélyi magyarság érzés- és gondolatvilágába: Petőfi örökös otthont talált nemcsak az erdélyi földben, de az erdélyi szivekben is. Minden eszmélkedni tudó erdélyi magyar valahogy külön is a magáénak tekintette Petőfit, tovább élt lelkében Petőfi, mint ahogy neki is Petőfi a jobb és szabadabb életre erőttöbbletnek bizonyult. S ez annál feltűnőbb és érdekesebb jelenség, mivel Petőfi erdélyi tárgyú, erdélyi vonatkozású költeményt később is aránylag keveset írt. Mindössze tizenháromat. Ugyanannyit tesz ki az Erdélyhez kapcsolódó prózai írásainak a száma is. Igaz, hogy közöttük több tökéletes remekmű (Vajdahunyadon, Pacsirtaszót hallok megint, Négy nap dörgött), s kettő is dicséri a székely hazafiságot és vitézséget. Prózai írásaiban is — idéztünk belőlük — csak szépet és jót tud mondani Erdélyről. Mégis — ismételjük — Erdély nem sokszor lobbantotta fel ihletét. De a kevés számot pótolta pályájának Erdélyben megfutott szakasza s itt történt halála. Lábanyoma, itt jártának emléke szebbé, emlékekben még gazdagabbá tette az erdélyi országtájat, porrései emlékezetesebbé Erdély földjét. Egész

⁶ Petőfi Sándor összes művei (Havas-féle kiadás). Bp., 1895. V, 409.

⁷ Mindezt részletesen l. Petőfi Erdélyben című tanulmányomban. Irodalomtört. Közlemények 1940. 17. és 121. kk., továbbá a Királyhágóinenni írók Erdélyben című kötetem (Kolozsvár, 1942) 75–105.

költészete, de kivált a kevés erdélyi tárgyú és Erdélytől ihletett verse nemesebbé s még öntudatosabbá edzette az erdélyi magyarság szabadságszeretét.

A Petőfi-kultusz, költészetének és személyének tisztelete nem Erdélyből és az erdélyi városokból indult ki. De Erdély földjén és az erdélyi szivekben virágzott ki, élt és hat a mai napig legelevenebben, legszínesebb öntudatossággal.

2.

Petőfi költészetének érdemi, kritikai megítélésében Erdély fel-fogása és álláspontja, az erdélyi irodalmi közvélemény nézete kezdettől fogva a költő haláláig egyetlen hangot kivéve, alig különbözött az általános magyar — tegyük mindjárt hozzá — egészben téves, mert egyoldalú és szűklátókörű állásponttól.

Nevezetesen Petőfi költészetének leglényegesebb sajátosságát a kritika és közönség, az egész magyar irodalmi közvélemény mindkét magyar hazában szinte kizárólag a népiességben látta s magát a szerzőt népköltőnek minősítette, népies költeményei mellett különösen bordalait magasztalta. Ebben nem volt különbség, ebben teljes volt az egyesítés.

Való is, hogy Petőfi költészete az addigi érzelgős, ú. n. almanach-lírával, mesterkéltséggel verselményekkel és légüres térben vergődő szalonköltészettel szemben merő ellentét és visszahatás, maga az egyszerű természetesség, az egészséges földönjárás: a népiesség diadala. S a költő személye sem holmi antik múzsafi, halovány trubadur vagy finomkodva epedő dalnok, hanem egyszerűen magyar költő, a természet vadvirága. Mindez igaz. Hisz éppen azért volt Petőfi költészete forradalmi jelenség, mert az egész addigi magyar költészettel — kivéve csupán a népies elv vékonyan cseregdedező erét — mint költő is és mint kritikus is határozottan és maradék nélkül szembefordult. Csakhogy a népiesség Petőfi költészetének sem nem a legáltalánosabb, sem nem a legértékesebb vonása, hanem csupán költeményei egyik, bár tekintélyes számú részének a kétségtelenül nagyon — a kortársak szemében — különösen és szinte egyedül feltűnő kedves, tökéletes művészeti tulajdonsága. Mert vajjon nevezhető-e népköltőnek a Tündéralom, a Szeptember végén és annyi más épen nem népies remekmű írója? Am a kortársak, az erdélyiek is, kivétel nélkül Petőfinek csak a népiességét látták meg, s őt magát mint népköltőt magasztalták vagy gúnyolták és ócsárolták. Mert a népiességet sem a magasztalók, sem az ócsárlók nem mint stílust, mint a művészi kifejezés egyik útját-módját vetették mérlegre, hanem mint nemzettársadalmi törekvést, mint politikumot. Ez és bordalai volt az oka, hogy az előkelő széplelkek, a finnyás maradiak, a népi feltörekvéstől idegenkedők a népiességet a műveletlenséggel, a póriassággal azonosították; nyerseségnek, durvaságnak tekintették s mint ilyenre pereatot kiáltottak. Tévedésüket megtetőzték azzal, hogy magát a „népköltőt“, Petőfit is, a nemes lelkek egyik legnemesebbjét személyileg sőt erkölcsében is alantásnak, betyárosan nyersnek, sőt aljasnak mond-

ták s keményen támadták. Legkeményebben, legkitartóbban épen egy erdélyi születésű és kolozsvári nevelkedésű író, PETRICSEVICH HORVÁTH LÁZÁR, a Honderű folyóirat szerkesztője. Az egyre népszerűsödő Petőfi ellen folytatott irodalmi hadjáratnak ő a legmakacsabb s legelfogultabban harcoló vezéregyénisége.⁸ Meg kell azonban állapítani, hogy a hevesen támadók amúgy is csekélyszámú seregében P. HORVÁTHON kívül más erdélyi ember nem vitézkedett, nincs.

Ellenben a kiváltságok, a rendiség megszüntetéséért s a magyar nép nemzeté fölemeléséért, a reformokért küzdő fiatal Magyarország a Petőfi népiességében a maga törekvéseinek a diadalát üdvözölte, a „népköltőt“ hozsannával köszöntötte, lelkesedett érte, fátyolozott zenével ünnepelte. Erdélybe is, a falusi magyar nép körébe a „népköltő“ Petőfit hívta, hívogatta a már említett nyílt levelében MEDGYES LAJOS. Mert országszerte, Erdélyben is, az a felfogás, az az értékelés jegecesedett ki Petőfi jelentőségéről, hogy ő népköltő, hogy benne és általa a jogtalan és tudatlan népi réteg szólalt meg s vonult be s akar helyet foglalni a költészet előkelő világában. S aztán majd a politikában, a jogrendszerben is. Az történt az ő költészetével is, ami Széchenyi Hitével: a reform hívei dicsőítették, a konzervatívok máglyára dobták, hogy elégjen.

A népi, népies, népköltő jelző ráragadt Petőfire s némi módosulással elkísérte a sírig. A módosulás abban állt, hogy ezeket a jelzőket később, kivált március 15-e óta megtoldták a szabadság fogalmával s azt mondták: Petőfi a népszabadság költője. Tehát még határozottabban s még egyoldalúbban, tisztán csak a politikai gondolat mértéke alá állították. Egy azonban nem változott: a lelkesedők és dicsőítők nagy, szinte az egész magyarságot magába foglaló serege mögött most is ott károgott a csökönyös maradiak, a finom lojalisták s bátran hozzátehetjük, az irígyek egy kicsiny különítménye. Sem a rajongók, sem az ellenfelek nem vették figyelembe EÖRVÖS JÓZSEF magasszemponitú megállapítását és figyelmeztetését: „Petőfi kiválólag magyar, legkisebb műve is a nemzetiség bélyegét hordja magán s ez az ok, miért nemcsak szavait..., de az érzést is, melyet dalaiban kifejez, minden magyar megérti... Petőfi a szó legszorosabb értelmében magyar költő s ez az, mi valamint magyarozatául szolgál a nagy hatásának, melyet művei gyakorolnak: úgy egyszerűen mint irodalmi érdemeinek legfőbbike...“ Eötvös szerint tehát Petőfi költészete nem népies; az is, de annál több és felsőbbrendű: nemzeti költészet, magyar költészet. Nem egy osztály, hanem a nemzet lélkét fejezi ki; nem egy osztálynak ír, de minden magyaroknak. *Nemcsak népköltő, hanem minden ízében magyar költő.*⁹

A kortársak — a hívek és hívők nagy száma örömmel, a kevésszámú ellenfél bosszankodással — könyvelte el, hogy Eötvös is, ez a főrangú

⁸ Ezekről részletesen l. Ferenczi Zoltán, Petőfi és a Honderű és A Honderű támadása Petőfi ellen című cikkét a Petőfi Múzeum 1888. évf.-ban; továbbá Ferenczi, Petőfi életrajza. II, 19 k. és Horváth János, Petőfi. 115 k.

⁹ L. Eötvös József összes művei XII, 246 k. (A dült szedés a cikkirótól való.)

és éppen nem népies, csak szabadelvű/író szintén Petőfi mellé állott ki. De figyelmük nem vette észre a kiállítás lényeges tartalmát, elsiklott Eötvös magasabb szempontú, az övékétől nagyon is különböző értékelése fölött: Petőfi kiválóan magyar és nemzeti költő, nem pedig csak népies meg népköltő. Pedig világos, hogy még Eötvös kritikája és értékelése se tisztán költészeti kritika, nem művészeti értékelés. Helyesebb, magasabb és összefoglalóbb, mint a népies és népköltő szempont, de még mindig nem tisztán művészeti, műkritikai mérték.

Az egyedül helyes és a Petőfi-problémát gyökerénél megragadó szempontra a költő életében csupán egyetlen felszólalás figyelmeztette a kortársakat, a közvéleményt. S ez erdélyi író hangja, az Erdélyből Bukarestbe került szülőktől származott, de Nagyenyeden és Kolozsvárt tanult SÜKER KÁROLYÉ. SÜKER egyrészt a népies, népköltő, másrészt a kiválóan magyar és nemzeti költő minősítésekkel és értékeléssel szemben megjelöli és követeli a Petőfi-kritika igazi és egyedül helyes feladatát — mondván: „Hiába való minden esztétizálás, míg a szépnek érzése nemzeti életünkben határozott világnézet alapján ki nem fejlődik. Itt pedig a nemzeti jellem lévén a legelső feltétel, hiába való mindig és mindig izlésről beszélni, mert a szépirodalmat nem csupán izlés, sőt inkább teremtő erő és génius éltetik.”¹⁰

Valóban a szeg fejére ütő szavak. Mert hisz népi, népiesség — magyar és nemzeti: mindezek állandó adottságok minden idők minden poétája számára. Élt is velők és fel is használta őket kisebb-nagyobb mértékben főként a XIX. század elejétől fogva számos költőnk. Némelyik ösztönösen, benső szükségből, legtöbben azonban a korszellem hatása alatt — divatból. Mert Herder óta keletje lett Európaszerte mindannak, ami népi, népies; majd később, ami nemzeti, nálunk, ami magyar. Igaz, már KÖLCSEY hangoztatta, hogy az irodalomnak, a műköltészetnek örök megújító forrása a nemzeti hagyomány, a köznép dalai. De ugyancsak ő hangoztatta azt is, hogy minden művet a legfelsőbb tökélethez, azaz a tiszta művészethez kell mérni. Ez a kánon, ez a zsinórmérték. A műalkotásnak ilyen szempontú szemléletéhez esztétikai műveltség szükséges. Enélkül a teremtő erőt, a geniust, az alkotás igazi művészi értékét sem fölismerni, sem kellően méltatni nem lehet.

Az egykorú kritika és közönség azonban Petőfit nem esztétikai, hanem politikai szempontból ítélte meg. Költészetéből csak a népiességet, ennek is jórészt csak a mennyiségét és illedelmes vagy állítólagos egyetlen voltát vizsgálta. Nem azért lett népszerű Petőfi, mert teremtő genius volt s páratlanul remek, köztük népies költeményeket és bordalokat is írt, hanem azért, mert népiességének mértéke és valóságossága minden elődjéét és kortársáét messze felülmultha. Ezért lett népköltő. Betetőzte népiességét és népköltői érdemét azzal, hogy a népiességet, a népi gondolatot a költészetből átvitte a gyakorlatba, az irodalmi életbe és a politikába s ott is küzdött érte élete fogtyáig. Jellemző a kor-

¹⁰ Életképek, 1847. II. 3. sz. és Endrődi, Petőfi napjai 317 (A dült szedés a cikkirótól való).

társak felfogására, hogy még az elestét nyomtatásban először hírüladó szó is népköltőt emleget. A Kolozsvárt megjelenő Szabadság 1849. augusztus 7-i száma, beszámolva a segesvári vesztett csatáról, megemlíti azt, hogy „hős vezérünk maga is szinte áldozata lón túlmerész vállalatának, míg koszorús *népköltőnk*, a tűzlelkű P. S. hír szerint elvesztett.“ Mennyire másként siratja és jellemzi az eltűnt Petőfit az iméntivel csaknem egy időben a költőtárs, ARANY JÁNOS:

*Hangjain a szellem égbe szállott
S átteremté e viselt világot.*

(A lantos. 1849. őszén.)

Facta loquuntur. Azzal a különös és ritka jelenséggel állunk szemben, hogy egy költőt a kritika egészben, a közönség pedig csekély kivétellel az első perctől kezdve elismeréssel fogad, lelkesedik érte, dicsőíti úgy, ahogy azt megérdemli. Mert a megbecsülést, a tiszteletet, a népszerűséget Petőfi — ez nem vitás — valóban megérdemelte. Megérdemelte, de nem azért, ama tulajdonságok alapján, amit és amelyeket legfontosabbnak tartottak. Népies, népköltő, a népszabadság költője és katonája Petőfi, — vélekedtek az egykorúak. Igaz, ezek a jelzők is ráillenek. De pályájának és költészetének csak egy-egy szeletére, egyes mozzanataira.¹¹ A népiesség Petőfi költészetének s így korszakot alkotó hatásának is egyik kétségtelenül lényeges tényezője. Ámde minden népiessége, a népiességgel kedvezően telített korszellel dacára is, hiábavaló volt volna, ha Petőfi nem az, aki: minden ízében magyar, amire Eötvös mutatott rá először és még inkább, ha nem teremtő erő és genius, amit SÜKEI követelt mértékül. Vagyis — ez következik a mondottakból — az egykorú kritika és közönség jóakarólag ugyan, de tévesen, mondhatni egyoldalúlag és szűk látókörből alkotott értékelő véleményt Petőfiről.

Mik az ő egész költészetének legjellemzőbb tulajdonságai, mi az ő tehetségének valódi nagy értéke? — ennek a fölismerése és megállapítása, azaz a helyes szempontú kritika csak a költő halála után indult meg. Időnek kellett elteltie, bizonyos történeti távlatnak kellett bekövetkeznie, hogy a kritika Petőfiben ne csak a perchez kötött feltűnőt, a divatost, hanem az időtlen lényegét, ne csak a részlegesen szépet, hanem az egyetemesen mélységes művészi tartalmat is felismerje.

3.

GYULAI PÁL, ez a minden ízében erdélyi személyiség az első ilyen kritikusa Petőfinek. Első legfontosabb idevágó műve, »Petőfi Sándor és lírai költészetünk«, a költő halála után egy lustrummal, 1854-ben jelent meg az Új Magyar Múzeum I—II. füzeteként.¹² Ennek a tanul-

¹¹ Népies költészete csak epizódja az ő gazdag pályafutásának, — állapítja meg helyesen Schöpflin Aladár. Nyugat. 1912. 13. sz.

¹² Másodszor a Magyar Polgár című kolozsvári politikai napilapban 49

mánynak a megállapításai egészen mások, mint az addigi Petőfi-irodalomé. Gyakran úgy tetszik, mintha egy-egy részlete nem is ugyanarra a költőre vonatkoznék, akit a kritika és közvélemény addig ismert.

GYULAI értekezésének mindjárt a legelején ezt az összehasonlító irodalomtörténeti értékmegállapítást olvassuk: Shakespeare a világ első dráma költője lón: ő (t. i. Petőfi) a legnagyobb magyar lírai költő (6. l.).¹³ Később is (63. l.) ismétli: ő a magyar líra legkitűnőbb képviselője. Itt a kulcs, mely megfejtí a nagy hatást, mit hazájában és a külföldön tett. A magyar önkedélyét hallja visszhangzani, a külföld előtt egy új ismeretlen világ nyílik fel. Lángelme Petőfi (24. és 60. l.). Világnézete emelkedett, nem csak mélyen érez, kimeríthetetlen képzelő tehetséggel bír, de mélyen is gondolkozik (43. l.). Kortársai kikelhettek szenvedélyessége ellen, de becsülniök kellett nemes szívét. Szilárd jelleme, fiúi szeretete, baráti áldozatkészsége tiszteletet parancsoltak (23. l.). Nagyban szélesíté a magyar költészet körét. Fantáziája mindig elég erős, elég magas volt a legmerészebb szárnyalásra, de nemes kedélyére sokszor keserű élmények ülepedtek le. A költészet neki nem csak művészet volt, hanem életszükség is, maga az élet (28–29. l.). Benne minden íz egy költő (14. l.). Az őszinteség csaknem betegsége volt (31. l.). Igazi eleme a népdal (69. l.). Táj-csendélet és genreképei a magyar költészet örök remekei lesznek. Bizonyosan vetekednek a világirodalom legjobbjaival. Felfedezte a pusztát (63. l.). Gondolatai együtt születnek a formával. Ha forma alatt nem csak a technikát értjük..., hanem a felfogás és kivitel egységét, tehát a stíl szabatosságát: Petőfi e tekintetben igen erős (70. l.). Nyelve a legépebb magyar nyelv, melyen valaha magyar költő énekelt (37. l.).

Ezekhez a megállapításokhoz, melyek azóta a Petőfi irodalomban axiómaként ismétlődnek, GYULAI a korviszonyoknak, a költő életrajzának s főként a költeményeiben megnyilatkozó személyiségének a biztos, széleskörű és mélyreható reális elemzése után jutott el. Természetesen foglalkozik GYULAI Petőfi népiességével is. Erről azt tanítja, hogy ez nem holmi különység és divat, mint néhány elődjénél és az utánczó népes seregénél, hanem a felébredt nemzeti szellem művészi kiteljesedése a költészetben.

GYULAI tanulmányának vannak ugyan hányai, — életrajzi adatai csekélyszámúak s ezek közül is több bizonytalan vagy hibás, a költő életfelfogásának és világnézetének az ismertetése is vázlatos — mégis igazi műkritika. Az első olyan tanulmány, amelyik Petőfi egész személyiségét, életét és műveit az esztétika, a műbölcsélet magaslatáról tekintette át, jellemezte tárgyilago-

folytatásban Meltzl Hugó ugyanannyi kísérő cikkével együtt (1876); harmadszor a Petőfi-könyvtár V. köteteként (1908); negyedszer Gyulai Pál, Kritikai dolgozatok (1908); ötödször a Magyar Könyvtár 995–1000. számaként Ferenczi Zoltán kiadásában és jegyzeteivel.

¹³ A lapszámok a Magyar Könyvtár szövegére utalnak.

san és jelölte ki helyét irodalmunkban: a legnagyobb lírai költő, a magyar líra legkitűnőbb képviselője. Míg tehát az egykorú kritika és közvélemény Petőfi népeiségén rágódott, az erdélyi GYULAI mintegy a szintén erdélyi SÜKEI KÁROLY figyelmeztetését követve; s Petőfi teremtő művészetét elemezve, meggyőzően kimutatta, hogy Petőfi nemcsak népköltő, hanem teremtő genius, lángelme. Azok között is a legmélyebb és legnemesebb kedélyűek egyike. *Detruir un erreur est plus, que decouvrir une verité.* Nos, GYULAI mindkettőt megeselekedte: a népies, népköltő helyére és helyébe odaállította a legkitűnőbb magyar lírikust, a korszakot alkotó lángelmét, ki az egész magyar költészetbe ifjúságot lehelt és nemzetibbé tette.

Dr. Gyulai Pál mint a Petőfi irodalom megalapítója — e címen adta ki ez értekezést majdnem másfél évtizeddel később, 1876-ban, a kolozsvári Magyar Polgár című napilapban folytatásokban MELTZL HUGÓ. MELTZLnek ezt a címben kifejezett megállapítását elfogadta és ma is tanítja irodalomtörténetírásunk: erdélyi tudós az igazi, a helyes Petőfi-irodalom megalapítója, kezdeményezője. SÜKEI csak rámutatott az egyedül helyes kritikai szempontra, GYULAI azt beható elemzéssel és széles tekintettel alkalmazta is. Alapvető értekezése egyszersemindenkorra végelgesen kijelölte Petőfi helyét irodalmunkban megállapítván, hogy ő *a magyar líra legnagyobb lángelméjű költője.*

Sajnos, hogy hatása nem mindjárt s nem szélesebb körökben mutatkozott. 1854-ben vagyunk, abban az időben, amikor a népies, népköltő Petőfi-utánzás a legzajosabban, az elfajulásig, a kelmeiségig divatozott. Ezt GYULAI ennek a művének utolsó részében keményen elítélte. Műve tudományos folyóirat hasábjairól — külön önállóan csak jóval később jelenvén meg — nem igen juthatott el a nagyközönség füléhez. Akik pedig a folyóiratban olvasták, a kritikusok közül csak kevesen méltányolták. A költők pedig — bár majd mindnyájan Petőfit követték, Petőfi utánzók voltak — egyenesen elfordultak GYULAITól. Mert nem mesterük művészetének a helyes megvilágítása érdekelte őket, hanem bosszantotta és bántotta az ő eljárásuknak, a Petőfi utánzásnak, az ő népiességüknek az elítélése, költőietlennek nyilvánítása. Csak mikor MELTZL újra kiadta, sajnos, ismét csak egy politikai napilap tárcarovatában s nem önállóan, — azóta tette s teszi meg a nevezetes mű a kellő és kívánatos hatást. Káros ez azért is, mert a GYULAI értekezése ráeszméltet a Petőfi kutatás és irodalom további feladatára is. S ez egyrészt a költő életrajzának pontos és hiteles felderítése, másrészt költészetének minden irányú részletes tanulmányozása.

Maga GYULAI nagyobb és külön tanulmányt Petőfiről többet nem írt ugyan, de figyelme kiterjedt mindkét irányba. Éveken át foglalkozott ezután is azzal, hogy megírja Petőfi életrajzát. Állandóan gyűjtötte hozzá az anyagot. Alapvető értekezése is tulajdonképpen ebből a törekvéséből eredett és alakult ki. Sajnos, szándéka szándék maradt. De éberben figyelte és gondosan bírálta a közben megjelent Petőfi életrajzát tárgyaló műveket. Ilyen SZEBERÉNYI ALAJOSNAK »Petőfi életrajzából« című dolgozata (1864), SZOKOLY VIKTOR »Petőfi életéből — regé-

nyes rajzok» című műve (1862) és ZILAHY KÁROLY könyve »Petőfi Sándor életrajza« (1864).

SZEBERÉNYINEK, Petőfi selmeci iskolatársának és később is egyideig barátjának, elismerését fejezi ki GYULAI a költő tanulóéveire vonatkozó, valamint másnemű életrajzi adatainak közrebocsátásáért, bár majd mindenik adatát megrostálja. Ellenben bátran szemére hányja SZEBERÉNYINEK, hogy hiányosan, hűtlenül s erkölcsi bátorság nélkül adta elé, miért szakított vele Petőfi. SZOKOLY művét azonban egészben, mint rajzot is és mint regényt is, teljesen elítélte, elhibázott munkának minősítette. Nem sok jót tud mondani ZILAHY könyvéről sem. Érdemül tudja be, hogy Petőfi eddig elszórt életrajzi adatait összegyűjtötte s néhány újjal pótolta. De a munka nem életrajz, legkevésbé Petőfi hú képe. Legnagyobb hibája az, hogy Petőfit csak mint embert igyekszik megjeleníteni s egészen mellőzi a költőt; kiterjeszkedik élete minden apróságára, de szelleme legnagyobb vonásait sem terjeszti elénk. Másik hibája még ennél is nagyobb: Petőfinek mint embernek is a rajza teljességgel nem sikerült. Hamis vagy torz képet fest róla. Felületes, visszatetszést keltő mű. Elismeri GYULAI, hogy ZILAHY Petőfi leglelkesebb tisztelői közé tartozik. De mit ér a lelkesedés, — kérdi — ha a dicsőített költő hóbortos alakként tűnik föl, kit se mint embert, se mint költőt nem érthetünk? A könyv csak adatgyűjtemény, egyéb semmi.

Bármennyire is igazságos GYULAI lesújtó bírálata, mégis van ZILAHY monográfiájának egy emlékezetre méltó érdeme, amire különben maga GYULAI is rámutat: az első teljes, vagy legalább is teljességre törekvő életrajza a költőnek. ZILAHYIG csak jelenetek, adomák, részletadatok szerint volt ismeretes úgy-ahogy Petőfi élete. ZILAHY ellenben a rendelkezésére álló ismert adatokat s a maga-gyűjtötte ismeretleneket is felhasználva, összefüggő egységbe szötte s a költő pályafutását a bölcsőtől a sírig elbeszélte. Ha gyarló is műve, de igazi biográfia: az első teljes Petőfi-életrajz. Ez művének maradandó irodalomtörténeti értéke. Hogy sok ok miatt milyen nehéz feladatra vállalkozott ZILAHY, mutatja az az egyszerű tény, hogy egy újabb, jobb és teljes Petőfi-életrajz megjelenésére csak évtizedek múlva került sor. Mert a Petőfire vonatkozó életrajzi adatok, visszaemlékezések, adomák, különös eseteket elbeszélő cikkek száma ezután is évről-évre szaporodott. Folyóiratok, hírlapok a fővárosban és a vidéken egyaránt özönével közöltek Petőfi életére vonatkozó cikkeket. Még pedig leggyakrabban kritikát, megrostálást nélkül, úgy, hogy az adatok felduzzadása a történeti valóságot igen sokszor nem tisztázta, hanem még jobban elhomályosította. Mindenki tudott valamit Petőfi életéről, de az a valami rendszerint nem fedte a valót. Nyugalmasabb időkben s évtizedekre terjedő tanulmányozással lehetett a sok adatot megrostálni, elrendezni s a költőnek jobb és megbízhatóbb életrajzát adni. Addig az első és egyetlen Petőfi-életrajz a ZILAHYÉ maradt. S ez is erdélyi mozzanat a Petőfi-irodalomban. ZILAHY tudvalevőleg Zilahon született, Kolozsvárt a református kollégiumban végezte tanulmányait s úgy került fel a fővárosba s élt ott korai elhunytáig (1838—64).

A Petőfi-irodalomnak másik, a költő tehetségét, lelkivilágát, alkotó művészetét és költészetének eszmei értékét megvilágítani akaró irányban GYULAI alapvető műve után önállóan többet szintén nem írt. Azonban mind bírálataiban, mind tanulmányaiban gyakran és állandóan hivatkozik Petőfire, ki-kitér jeles tulajdonainak a magyarázatra. Kritikáiban mindig mértékül állította oda Petőfit mint a magyar líra legkiválóbb költőjét, lángtehetségű, utolérhetetlen és utánozhatatlan művészt. Ez irányban neveztes önálló terméke a Petőfi-irodalomnak ERDÉLYI JÁNOS »Petőfi Sándor« címen írt értekezése. Ez nyomban és egyenesen GYULAI értekezésének a hatása alatt íródott s ugyanabban az évben jelent meg.¹⁴ ERDÉLYI a lényegre nézve alig tér el a Gyulai megállapításaitól. Csak az indokolásban szűkszavúbb és nem olyan lelkesedő, mint GYULAI. Okoskodásának számos szempontja és érve ma is figyelmet érdemel.

A következő ezirányú jelentős tanulmányt ismét erdélyi tudós, a dévai születésű és a tanulmányait a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban végző SALAMON FERENC írta. Művének címe: »Petőfi Sándor újabb költeményei.«¹⁵ SALAMON is a költő életrajzi viszonyaira, emberi vonásaira alkalomadtán és szükség szerint hivatkozik ugyan, de figyelmét egészben a költészetére fordítja, azt elemzi. Vizsgálva Petőfi költészetének a formáját, megállapítja Petőfi őszinteségét, természetességét, naívságát, költeményeinek életszerűségét, s arra az eredményre jut, hogy Petőfi a versformák valódi mestere, a versformákban egészen új világot nyitott meg. A tartalmat tekintve, úgy látja, hogy Petőfi tulajdonképpen az enyelgés, a szelid humor és a legtökéletesebb nyugalom és csend költője. Megállapításait a Szülőföldem, Ősz elején, Téli esték című költemények részletező elemzésével igazolja. Rámutat Petőfi költeményeinek tartalmi változatosságára, gazdagságára. Alföldi képein, ú. n. leíró költeményeiben is, amelyeket már GYULAI is remekeknek nevezett, legjellemzőbbnek az alapul szolgáló mély esendet, az andalgó nyugalmat látja, mert innen száll fel később a képzelőerő korlátlan csapongása.¹⁶

¹⁴ Megjelent a Divatesarnok 1854. évf.; másodszer Erdélyi János, Pályák és pálmák (1886); harmadszer Erdélyi Pál, Szemelvények Erdélyi János kritikáiból és tanulmányaiból (1901) [Jeles Irók Iskolai Tára LXIX. köt.]

¹⁵ Megjelent a Budapesti Szemle 1858. évf.-ban, másodszer Salamon Ferenc, Irodalmi tanulmányok. Bp., 1889.

¹⁶ Valószínűnek látom, hogy Salamon tanulmányának eme fejtegetésére nyúlik vissza Riedlnek ama szemléletes képe, mellyel a Beöthy Képes Irodalomtörténetébe írt Petőfi-cikkét végzi:

„Voltakép két Petőfi van. Az egyik ott áll a budapesti Dunaparton... bronzból, amint Izsó és Huszár képzelték: a saját napjainak tüzetől áthövílt szónokias Petőfi, amint taps és éljen riadalom közt a Talpra magyart szavalja a lelkesedéstől és izgatottságtól elragadott néptribun, a világ-szabadság és a nemzeti forradalom zászlóvivője.

A másik Petőfi a költői öskert merengő vendége, a szerelem és termé-

Szerelmi költeményei — SALAMON szerint — kevésbé összehangzatosak. Elbeszélő költészete, ezek között is különösen a történeti tárgyúak, nem sikerültek. Ellenben genreképei kitűnők. „Körülbelül nyolcszáz darab műve maradt ránk, melyből a tehetségét teljes fényében feltüntető remek dalokat 1844-től rövid négy év alatt alkotta. Ezek irodalmunk gyöngyei s büszkeségei volnának nagyobb nemzetek irodalmának is“ — fejezi be SALAMON Petőfi költészetének jellemzését.

Fontosabb és jelentős irodalomkritikai tanulmány a Salamoné után szintén csak hosszú évek múltán jelent meg. A kisebb igényű és többnyire alkalmi jellemzések száma azonban évről-évre sokasodott. Ezek azonban továbbra is évtizedeken át még mindig csak a népies költőt tárgyalták, a népszabadság dalnokát dicsőítették. Ha volt bennük tartalmasabb gondolat, az alig volt egyéb, mint a Gyulai-Erdélyi-Salamon kritika egyes tételeinek variálása, felhígítása.

6.

Mert a Petőfi-irodalom, a Petőfi-kultusz az egész magyar földön mindenütt széles, de többnyire szabályozatlan mederben tovább folyt, mennyiségileg és főleg szélesebbkörű olvasóközönséghez szóló, közérdekű, tehát nem a tudományos igényű irodalom terén évről-évre gazdagodott. Petőfi élete és halála egyaránt állandó téma, a közgondolkodás és közbeszéd tárgya lett és maradt országszerte. Különösen életéből, a különös, népiesen eredeti és a bort dicsőítő költőről mindenki tudott mondani valami érdekeset, nyájasat és szépet. S az írásban vagy szóban előadott sajtóságos esetekre, furesa történetekre, különös kalandokra a közönség mosolygó képet derített. Érdekes volt számára és becses, mert Petőfivel történt. Hogy valóban megtörtént és úgy történt meg, ahogy olvasta vagy hallotta, azt firtatni, vizsgálni, ellenőrizni eszébe se jutott. Szívesen elhitte, tovább is adta csupa lélekességéből. A jószándékú, de a valódisággal, a történeti hűséggel mit se törődő visszaemlékezők és Petőfi-tisztelők élén a magyar mesemondás királya, JÓKAI vezet. JÓKAI, a kortárs és jóbarát, szinte kifogyhatatlan a Petőfire visszaemlékezések közlésében. Hogy nem az általa megnevezett helyen és időben találkozott ő utoljára Petőfivel, aki akkor az ország másik részében tartózkodott, hogy Petőfi bizonyos verseket korábban és más személyhez írt, mint ahogy ő mesélte, ez a körülmény az ő képzeletét, mesemondó kedvét egyáltalán nem zavarta. És a közönségnek hogy jutott volna eszébe kételkedni az egykori jóbarát szavahihetőségében? Elég, hogy folyton szapcrodott a Petőfi-irodalom, nőtt és tovább terjedt a Petőfi-kultusz. Mert azt, amivel JÓKAI behízselgően és kifogyhatatlanul kedveskedett a halott költő emlékének és az élő nemzedék érdeklődésének, a többi barát és kor-

szet költője: ifjú hó a bérceken, hervadozó ősz a grófi parkban, de lángsugarú nyári szíve átérzi az élet kuszált jelenségeiben az örök emberit, átérzi mindazt, ami édes, ami szép, ami nemes halandó létünkben és múltézelmeit örökkévaló szavakba önti“ [i. m. 299].

társ, akár írói tehetség volt, akár nem, utánozta, követte. Az abszolutizmus és kiegyezés korának folyóirat- és hírlapirodalma telve van a Petőfi-irodalom, a Petőfi-kultusz ilyenemű termékeivel.¹⁷ Mindez inkább hátráltatta, mint elősegítette egy kifogástalan, kritikai Petőfi-életrajz keletkezését. Évek, sőt évtizedek szigorú ellenőrzésére volt szükség, hogy meg lehessen tisztítani Petőfi életrajzát a nem rosszakaratú, de szabadon csapongó Petőfi-irodalom és Petőfi-kultusz el-
lentmondásaitól, ráfogásaitól, mendemondáitól.

Természetes, hogy a Petőfi-kultusznak eme termékei népszerűsítették a költőt a nemzeti társadalomnak még ama szélesebb és nagyobb számú rétegei felé is, amelyek csak adomákon, furesaságokon keresztül szoktak érdeklődni az irodalomtörténet tényei iránt. Ennyiben javára is váltak a költő hírnevének. De ártottak is, mert a jellemvonás, a kép, mit megrajzoltak, az igazi Petőfi, a valóság helyett egy elképzelt Petőfit, zavaros képzelgést ábrázoltak. A tudományra nézve pedig, helyesen jegyezte meg az erdélyi Petőfi-kultusz egyik komoly munkása, hasznos nem volt. Sőt ellenkezőleg, nagy részük volt azon tartózkodó magatartás előidézésében, amellyel a hivatalos kritika és az iskolák Petőfi iránt évtizedeken át viseltettek.¹⁸

Mint a költő rendkívüli élete, épp oly bő forrásnak bizonyult a Petőfi-kultusz táplálásában különösen a hatvanas és hetvenes évek folyamán a költő halála, eltűnése. Hogyan halt meg Petőfi, kozák dárda szúrta-e át szívéét, avagy golyó vagy fejszecsapás oltotta-e ki életét? Megkísérelte-e a menekülést, vagy helyben várta be végzetét? Közös sírba temették-e el, vagy külön? Vagy egyáltalán eltemették-e? S ha igen, vajjon csakugyan nem élve temették-e el, amint ezt a szörnyűséget is állította egy szemtanú? Vajjon nem került-e fogságba s nem él-e még most is valamelyik szibériai ólombányában? Mindezek a hírek felmerültek, mindezeket a kérdéseket és kétségeket tisztázni kellett. Tisztázni kellett annál is inkább, mert majd itt, majd ott bukant fel egy-egy kalandor ál-Petőfi, aki álsága, kalandorvolta kiderüléséig számos jóhiszemű hazafit becsapott, megsarcolt.¹⁹

A Petőfi-irodalomnak és kultuszának e kérdésekre és kétségekre vonatkozó része majdnem egészen erdélyi származású és eredetű. S ez természetes is. Mert akik e kérdésekre mint a segesvári csatában jelenlevő szemtanúk választ adhattak, azok kevés kivétellel mind Erdély fiai voltak, mert hisz Petőfi Erdélyben, az erdélyi honvéd hadsereg keretéből, erdélyi férfiak közül és szemeláttára erdélyi hősi halottakkal együtt tűnt el az élők világából. El is mondták sokan Erdély fiai, amit láttak és tudtak Petőfi utolsó napjáról, óráiról. LÉNGYEL JÓZSEF székelykeresztúri orvosnak a Vasárnapi Ujság 1860.

¹⁷ Némi fogalmat alkothatni e termékek nagy számáról Szinnyei: Magyar írók élete és művei c. munkának a Petőfiről szóló cikkében [X, 923–1027].

¹⁸ L. Csernátoni Gyula, Petőfi tanulmányok: Petőfi-könyvtár XXV, 21.

¹⁹ Az ál-Petőfik alakja a sűrű előfordulás következtében mint típus, még szépirodalmunkba is belépett. L. Jókai Az új földesurá-nak ál-Petőfijét. A regény a Pesti Naplóban jelent meg 1862-ben, 1863-ban könyvalakban.

évfolyamában közzétett levele a kiinduló pontja a Petőfi halálának, eltűnésének körülményeit tisztázni akaró irodalomnak. Oly terjedelmes ez az irodalom, hogy csupán kivonatos kritikai ismertetése is, mégpedig nem is az egésznek, csak egy részének, egész kötetet tesz ki.²⁰ Világos, hogy a költő eltűnésére vonatkozó nyilatkozatok és ellen-nyilatkozatok, válaszok és viszontválaszok nagy mértékben ébrentartották a Petőfi-kultuszt, terjesztették a költő népszerűségét és fokozták az emléke iránti tiszteletet. Elsősorban és főként Erdélyben, az erdélyi magyarság lelkében.

Említsük fel végül azt is, hogy a Petőfi-kultusz nemcsak élőszóban és irodalmitag, prózában és a költők lantján élt és virágzott, hanem megindult és terjedt a többi művészet útján is. Leghamarabb és legelevenebben a zenében. 1844 óta a legkülönbözőbb szerzők szerettek zenét Petőfi nagyon sok költeményéhez. A legelsőek egyike EGRESSI BÉNI. Aztán ott van köztük ERKEL FERENC, ARANY JÁNOS és LISZT FERENC. A kolozsvári RUIZSKA GYÖRGY a Talpra magyarhoz mindjárt a márciusi napokban kétféle zenét is szerzett: vegyeskarit és zenekarit. Némelyik költeményét többen is, a Talpra magyart például nem kevesebb mint harmincan, megzenésítették.²¹ Az arcképfestők közül csak az erdélyieket említem. BARABÁS MIKLÓS az egyik, ki Petőfi arcképét rajzolta meg 1845-ben s kinek egyik festménye viszont Petőfit ihlette Vándorélet című költeményének megírására. A másik erdélyi festő, a Kolozsvárt dolgozó MARASTONI, szintén arcképet rajzolt Petőfiről. Még előbb korán elkezdődött a Petőfi-költemények illusztrálása is, amennyiben a Helység kalapácsa (1844-ben) és a János vitéz (1845-ben) már GRIMM VINCE két-két illusztrációjával jelent meg. Az első Petőfi-szobrot is — mellszobor — tudtommal erdélyi művész, a Gyulafehérvárt született ZÜLLICH RUDOLF készítette 1858-ban.²² Félégházán 1867-ben leleplezték az első Petőfi-emléktáblát.

Idegen nyelveken is, külföldön is egyre szélesebben terjedt el a Petőfi-kultusz. Legelőbb és leggyakrabban német nyelven jelentek meg Petőfi versei folyóiratok és hírlapok hasábjain, de már 1846 óta külön könyvben is. Egyik-másik fordító jellemzést is adott a költőről s adta arcképét is, mint például KERTBENY a János vitéz fordítása mellett (1850) és ÖPITZ a »Petőfi's lyrische Gedichte« című kötetben (1864). A tekintélyes számú hazai és külföldi német fordítók közül e helyen szintén csak az erdélyieket említem meg: MÜLLER JENŐ 1870-ben lefordította s kiadta Kolozsvárt Gámánál a Hóhér kötelét, MELTZL HUGÓ 73 lírai költeményt (Lipce, 1871) és bizonyára elkezdte már ezidett kitűnő műfordításait a szintén erdélyi szász, MELAS HENRIK. És 1872-ben megjelent az első rományelvű is, a biharmegyei VULCANU JÓZSEF tollából.

²⁰ Vö. Ferenczi Zoltán, Petőfi eltűnésének irodalma: Petőfi-könyvtár XXIV, 1—160.

²¹ Isoz Kálmán, Petőfi-dalok Bp., 1931. (Magyar zeneművek könyvészete című sorozatban).

²² Szűnnyei, i. m. 1001 l. és Veress Endre, Czélkúti-Züllich: Rudolf szobrász: EM. 1911:96.

Íme a Petőfi-irodalom főbb tényeinek a vázlata 1872-ig, a Petőfi-kultusz állása a kolozsvári egyetem megnyitása idején. Visszapillantva, csak e vázlatos ismertetésből is világosan kitetszik a sajátos erdélyi szín, az erdélyi többlet, az erdélyi sok tekintetben maradandóbb érték.

Eleinte, kezdettől fogva s a költő halálán is áthaladva, évek hosszú során át Erdély is Petőfi költészetének csak egyik s nem is a leglényegesebb, legátfogóbb, de feltűnően új és a kor politikai törekvéseivel congruens, sőt azokat előbbre lendítő vonását, a népiességet vette észre és dicsérte, a népköltőt üdvözölte és ünnepelte. Petőfi alighogy föllépett, rövidesen az ország legnépszerűbb emberei között foglalt helyet. Költészete példátlanul nagy és általános tetszést váltott ki az egész magyarság körében, az egész nemzeti közvéleményben. Népszerűségének egyik forrása, folytonos ébrentartója és fokozója volt a költő eredeti, némely társadalmi és irodalmi konvencióra fittyet hányó egyénisége, nélkülözésekben, szenvedésekben bővelkedő és változatos magánélete. Mégis elsősorban kritikusi, még a jóhiszeműek is, mint például VAHOT SÁNDOR, a hibások abban, hogy a közönség félelgesen fogta fel költészetét, hogy csak népiességét dicsőítették s magát mint népköltőt emlegették. Mint ilyent hívta az erdélyi falusi magyar nép közé a dési MEDGYES LAJOS is. Éltében még az egyetemes magyar, az általánosabb nemzeti és összefogóbb magyar vonást is csak az egy Eötvös vette észre és hangsúlyozta — eredmény nélkül, süket füleknél. Még kevésbé talált meghallgatásra az erdélyi SÜKEI KÁROLY figyelmeztető követelése. Az t. i., hogy a Petőfi-kritikának nem a népiesség, még csak nem is a magyar és nemzeti elv a kiinduló pontja és alapja, hanem a teremtő erő és a genius. Mindhiába, Petőfi maradt népköltő, a népszabadság vértanú dalnoka. Csak holta után öt évvel állott rá az egyedül helyes szempontra s vizsgálta át Petőfi költészetét mint a teremtő genius alkotásait az erdélyi GYULAI PÁL. Ő, az erdélyi író a tudományos jelzót minden tekintetben megérdemlő Petőfi-irodalom megalapítója. Utána a tárgyalt időkörben ebben az irányban legjelentősebb tanulmány írója szintén erdélyi tudós, SALAMON FERENC. Mindez azt bizonyítja és igazolja, hogy Petőfi lángelméjűségét, költészetének leglényegesebb és legegységesebb vonását, a teremtő erő abszolút művészi megnyilatkozását — természetesen abban is, ami e költészetben tisztán népies vagy tisztán nemzeti is — az erdélyi szellem hamarabb fölismerte, elsőnek mutatta ki és méltányolta, megállapítván azt, hogy aki a drámában Shakespeare, ugyanaz a magyar lírai költészetben Petőfi.

Való azonban az is, hogy a Petőfi-ellenes kritika és irodalom terén is a szélsőséget és végletet erdélyi író, P. HORVÁTH LÁZÁR képviselte. Nevezetesen akadt és összeverődött az országos közvéleménnyel szemben egy kis elszigetelt, jobbára írókból álló különítmény, amelyik Petőfiben szintén csak a népiességet, a népköltőt látta ugyan, de azt nem dicsérte, hanem keményen elítélte. Ezek a Petőfi népiességét pó-

riasságnak, durvaságnak mondták, a népköltő lelkivilágát pedig alantannak, sőt aljasnak bélyegezték. A reformoktól irtózó politikai fel-fogás, az addigi finomkodó és légüres térben lebegő irodalomhoz való csökönnyös ragaszkodás, azaz elvi okok mellett dolgozott a támadókban, HORVÁTHBAN is, a féltékenység, az irigység és a nemesnek semmi kö-rülmények között sem mondható személyes bosszú is.

Azonban a Petőfi-tiszteletet az irodalmi kritikások kicsiny csa-patának 1845—46-i hadjárata s politikai ellenfelei itt-ott felbuk-kanó pattantyúsainak a márciusi napokat követő időben történt lövöl-dözései egyáltalán nem akasztották meg. Még csak nem is csökkentet-ték tartósan. A költőt magát is csak az utóbbiak keserítették el; a ko-rábbiak is bántották ugyan, de a támadásokra élesen visszavágott versben és prózában egyaránt s azzal napirendre tért felettük. Ismét-lem, a Petőfi-kultusz zavartalanul és egyre tovább terjedőleg folyt to-vább országszerte az irodalomban is és élő szóval a nemzetársadalom-ban is. Erdélyben is. Állandóan táplálta azt a szebbnél-szebb költemé-nyeknek meg nem szűnő sorozata s magának a költőnek a személye és életmódja is. Ez utóbbihoz tartozott például Petőfinek mozgékony-sága, utazásra, mégpedig a nyilvánosság előtt is, mindig vállalkozó kedve és szokása. Bejárta úgyszólván az egész országot s álszerénység nélkül, önérzetesen fürdött meg az őt körülvevő és ünneplő népszerű-ségben, mit személy szerint való jelenléte mindenütt csak fokozott. Erdélyt is — régi vágya teljesülvén — 1847-ben felkereste, 1849-ben pedig keresztül-kasul végigjárta. Nem csalódott sem Erdélyben, sem az erdélyiekben. Oly szépnek találta Erdélyt, hogy utolsó, feleségéhez írott levelében az Erdélyben lakás, az Erdélyben fészketrakás hatá-rozott szándékát is megpendíti. Erdély sem csalódott Petőfiben. Túl-áradó szeretettel ünnepelte és zárta szívébe az egész erdélyi magyar-ság. S mivel földi élete is itt szakadt meg, a ráemlékező visszagondó-lás is itt Erdélyben indult meg és foglalkozott üstökös-szerű életével és eltűnésével. A helyek, hol megfordult, emlékezetesebbé váltak s sírja által szentebbé az egész erdélyi föld.

Az élszóban, hírlapok, folyóiratok hasábjain, a könyvek lapjain széles mederben folyó Petőfi-kultusznak és Petőfi-irodalomnak állandó tárgya és bőven buzgó forrása volt többek között a költő különös, so-kaktól különnek mondott egyénisége, eredeti, a köznapival nem tö-rődő, sok dicsőséggel, de sok nyomorúsággal is teli életfolytatása. Sok igazat foglalt magába ez a kultusz, ez a Petőfi-irodalom, de sok tol-dást, ráfogást és valószínűtlent is. És úgy felduzzadt még a költő életében, de szünet nélkül azután is, hogy végre az erdőtől nem lehe-tett látni a fát, nem lehetett tudni a költő igazi életrajzát. A tömérdek jóhiszemű, de zavaros és ellentmondó adatból kiválogatni a hitelest s megírni Petőfi kritikai életrajzát, ugyancsak GYULAI vette tervbe. De bár éveken át készült rá, szándékát nem vitte végbe. Említett becses műve azonban ennek a szándékának az oldalhajtsa. Az első össze-függő és teljes Petőfi-életrajzot így aztán nem ő, hanem a szintén erdélyi Zilahy Károly írta meg.

Kimondható ezek alapján, hogy a Petőfi személyes jelenléte által emlékeztetéssé, történetibbé váló helyek, épületek, faluk és városok száma Erdély földjén viszonylag több, mint más országtájon. S közelebb is esnek egymás mellé, tömött, szinte összefüggő sorozatot alkotnak, átszólnak egymáshoz, üzennek egymásnak, beszélgetnek Petőfiről. Ugyanez áll szellemi, emberi vonatkozásban is. Nem kétséges, hogy a Petőfi személyisége, költészete, élete és halála sűrűbb és táplálóbb nedvtől dúsabb gyökérszálakkal tapadt hozzá Erdély földjéhez, az erdélyi magyarság tudatába és emlékei közé, mint bármely más magyar tájhoz. E bensőségebb kapcsolatnak és a szellemi élet sok terén egyébként is kezdeményezőbb, előbb járó erdélyi magyar észnek és gondolkodásnak együttes következménye, hogy erdélyi író, SÜKEI KÁROLY, jelölte ki először a Petőfi költészetének megítéléséhez egyedül helyes, magas és egyetemes kritikai szempontot. S aki e szempontot először részletesen alkalmazta s így a tudományos Petőfi-irodalom megalapítója, GYULAI, szintén erdélyi, mint az az első összefüggő tudományos célú és igényű Petőfi-életrajz szerzője, ZILAHY KÁROLY is. Másutt is, a Petőfi-irodalom és kultusz legkülönbözőbb formájú megnyilvánulásában is mindenütt ott találjuk Erdély fiait, írókat és művészeket, ha nem is mindig mint bátran kezdeményező, de legalább mint lelkes továbbfolytató munkásokat.

A Petőfi-irodalom és kultusz ébrentartása, ápolása, továbbfejlesztése, mint örökölt hagyomány is és mint tejesítendő feladat és kötelesség is, hozzátartozik Erdély földjéhez. Erdély genius loci-jának, a transzilvanizmusnak egyik sajátos eleme. Inkább és nagyobb mértékben, mint bármely más magyar tájnak.

Az erdélyi szellem nem is tért ki e feladat teljesítése elől. Ellenkezőleg: a múlt század három utolsó évtizedében egyenesen központja lett a Petőfi-irodalomnak és kultusznak — egyeteme által. Hogyan lett azzá s mint fejlesztették tovább és gazdagították maradandó alkotásokkal és hatással a magyar és világirodalmi közönség Petőfi-ismeretét a kolozsvári egyetem professzorai? — ezt egy más alkalommal fogjuk ismertetni.

KRISTÓF GYÖRGY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kossuth terve a moldvai csángók hazatelepítésére 1842-ben. Ismeretes, hogy Kossuth Lajos igazában csak mint a Pesti Hírlap szerkesztője és évenként át szinte kizárólagos vezércikkírója vonta magára az egész ország figyelmét. Korábbi vállalkozásai, az Országgyűlési, majd utána a Törvényhatósági Tudósítások már csak korlátolt példányszámuknál és kezdetleges előállítási technikájuknál fogva sem voltak alkalmasak rá, hogy szélesebb körökre hassanak. Eredeti rendeltetésüknek megfelelően inkább csak bizonyos társadalmi rétegek, elsősorban az ellenzéki szellemű megyei nemesség igényeinek kielégítését tartották szem előtt. Ezzel szemben a Pesti Hírlap már országos vállalkozás volt a szó legtágabb értelmében, mert olvasóinak rohamosan növekvő tábora (maga Kossuth a szerkesztőség letételekor, 1844. tavaszán 5200-ra becsülte az előfizetők számát!) a nemzet legkülönbözőbb és legellentétebb rétegeiből került ki. A nemesség mellett nagy számmal volt benne képviselve a feltörekvő és akkor már erősen magyarosodó polgári osztály is. Országos jellegéből következett, hogy a lap a helyi és osztályérdekek félretolásával minden téren az egyetemes nemzeti érdekeket igyekezett kifejezésre juttatni, mégpedig a haladó liberalizmus szellemében.

Nem kétséges, hogy a Pesti Hírlap elsősorban szerkesztője képességeinek és ritka írói rátermettségének köszönhette tüneményes sikereit. De viszont fordítva is áll a tétel: a Hírlap volt az a lépcső, melyen Kossuth hírének és dicsőségének későbbi magaslatára felemelkedett.¹ Gazdag tehetsége itt bontakozott ki teljes színpompájában és bővülte el a liberális közvéleményt. A szónoki elem túltengése cikkeiben csak fokozta hatását. Mert igazában nem hírlapi cikkekkel állunk itt szemben, hanem írott beszédekkel, melyek a szónoki hatás minden eszközével igyekeznek megnyerni és lenyűgözni meggyőződésünket. Mögöttük állandóan ott érezzük írójuk színes és lebilincselő egyéniségét, aki egy fiatalkori ismerősének, KÁSZONYI DÁNIELNEK, a Népszava későbbi szerkesztőjének érdekes megfigyelése szerint már egész fiatalon rendelkezett azzal a tulajdonsággal, hogy mindent, amit mondott és állított, cáfolhatatlan igazságnak tudott feltüntetni, és hallgatóit teljesen magával tudta ragadni.² Mondatainak nemes pátozásában valóban olyan megfoghatatlan agitatorikus erő lüktet, aminő nálunk írott vagy mondott szóban soha előbb észlelhető nem volt.³

A szónoki igényekhez símult az előadás gazdag áradása és megejtő színpompája. FALK MIKSA szerint Kossuth stílusa dús keleti színpompa, valódi déli tűzzel párosult bűvös kert, tele a legbájosabb virágokkal, melyeknek illata annál jobban elmámorosítja az olvasót, mennél tovább halad benne. „Nincs ott egyetlen pusztá, sívár helyecske sem, minden ágon madár zeng, majd valami vidám csattogó fülemile dala, majd a búsongó csalogány éneke“.⁴ Kevésbé virágos, de talán még közelebb jár az igazsághoz VISZOTA GYULA jellemzése: „Már szerkesztősége kezdetén úgy írt Kossuth, ahogy hírlapban addig Magyarországon senki sem. Nagy írói készséggel, a nyelv kincsének bőségével, fordulatosságával tömören és erőteljesen tudott írni, állandóan

¹ Vass Gy., Kossuth Lajos hírlapi cikkei: Történeti Szemle 1913:415.

²⁻³ Halász I., Egy letűnt nemzedék. Bp., 1911. 222, 231.

⁴ Pethő Sándor, Politikai arcképek. Bp., 1911. 119.

biztosítva a maga számára az olvasó figyelmét, meggyőzvé őt a taglalt tárgy igazságáról, magával ragadva azzal, hogy a szívhez szólva lelkesített és izgalomba hozott.”⁵

Nem kevésbé fontos eszköze volt Kossuth hírlapírói hatásának témakörének szokatlanul gazdag változatossága. Mert ő mint szerkesztő és mint vezércikkíró valóban a kor ütőerén tartotta kezét: állandó figyelemmel kísérte a magyar politikai, társadalmi és gazdasági élet minden parányi rezdülését és csalhatatlan érzékkel mindig a legáltalánosabb érdekű vette közülök tollhegyre. Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy eljárásában merő népszerűség-hajkászat vezette. Hiszen bizonyos, hogy annak is része volt benne, de mellette magasabb szempontok is belejátszottak. Kossuth ugyanis nem egyszerűen kifejezője, hanem sokkal inkább irányítója kívánt lenni kora közvéleményének. Hogy úgy mondjuk, bizonyos pedagógiai felelősséget érzett nemzetével szemben. Ezért iparkodott hangot adni minden olyan törekvésnek, mely megítélése szerint bármily kis mértékben is beletartozott a szenvedélyesen áhított és sürgetett nemzeti megújulásba. A dolgok értékének lemérésekor két csalhatatlan zsinórmértéke volt: a nemzetiség és a liberális, vagy mint akkoriban mondták, a korszerű haladás szempontja. Mindent ezekhez arányított. Ami ezeknek megfelelt, az jó és kívánatos, ami nem felelt meg, rossz és elvetendő volt.

És nem lehet mondanunk, hogy Kossuth kettős zsinórmértékének alkalmazásában könnyedén vette dolgát. Éppenséggel nem tartozott a felületes újságírók közé és a szónoki lendület mellett mindig gondolt fordított mondani-valóinak benső igazságára is. Csak most tűnt ki, hogy a fogság sanyarú éveiben végzett szorgalmas és sokoldalú olvasásával milyen gazdag tőkét gyűjtött magának.⁶ Jórészt ennek köszönhetette, hogy mint újságíró teljes szakavatottsággal tudott hozzászólni a kora közvéleményét izgató kérdések legtöbbszöréhez. Különösen gazdasági ismereteinek szakszerűségével és sokoldalúságával lepte meg olvasóit. Alaposabb beletekintés után természetesen nem nehéz megállapítanunk, hogy a politikai szempont nem egyszer háttérbe szorítja nála a gazdasági érdeket. Például ma már nem kétséges, hogy a vukovár-fiumei vasút sokat hánytorgatott kérdésében nem neki, hanem nagy ellenlábásának, SZÉCHENYI ISTVÁNNAK volt igaza. Tisztán gazdasági szempontból ugyanezt kell mondanunk a védegyellett kapcsolatos kérdéskomplexumról is: egy földművelő államban nem lehet máról-holnapra versenyképes gyár-ipart elővarázsolni.⁷ Abban meg viszont Kossuthnak és követőinek volt igaza, hogy valahol csak kezdeni kellett a dolgot.

A nemzeti érdekek állandó felszínen tartására való igyekvés hozta kapcsolatba Kossuthot a moldvai csángók kérdésével is. Az a mód, ahogyan kapcsolatba jutott a kérdéssel és ahogyan tolla hegyére vette azt, rendkívül jellemző szerkesztői és újságírói eljárására egyaránt.

A dolog előzményeként tudnunk kell, hogy a reformkor nemzedéke már megelőzőleg bizonyosfokú érdeklődést tanúsított a csángókérdés iránt. Ennek jele, hogy a húszas és harmincas években folyóiratainkban, főleg a nagytekintélyű Tudományos Gyűjteményben meglehetősen nagy szám-

⁵ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp., 1927. I. köt. LXVI.

⁶ L. Verzeichniss der Zeitungen und Bücher, welche dem Ludwig Kossuth während seiner Gefangenschaft zur Lectur verabfolgt wurden. Viszota, i. m. I, 685–9.

⁷ Pethő, i. m. 121.

mal jelentek meg csángó testvéreink életét és történetét ismertető cikkek. Jellemző, hogy a magyar tudományosság legmagasabb fóruma, az Akadémia is szükségét érezte, hogy bekapcsolódjék a mozgalomba: 1836-ban az akkor már ismert nevű GEGŐ ELEK ferences atya személyében külön szakembert küldött a moldvai kérdés tanulmányozására.⁸ És amikor GEGŐ két évvel később egész kötetben számolt be útján szerzett tapasztalatairól s ebben elsőnek hívta fel nagyobb nyomatékkal a magyar közönség figyelmét a moldvai magyarság helyzetére, a kiadás költségeit ismét a Tudós Társaság vállalta magára.⁹

A csángókérdés tehát, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, kezdett divatba jönni. Ebben a szellemi légkörben játszódott le a minden nemzeti ügyért élő-haló DÖBRENTAI GÁBOR találkozása a szintén lelkes magyar PETRÁS INCE minorita atyával, a moldvai Pusztina csángó község lelkészével. DÖBRENTAI 1841. nyarán üdülés céljából ment a csikmgyei Borszékre. Ott jó sorsa már július 20-án összevezérelte PETRÁS atyával, akit „magas, karcsú szálú ifjú embernek látta, gyér szakállal, sárgásbarna színben, komoly tekintettel, de midőn szóla, nyájas részvétívű lón ajaka.”¹⁰ A két lelkes magyar mindjárt első látásra megkedvelte egymást. Harmadnap PETRÁS főnöke, az olasz ARDUINI RÁFAEL PÉTER püspök, a moldvai missziók vizitátora is csatlakozott a társasághoz.

Döbrenteiben azonban felülkerekedett a tudós és a nemzeti agitátor: mindjárt az első beszélgetéskor a moldvai kérdésre fordította a szót, a július 22-i összejövetele pedig 38, sebtében összeállított kérdést adott át megválaszolás céljából Ince atyának. A kérdések meglehetősen ötletszerűleg voltak ugyan összeválogatva, de nagyjából mégis felölelték a moldvai magyarság egész akkori életét.

Petrásnak egy hétre volt szüksége a válasz megadására. Írásba foglalt feleleteit, melyeket nagyobb hitelesség kedvéért ARDUINI püspök is megerősített, július 28-án adta át DÖBRENTAINEK. Feleletei általában értelmeseek, részletezők, ha nem is mindenben kimerítőek voltak. Első látásra megtetszik rajtuk, hogy olyan ember tollából eredtek, aki nem hallomásból, hanem közvetlen tapasztalásból ismeri a csángó sorsot. Egészükben ma is nagyértékű történeti adalékok, melyek megbízható keresztmetszetben mutatják be a moldvai magyarságnak százévelőtti helyzetét.¹¹

Döbrentei hazatérése után azonnal hozzálátott a kapott értékes anyag feldolgozásához, melyet különben Petrás atya szeptember 8-án és 1842. február 23-án kelt leveleiben még újabb becses adalékkal, egyebek közt 20 eredeti csángó népdallal szerzett meg. Nagy tanulmányát, melynek velejét a 33 kérdésnek és a rájuk adott válaszoknak szóról-szóra való leközlése tette, az Akadémia kiadásában megjelenő Tudománytár új folyamának egyik kötetében jelentette meg [XII (1842), 7–34, 67–95, 147–163].

Kossuth, úgy látszik, azon melegeben elolvasta a cikket és fantáziája rögtön tüzet fogott tőle. Akkor ugyanis már javában dúlt a nyelvi harc a magyarság és a nemzetiségek közt. A magyar nyelv rohamos térfoglalása az iskolában és a közéletben mély aggodalommal töltötte el a nemzeti kisebbségek vezető férfiai és szenvedélyes ellenállásra tüzelte őket. Késhegyig menő harc indult meg, melyben mind a két fél messze túlmént a lovagias küzdelem határain.

⁸ Mikecs László, Csángók. 348. l.

⁹ A moldvai magyar telepekről. Buda, 1838.

¹⁰ Tudománytár 1842:7.

¹¹ Mikecs, i. m. 349. — Domokos Pál Péter, A moldvai magyarság³ 67 kk.

A Pesti Hírlap szerkesztője személy szerint is nagyon közelről volt érdekelve ebben az ádáz harcban. Hiszen az 1841. szeptemberében tartott evangélikus egyetemes gyűlés éppen az ő indítványára mondotta ki a pozsonyi, lőcsei, selmeci és eperjesi ifjúsági körök felosztatását pánszláv irányzatuk miatt. Mikor pedig a túlzó elemek a felosztatás elleni tiltakozásul felségfolyamodvánnyal járultak V. Ferdinánd király elé, ő egyenesen az egyházból való kilépéssel fenyegetőzött. „Hogyha konventünk — írta — a tótok ellenében egyházunk becsületét a magyar nemzet előtt meg nem menti, én és igen sokan átmegyünk református atyánkfiaihoz s megszűnünk tagjai lenni azon egyháznak, mely magát nemzetellenes érdekekkel identifikálja.“¹² De nemcsak a szlovák fronton volt feszült a helyzet, más égtájak felől is készül a magyar már ki is tört harcok villámai cikkéztak.¹³

Ilyen körülmények közt érthető, hogy a nemzeti érdekek felelküdt bajnokai egyre növekvő aggodalommal néztek a jövő elé, és lázasan kutattak a fenyegető veszedelmek elhárítására alkalmas eszközök után. Legtöbben, elsősorban a liberális illúziók rabjai, a kérdés törvényes rendezésétől várták a feszültség megoldását. Akkor még Kossuth is ehhez a felekezethez tartozott. 1842. október 6-án, már DÖBRENTÉI tanulmányának hatása alatt Igénytelen nézetek címen egy terjedelmes cikket közölt lapjában és ebben egyenesen felszólította a legközelebb összeülő országgyűlést, hogy egy határozott akaratnyilvánítással végre-valahára vessen véget az általános bizonytalanságnak. „Ötvenkét éves gyürkőzés, — írja — készülgetés után immár csakugyan legfőbb ideje a nyelvkérdési vitát országgyűlésileg bevégezni: mert minden kabozás, minden kisszerű tapasztgatás csak a crisist hasszabbítaná, csak az ingerültséget növelné. Föl kell tisztán, határozottan állítani, mi az, mit nyelv dolgában joggal parancsolhat a törvényhozás? s annál többet egy hajszálynit sem, de azt egészen parancsolnia kell és mint tökéletesen bevégzett ténnyt kell a nemzet előtt felállítania: mert e szóban „bevégzett tény“ kimondhatatlan erő rejtezik, megszünteti az a még következhető dolgok miatti aggodalmat: véget vet a kebelszorító bizonytalanságnak mellyel a kétes jövőndő, mint az alkonyat árnyóriása, sötétül nyúlik bele az életbe: határt szab az átalakulás crisisének, s az tisztába hozott számadásnak mindazon hatalmat átkölesönzi, mely e nagy szóban: „*elvégeztetett*“ (consumatum est), bennfoglalatik.“¹⁴

Azzal azonban természetesen Kossuth is tisztában volt, hogy a nemzeti nyelv jogainak törvényes körülbástyázása egymagában még nem elegendő a siker biztosítására. Hiszen „közzellem nélkül törvény, alkotmány csak egy henyé gép, mely mozdító erő hiányában vesztegel hatástalanul.“¹⁵ ... a „hazafiság meleg érzete az, mitől a nemzetiség virító jövője függ, nélküle pedig, bármi törvényekkel sáncoljuk körül, nem lesz egyéb, mint egy üvegházi hervatag növény.“¹⁶ Tehát munkás, tettekben megnyilatkozó hazaszeretetre van szükség, mely mozgásba tudja hozni a magyar nemzetiség szent és jogszerű ügyét. De természetesen mások életbevágó érdekeinek és becsületének

¹² Kornis Gyula, A magyar művelődés eszményei. 1777—1848. Bp., 1927. II, 186 kk.

¹³ A nyelvi harcot széles alapon és rengeteg adattal rajzolta meg Kornis, i. m. 83. kk.

¹⁴ Kossuth Lajos hírlapi cikkei. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. I. köt. 1841—1842. 413. — A kiadás menthetetlen hibáira rámutatott Vas Gy. i. h. 415. kk.

¹⁵⁻⁶ I. h. 414.

sérelme nélkül. Mert „Isten őrizzen minket, hogy valaha jogtalan eszközöket helyeselnénk, Isten őrizzen, hogy buzdítani akarnók a balirányú enthusiasmust, mely a magyar nemzetiség ellenségeit nyomás, gúny, üldözés, boszántság által akarná meghódítani: — ha vannak közöttünk ily vak, balgatag entusiasták: tudják meg, hogy ügyetlen barátságuk a magyar nemzetiségnek többet árt, mint a legügyesebb ellenség: de midőn ezt határozottan rosszaljuk, más részről őszintén el kell ismernünk, hogy ama kis csapat délkeleten oly energiát fejt ki kárkozatos ügyében, melyhez hasonlót, ha mi magyarok Isten és világ előtt jogszerű ügyünkben e század folytán mutatunk volna, most nem kellene arról tanakodnunk: hogy mit tegyünk?”¹⁷

Es itt tér át Kossuth Döbrentei cikkének hasznosítására. A továbbiak során ugyanis így folytatja gondolatmenetét: „Azon tömérdek módok között, melyekkel a közszellem fuvalmától ihletett hazafiság törvényhozásunkat a magyar nyelv terjesztése ügyében elősegíthetné, csak egyet akarunk még különösen megemlíteni, s ez az ügyesen vitt népesítés. Senki ne vélje, hogy midőn népesítésről van szó, a birtokosokat valami áldozatra akarnók buzdítani, távolról sem: önhasznukra akarnók figyelmeztetni... A nagy puszták nagy birtokosai ügyesen intézett népesítés által magoknak tetemes hasznot, a nemzetiségek ügyének pedig felszámíthatatlan nyereséget eszközölhetnének. Sértenők olvasóink értelmességét, ha e szót „ügyesen vitt népesítés“ magyarázgatnók. A dolog magában igen világos. Hanem e szónál legyen szabad egy igénytelen figyelmeztetés. P. Gegő ELEK moldvai utazásából s Döbrentei Gábornak Petrás Ince pusztinai (Moldvában) magyar pappali értekezéséből [I. Tudománytár, 1842. júl., aug.] tudjuk, hogy Moldvában még most is 50 ezernél több magyar lakik, sőt P. Gegő tudósítása szerint Bukovinában (Galicia egyik kerületében) is van mintegy 7—8 ezer magyar, s hogy ezen gyarmatok székely szökevények által még most is szaporodnak. Minő tetemes nyomatékot adna ennyi magyar csak két-három nemzedék korán is a magyar érdekeknek, ha egy-két vezér-ajkú megyének végtelen pusztáira szállíthatnának! Legyen szabad kérdeznünk: vajjon nem elég fontos körülmény-e ez, hogy figyelmet érdemeljen a magyar törvényhozástól, mely a puszták népesítésére már 1723-ban is kiterjesztő (bár sikertelenül) gondoskodását? S nem volna-e érdemes, hogy a jövő országgyűlés a kamarái pusztáknak státusgazdasági tekintetből is annyira kívánatos népesítését szemügyre véve, ezen külföldi magyarok áttelepítésének eszközzése iránt urunk királyunk előtt óhajtatását ünnepélyesen kifejezze. Nekünk a dolog fontosnak látszik magában is, de kivált azon egybeolvadás tekintetéből, mely 50—60 ezer magyarnak jól számított, ügyes elhelyezéséből két-három megye vegyes ajkú lakosainál természetesen elkövetkeznek.”¹⁸

Eddig terjed a cikk bennünket érdeklő része. Mint látjuk, Kossuth nem kisebb gondolatot pendített meg benne, mint az egész moldvai és bukovinai magyarság, számítása szerint mintegy 57—58 ezer ember hazatelepítését, és pedig lehetőleg a vegyeslakosságú vármegyék gyérnépességű kincstári pusztáira. Csak sajnálnunk lehet, hogy a kivitel közelebbi részleteinek ismertetésével Kossuth adós maradt. Valószínű azonban, hogy maga sem bízott ötletének kivihetőségében annyira, hogy érdemesnek tartotta volna elejétől végéig átgondolni a hazatelepítés minden mozzanatát. De az is lehetséges, hogy a cenzura-viszonyok miatt nem tartotta lehetőnek a kérdés részletekbe menő szellőztetését.

¹⁷ I. h. 415. — Ez a célzás Gáj Lajosnak illir mozgolódására vonatkozik.

¹⁸ I. h. 415. kk.

Kossuth szava, sajnos, a pusztában kiáltónak szava maradt. Ómaga, legalább nincs rá adatunk, nem tért többé vissza ehhez a gondolathoz, a közvélemény pedig közömbösen és megértés nélkül haladt el mellette. De a viszonyok egyébként sem voltak alkalmasak a kérdés feszegetésére. Kévéssel a cikk megjelenése után megtörtént a nagy esemény: november 27-én elhangzott SZÉCHENYI híres akadémiai beszéde, mely hosszú hónapokra a nemzetiségi kérdés kezelésének mikéntjét állította a publicisztikai és hírlapi küzdelmek ütközőpontjába. Mellette jóidőre minden más kérdés elveszítette időszerezését. Majd alig hogy ez elcsendesedett, az országgyűlési mozgalmak és a védegyelet körül felviharzó harcok foglalták le a nemzet figyelmét.

Mindenesetre sajnálunk lehet, hogy Kossuth a hazatelepítés gondolatát nem karolta fel és nem tartotta napirenden olyan szívóssággal mint például a vukovár-fiumei vasút vagy a szabad királyi városok ügyét. Akkor talán még nagyobb megrázkódtatás nélkül lehetett volna valamit tenni az ügyben és orvosolni lehetett volna egy fájó sebet, mely az azóta eltelt száz esztendő alatt állandóan rontotta a magyar-román viszonyt.

BALANYI GYÖRGY

A csép régi magyar elnevezése. A magyar népterület keleti, északi és nyugati dombos-hegyes vidékein helyenként még napjainkban is cséppel csépelik el a gabonát. Méginkább így volt ez a múltban. A csép másfél-két méter hosszú nyélből s a szíjjal, bőrszalaggal, zsineggel (*csépfaj, csépkápa, csépködöke*) hozzáerősített 70–80 cm hosszúságú hadaróból áll. GYÖRFFY ISTVÁN Magy. Népr.² II, 183. szerint a cséplés az északeurópai rozstermelő területek munkamódja, s hozzáuk szláv népek közvetítették. A magyarság eredetileg állatokkal nyomtatta el gabonáját. A *csép* szó is valamely szláv nyelvből került a magyar nyelvbe [BÁRCZI, SzófSz.]. Úgy látszik azonban, hogy a csépnek van régi, az eszköz alakját szemléltető magyar neve is, amint erre néhány, egymástól távoli területről származó adatból következtethetünk. Egy kalotaszegi meséből megtudjuk, hogy ott a csépet *másfélfa*nak nevezték. A mese szerint ugyanis a szolgálni induló szegény legény beáll a paphoz munkába. „Ippen csíplis ideje vóit, — mondja a mesemondó — de régi időbe nem vóitak azok a motorok, gépéik, hanem csak *másfélfa* fával vörték el, amit ma csípnék nevezünk“ [KOVÁCS ÁGNES, Kalotaszegi mesék I, 202]. Az első pillanatra gondolhatnók, hogy az eszköz alakját körülíró helyi elnevezésről van szó. Azonban a boldvavölgyi Szendrőládon szintén *másfélfa* a csép neve [Népr. Ért. XXIX, 60] s a csépnek ezt a nevét jegyeztem le 1945 nyarán a szolnokdobokai Széken is. Gondos adatgyűjtéssel bizonyára a magyar népterület más részén is megtalálható lenne ennek a mezőgazdasági eszközünknek *másfélfa* elnevezése.

A felmentő méhrajról szóló erdélyi mondák. SZENDREY ZSIGMOND történeti népmondáink közé sorolja azokat az eseteket, mikor „az ostromlottak végső kétségbeesésükben méhkasokat dobálnak az ellenségre s az össze-vissza csípett támadók fejvesztve menekülnek“ [SZENDREY Zs., Magyar népmondatípusok és tipikus motívumok: Ethn. XXXIII (1922), 52]. Ilyen mondákat, illetőleg monda-motívumokat eddig csak Erdély területéről ismerünk.

Az aranyosszéki Kövend lakosai a tatár elől templom-kastélyukba vonulva védekeztek; „... a tatárok már az eltorlaszolt kapuk bevágásához kezdtek, midőn egy Bardoczné nevű menyecske a papnak a templomkörében levő méhkasából egyet felragadva, az ostromlók fejére zudítá, ezt mások is követték, s a kitódult méhek serge által össze-csipdesett s megriasztott tatárok elmenekültek“ [ORBÁN BALÁZS, A Székelyföld leírása. Pest, 1871. V, 167–8].

Hasonlóan futamodtak meg az aranyosszéki B á g y o n unitárius templomát ostromló jezsuiták. Amikor a templomerődbe szorult unitáriusokat szorongatták az ostromlók, a monda szerint az „... egyik leleményes menyee-kének eszébe ötlött azon hadi fortély, melylyel a kövendiek egykor a tatárokat megszalasztották, pár percz alatt a papnak szomszédos méhes háza ki lett ürítve, s a falakon félelmes projectilekkel fegyverzetten tünt fel az aszszonyosereg, a kenetteljesen szónokló és füstölő papok fejére méhkasokat röpitvén le; a felbojgatott méhesoportok gomolyogva lepték el a papokat, kik kegyetlenül egybecsipetve comikusán dagatt pofákkal iramodtak meg s futottak el“ [i. h. 162].

A XVII. században a h o l e m á n y i szász vár ostroma alkalmával a várőr leánya a kurucokra zúdítja apja méhkasait s futásra kényszeríti az ostromlókat [KÖVÁRI LÁSZLÓ, Erdély régiségei. Pest, 1852. 220].

PESTY FRIGYES a krassószöregyi Macsováról közli a következő, fentiekhez hasonló mondát: „Az utolsó török háború idején a török portyázók e helységhez közeledtek, melynek hírére a lakosság az erdőbe futott, a törökök pedig úzóbe vették. Péter Kosztandin négy méhkasát lepedőbe takarva vitte magával, és azzal a lakosság után a Macsova völgyben levő szorosba vonult; de látván, hogy itt is utoléri az ellenség őt, kasaival a földre hányta magát, mire a sok méh kiszabadulván, az oda ért törököknek estek, és azokat összeszurkálták és csipdesték. Ezek futásnak eredtek, és Macsova népe így menekült, — a rege szerint“ [PESTY, Krassó vármegye története. Bp., 1884. II, 2, 13–4].

Hogy a bágyoniak, kövendiek, meg mások valóban alkalmazták-e védekezésük során a méhkasokat, természetesen nem tudjuk. Történeti adatok nyomán azonban kétségtelen, hogy ezek az erdélyi mondák a középkori várvédelem egyik fortélyát őrizték meg.

Idevonatkozó történeti adatokat ismerünk 1289-ből, amikor I. Albert osztrák herceg Kőszeg várát ostromolta. A várat védő nők forró vizet, égő rőzsét, méhkasokat dobáltak a támadók közé, hogy visszaszorítsák őket. Hasonlóan védekeztek Murát szultán csapatai ellen Nándorfejérvár védői. A várórség ugyanis BONFINI szerint olvasztott szurkot, ként és méhkasokat zúdított a rohamozó törökök közé.¹

GUNDA BÉLA

A Pappfalvi Havasalyi-család. Adalék a magyar-román asszimiláció kérdéséhez. A közelmúltban meglehetősen sok szó esett mindkét érdekelt részen az elmagyarosodás vagy elrománosítás és az elrománosítás vagy elmagyarosítás kérdéséről. E probléma élénken foglalkoztatta mind a magyar, mind a román közvéleményt. Ennek vizsgálata a nagy érdeklődésnek megfelelően, sajnos, elsősorban a publicisztika és csak igen kis mértékben a tudomány módszereivel történt. Ez okozta aztán, hogy e tudományos kérdésből politikum lett, s az asszimiláció kutatása a történettudomány meg a szociológia tárgyilagossága védelmének kikérése helyett a kölcsönös vádaskodás síkjára

¹ Mindkét esetet — részben hibásan — említi Sötér I., A méh és világa. Bp., 1908. II, 60. — A helyes adatokra l. Pauler Gyula, A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. Bp., 1899. II, 407. — Doberdói Breit J., A magyar nemzet hadtörténelme. Bp., 1930. VI, 218. — Bonfini, Rerum Ung. Dec. III. Lib. IV., az 1568. évi bázeli kiadásban 453. l. — Pauler munkájának idevonatkozó adatára Balanyi György velt szíves figyelmeztetni, Bonfini adatának kikeresését Kelemen Lajosnak köszönöm.

terelődött. A hiba bizonyára ott kezdődött, hogy a hozzászólók itt is, túl is a jelen törekvéseit igyekeztek igazolni. Tollukat többnyire nem a múltbeli tényleges helyzet megismerésének a vágya, hanem az vezette, hogy az ő népük érdeke mit kíván. Ezért a mai kor törekvéseit egyszerűen visszavetítve a múltba, nálunk, ha az asszimiláció kérdése felmerült, csak elrománosításról, a túloldalon pedig csak elmagyarosításról akartak tudni. Aki azonban a jelen szempontjaitól nem befolyásolva közeledik a problémához, világosan látja, hogy a nacionalizmus uralomra jutása előtti századokban tudatos elnemzetietlenítésről egyik félnél sem lehet beszélni. Az asszimiláció ugyanis akkor az öntudatlan társadalmi folyamatok bonyolult szabályai szerint alakult. Abban a korban tehát egészen más tényezők döntöttek el, hogy mikor és hol, melyik nép asszimilál a másik kárára, mint ahogyan azt ma a közudat véli. Így lévén a dolgok, a történész a moldvai csángók legnagyobb részének csak elrománosodásáról és a középkori román kenézeknek csak elmagyarosodásáról beszélhet.

Az asszimiláció kérdésének tárgyilagos és tisztán tudományos alapon való vizsgálatát az Erdély területén összekeveredve élő két nép alaposabb megismeréséhez, múltjának, viszonyának józan szemléléséhez lényegesnek véljük. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a közös erdélyi múlt elfogulatlan feltárása azt fogja bizonyítani, hogy a magyar és román nép békés együttélésének hosszú korszaka mellett az áldatlan harc időszaka egészen eltörpül. Az erdélyi parasztság múltjának vizsgálata majd bizonyára azokat az öntudatlan, kölcsönös népi hatásokat, érintkezéseket, melyek a magyarság névtelen tömegeit a románok és a románságot a magyarok részéről a múltban érték. A néppel foglalkozó új kutatási irány módszereinek tökéletesedésétől függ, hogy a történettudomány mikor tud e kérdésekre biztos feleletet adni. Az utat azonban, melyen a két nép érintkezései a múltban haladtak, a névtelenség homályából kiemelkedett családok, egyének élete már is világosan mutatja. Az alábbiakban egy elmagyarosodott román család történetén keresztül az asszimiláció megítéléséhez, egyben pedig a román uralkodóházak történetéhez kívánok szerény adalékkal szolgálni.

Báthory István 1584-ben a Kolozsvár tőzsomszédságában fekvő Papfalva és Kóród egész birtokokat, Havaselvi (Hawasely) Balázsnak, Vlad havasalföldi vajda fiának adományozta [OL. Km. Cttus Colos, H. 17]. Az oklevél élénk színekkel eseteli azokat a vitézi tetteket, mellyekkel az adományos ezt a kegyet kiérdemelte. Ebből az adománylevélből, valamint egy 1591. évi fassióból [ENMLt. Macskási-cs. lt. I. Reg. Fasc. I. No. 3, 5], melyben pályafutását maga beszéli el, Havaselvi Balázs életének főbb állomásai jól rekonstruálhatók.

Atyjáról okleveleink csak annyit árulnak el, hogy Havasalfölde vajdája volt. Abból azonban, hogy Havaselvi Balázs már kisgyermekkorában Magyarországra került, arra következtethetünk, hogy apját igen korán elvesztette. A román történelemből tudjuk, hogy apját, Vlad Vintilă dela Slatina-t (1532–35), az ellenzéki bojárok 1535 júniusában meggyilkolták [GIURESCU CONSTANTIN, Istoria românilor, București, 1940. II/1: 162]. Ekkor felesége, Rada asszony, a trónjukat veszített vajdák és pártütő bojárok hagyományos menedékhelyén, Magyarországon keresett oltalmat magának és gyermekének. Fia nem sokkal korábban született s talán már a keresztiséget is Magyarországon nyerte. Ezzel, vagy szüleinek ismeretlen magyar kapcsolataival, magyarázható, hogy a vajdafi a keresztiségben a magyarok között mindenkor rendkívül kedvelt, a keleti egyházban ellenben kevésbé gyakori Balázs nevet kapta.

A menekültek Magyarországon rangjukhoz méltó bánásmódban részesültek, s az ifjú valamelyik főúri udvarban eshetett át azon a nevelésen, mely akkor a magyarság legjobbjainak politikai és katonai iskolája volt. Mátyás ragyogó renaissance és humanista udvarát Budán a török ugyan szétzúzta, de a főúri várak tovább őrizték ezt a kultúrát. Pezsgő szellemi élet, s ugyanakkor állandó készenlét a keresztyénség ellensége, a török, elleni megalkuvás nélküli harcra jellemezte ezeket a központokat. Itt, a kemény végvári harcokban és az udvarok olaszos szellemi légkörében nőtt fel az a nemzedék, melyet Balassi Bálint személyesített meg legjobban. A fiatalos hősi lendület, mellyel ez a generáció küzdött a magyarságra szakadt fátum ellen, a Kárpát-medence minden népét megragadta. Horvát és tót, német és román a magyarságban látta akkor a gátat, mely önfeláldozásával feltartóztathatja a Kárpátok alatt élő népekre zúdult török veszedelmet [SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza. Bp., é. n. 108—9]. Ez az áramlat foghatta meg Vlad vajda fiának a lelkét is, s formálta őt egész életére olyan kemény katonává, mint amilyenekké azok a törökverő magyar barátai lettek, akikkel együtt nevelkedett.

Havaselyi Balázs fiatal éveit — mint maga elbeszéli — a magyar végvidéken az ellenséggel való harcban töltötte.¹ Forrásaink nem említik, hogy melyik udvarban nevelkedett. Abból azonban, hogy későbbi egész életpályája Báthory Istvánhoz kapcsolódik, a familiárisi viszony ismeretében feltételezhető, hogy Havaselyi Balázs a Báthory-család vagy annak érdekkörébe tartozó valamelyik familia házában növekedett fel. Az idézett oklevelekből erdélyi szerepléséről csak annyit tudunk meg, hogy Báthory Istvánnal került be Erdélybe, részt vett a Békes Gáspár elleni harcokban és a kerelőszentpáli csatában kitüntette magát. A kor szokásai szerint a familiáris és a dominus magánjogi viszonya akkor sem változott, ha az úr időközben közjogi méltóságra emelkedett. Ezek a kipróbált, hűséges emberek továbbra is patronusuk mellett maradtak, sőt most már állami feladatokhoz jutottak. Így lett Havaselyi Balázs a Báthoryak familiáriusából az erdélyi fejedelmi katonaság egyik vezetője. Mint ilyen udvari vitéz követte aztán királyi trónra emelt urát Lengyelországba. Ott résztvett az erdélyi csapatokkal a litvániai harcokban és az oroszok elleni hadjáratban. Nehéz helyzetekben tanúsított bátorságával, hűségével és használhatóságával kiérdemelte királya teljes bizalmát.² A familiáris-viszony szép példája az a szoros kapcsolat, mely Báthoryt és Havaselyi Balázst egész életükre összefűzte. Míg bírta a katonai szolgálat terhét, királya állandóan maga mellett tartotta. 1581-ben még szerepelt a Lengyelországban állomásozó magyar katonaság fizetési lajstromaiban [VERESS ENDRE, *Fontes rerum Hungaricarum*. Bp., 1918. III, 146]. Hat-nyolc lovassal szolgálta urát, s nevét mindig a legelőkelőbb magyar urak és vezető katonák között sorolták fel [i. h. 72, 81, 105].

¹ „... in Hungariae finitimis hostibus locis exercitiis militaribus...”

² „... laboriosissimis militum praesertim Hungarorum virtutibus adversus Moscum bellum navaret, eiusdem in expeditionibus, castris, acie, pugna ea tolerantia, fortitudine, fide sibi commissas partes obivisset, ut dignus fuisset habitus tanti Principis potentissimi non modo ore, litteris et diplomatibus commendari, sed et largitionibus ac munificentia ornari. Quae quidem munificentia regia cum non facili labore parta sit, sed eo sudore, ut saepenumero idem Blasius Havasely non parcens vel vitae suae, non dubitavit dubiae et periculosissimae Martis aleae studio virtutis ad effusionem usque sanguinis sui se subjicere...”

Minden jel szerint a lengyel udvartól 1584 körül vált meg. Kapcsolata azonban a Báthory-családdal ezután sem szakadt meg. A katonáskodásban kiiregedett hú familiáris a Báthoryak tasnádi udvarába — talán éppen nevelkedése színhelyére — került, hogy officiálisként igazgassa ezt az uradalmat. Báthory István azonban nem csupán egykori vitézéről, hanem családjáról is méltóképpen akart gondoskodni, amikor 1584-ben Papfalvát és Kóródot, majd pedig a belsőszolnokmegyei Cserneket neki adományozta. A Báthory-háznak teljesített értékes szolgálatai a fejedelmi család többi tagjainak bizalmát is biztosították Havaselvi Balázs számára. Báthory Zsigmond nem csupán a tasnádi dominium vezetésében hagyta meg, hanem, amikor nősülni akart, Jósika Istvánnal együtt mint a Báthory-ház bizalmi emberét, őt küldte ki Olaszországba, hogy szerezze meg neki a firenzei herceg leányának a kezét [SZAMOSKÖZY IV, 24]. Ez egyben az utolsó biztos adat, melyet Vlad vajda fiának életéről tudunk. Halála hihetőleg a századforduló után következett be.

Utódai után nyomozva, joggal gondolhatnók, hogy azokat a Papfalván egészen a XVIII. század elejéig birtokos Havasalyi család tagjaiban találjuk meg. Bár ez a familia tényleg őrizte a Vlad vajdától való származás tudatát és pecsétjéül Havasalfölde címerét használta, okleveles adataink kétségtelenül bizonyítják, hogy a papfalvi Havasalyiak Havaselvi Balázsnak nem vérszerinti leszármazottai. Ő ugyanis csak élete alkonyán nősült meg, s házasságán nem volt gyermekáldás. Vlad Vintilă dela Slatina vajda családjának tehát Havaselvi Balázsban magvaszakadt. A későbbi Havasalyiak nem Balázsnak, hanem feleségének, Ztanka Mirchenek első férjétől, limbai Nagy alias Velimorovith Demetertől született fiaitól, Pétertől, Istvántól és Lászlótól származnak. Havaselvi Balázs ugyanis 1591-ben — fejedelmi engedéllyel — feleségét és annak fiait tette meg birtokaiban örököséivé [VERES, Doc. III, 232]. A mostohafiúk aztán a birtokkal együtt lassanként átvették az édesatyjukénál bizonyára előkelőbb nevelőapjuk származástudatát, címerét és végül nevét is. Az első nemzedék még Nagy alias Havaselvinek nevezte ma-

gát, a XVII. század közepére azonban eredeti nevét végleg letette [Macskási-lt. i. h. 49. l.]. A második generáció házasságaival szövődött új rokoni összeköttetések aztán végleg a magyarsághoz kapcsolták a családot. A gyorsan felejtő köztudat ettől kezdve a Havasalyi családot úgy tartotta számon, mint Vlad vajda elmagyarosodott utódait.³

A XVII. századi Havasalyiak közül egyik sem futott be névadójukhoz hasonló kiemelkedő pályát. Bár jómódú birtokosok voltak, megyéjük igazgatásán túlmenően közpályákon nem jeleskedtek. Említésre közülük talán egyedül Havasalyi István méltó. Az ő 1642–6. évi napló-feljegyzései indították ugyanis Rettegi Györgyöt emlékiratai megírására [Hazánk 1848:131]. A végzet azonban ezt a Havasalyi családot sem engedte elterebélyesedni. Havasalyi Sándorban 1718 körül férfiágon ez a familia is kihalt, s birtokait a kincstártól 1720-ban az egyik nőági jogigénylő, Macskási János, az erdélyi harmincadok felügyelője váltotta magához [Macskási lt. I. Reg. Fasc. I. No. 3, 5].

Havaselyi Balázs életpályája, majd pedig mostohafiainak sorsa világosan mutatja, hogy a nagy egészében magyar nemzetiségű nemesi rendbe felemelkedő idegeneket a közös életforma alakította át először magyar nemessé, majd végül magyarrá. Ez az életforma ugyanis, különösen a török harcok első évtizedeiben, a közért, nagy eszmékért áldozni tudást, a magasabb műveltséget, nagyobb távlatú szemléletet, politikai érettséget, a másokért való felelőséget testesítette meg. Vonzása minden külső kényszer nélkül magához szívta az emelkedő társadalmi elemeket. Kerete akkor még nem volt olyan merev, mint később. Társadalmi és nemzetiségi tekintetben egyaránt nem az elzárkózás jellemezte. A kardjával kitűnő magyar jobbágy vagy a török elleni harcosokhoz csatlakozó román és délszláv vitéz minden akadály nélkül bejuthatott a nemesség soraiba. S mivel ez a csatlakozás mindig önkéntes volt, nem kívánta a múlt, a származás megtagadását, mint később, a tudatos asszimiláció korában. Havaselyi Balázs is mindvégig büszke maradt román származására. A részére kiállított oklevelekbe apja nevét is mindig bevétette. Mindez azonban nála nem hiúság, hanem öntudat. Nem felejtkezett meg ugyanis sohasem arról, hogy fejedelmi ősei milyen magatartásra kötelezik. Élete végén maga vallja meg, hogy gyermekkorától kezdve legfőbb törekvése volt elődeihez méltónak mutatkozni.⁴ Bár Havaselyi Balázs szinte egész életét a XVI. század egyik legnagyobb magyarjának bizalmas környezetében töltötte, román hagyományaival nem kellett szakítania. Pályája és az az eszme, melynek szolgálatára egész életét feltette, teljesen magyarnak mutatják. Mégis mikor megnősült, román nőt vett magának feleségül. Átalakulása ugyanis, éppen mert minden külső beavatkozás nélkül folyt, az életforma hatására lassan és öntudatlanul ment végbe. Valaki ugyanis — különösen az első nemzedékekből — életformája szerint magyar nemesnek, nemzetiségét illetőleg pedig például románnak érezhette magát: Havaselyi Balázs nevelése, egész élete már a magyarsághoz kötötte, mégis átöröklött beidegződések, tudatalatti érzelmi momentumok úgy vezették választását, hogy élettársát román nőben vélte megtalálni.

A nemesi életforma magyar elemekkel való telítettsége, nagy hatóereje, talán éppen azért, mert a nemzetiségi vonatkozások nem érdekelték, az ide-

³ Vö. Verestói Györgynek néhai Beszprémi Ferencné, Havasalyi Sára felett 1731. március 14-én tartott halotti búcsúztatójával.

⁴ „... statim ab ineunte sua ad ea consecranda incumbens, quibus se pro majorum suorum imaginibus, ornamentis et virtutibus, earundem virtutum se dignum successorem haeredemque declarare posse...”

geneket észrevétlenül magyarrá is tette. Ezzel magyarízható, hogy Nagy alias Velimorovith Demeter délszláv apától és román anyától származó, a nevelő apa román fejedelmi hagyományait büszkén őrző fiai már teljesen elmagyarosodtak. Az áthasonulás titka — láttuk — nem valami külső beavatkozás, hanem az, hogy a háromféle családi és kétféle nemzetiségi hagyományt őrző szülők már mind a magyar nemesség életformájához igazodtak. Így e három különféle elemből csak egy negyedik, a magyar, ötvöződhetett össze.

Havaselyi Balázs és a Havasalyi család sorsa Erdélyben nem egyedülálló. A Petrovich-Horváth, Bálintitt és sok más XVI. században beköltözött idegen eredetű familia multja, meg a román parasztságban található sok orosz és délszláv elem arra figyelmeztet, hogy az asszimiláció tárgyilagos vizsgálata a magyar és a román történetkutatásnak egyaránt fel kell vennie teendői sorába.

Az erdélyi mértéktörténet kérdéseire. Közel negyedszázada, hogy LEADER EMMA a régi magyar űrmértékekről írt kitűnő tanulmányával lerakta a magyar mértéktörténet alapjait [Századok 1923: 123—57, 305—26]. Jóllehet dolgozata meggyőző bizonyosság mindenki számára, hogy gazdaságtörténeti kutatásunk elmélyülésének egyik elengedhetetlen előfeltétele régi mérték-rendszereink feltárása, LEADER munkája mindmáig mégsem talált folytatóra. E kutatások megfeneklése Magyarországon azért nem lett a további munka komoly akadály, mert a gazdaságtörténetnek utóbbi időben ott egyedül virágzó ágát, az agrártörténetet, LEADER tanulmánya kielégítette. Erdélyben azonban e kérdések tisztázása nélkül még a mezőgazdaság multjának kutatója sem mozdulhat meg. Nem látszik tehát feleslegesnek, akár csak ilyen rövid közleményben is, felhívni a figyelmet a mértéktörténet erdélyi problémáira.

Miként Magyarországon, úgy nálunk is, gazdasági életünk multbeli tagozódása következtében, a gazdaságtörténet egyik leglényegesebb ága az agrártörténet. Az agrártörténész számára pedig elsősorban a régi űrmértékek megállapítása fontos, minthogy a termények mérése régen kizárólag ezekkel történt. Amíg ezeket pontosan nem ismerjük, levéltári forrásaink pompás adatait nem tudjuk mai mértékre átszámítva, élethűen megszólaltatni. Egyelőre nem tisztázhatók az ilyen kérdések, mint, hogy mennyi is volt egy birtok hozama, milyen volt a termények ára, és a termelő az eladott gabonájáért kapott összeget mennyi iparcikket vásárolhatott magának. Amíg pedig a mértékeket pontosan nem ismerjük, addig vizsgálatainkban a gazdasági élet jelenségei közötti egyik legjobb iránytűt, az árak alakulásának ismeretét is nélkülöznünk kell.

Erdélyben ugyanis, minthogy itt a magyarországiaktól eltérő rendszerek divatoztak, LEADER eredményei nem használhatók fel. Nem célunk e helyen az erdélyi űrmértékek belső történetével, tehát nagyságukkal és a rendszereken belül történt változásokkal foglalkozni. Alapos számítások s a mienknél sokkal behatóbb forráskutatások hivatottak tisztázni az Erdély egyes vidékein egykor használatban volt mértékeket, ezeknek egymással és a szomszédos országok rendszereivel való összefüggéseit. E sorok feladata csupán a figyelem felkeltése azáltal, hogy az erdélyi mértékek külső történetének felvázolásával bemutatunk néhányat az ehhez a kérdés-csoportozathoz kapcsolódó problémák közül.

Mielőtt azonban rátérnénk a mértékekre vonatkozó rendelkezések ismeretetésére, röviden kijelöljük az utat, melyen a mérték-rendszereink belső történetére irányuló kutatásoknak el kellene indulniuk.

Levéltári forrásainkból annyi megállapítható, hogy Erdélyben a kolozsvári és a szász köböl volt a két legelterjedtebb gabona-mérték. A fejedelemséghez tartozó Réseken pedig a váradihoz igazították a mércéket. Azt is megfigyelhettük, hogy a két erdélyi köböl közül a nyolc vékából álló kolozsvári volt a nagyobb [EOE. IV, 430]. Egy 1555. évi adat szerint a kolozsvári köböl kétszer akkora volt, mint a szász köböl [EOE. I, 538]. Bár e két egymással vetélkedő mértékrendszer, a kolozsvári magyar és a szebeni szász köböl, látszik Erdély országos mértékének, a XVII. század dereka előtti források figyelmes tanulmányozása ezeken kívül még bizonyára több helyi változat használatát kimutathatná. Legegységesebbnek a hét megye mérték-rendszere látszik, s legtöbb változattal a székely és szász vidékek kecsegtetnek. Különösen a szász városok közismerten gazdag XVI. századi számadásanyagától remélhető, hogy ott felfedezhetők lesznek a középkorban divatozott kisebb hatósugarú mértékrendszerek nyomai. E változatok összegyűjtését az azok közti összefüggések, valamint a magyarországi köbölrendszerekkel való kapcsolatok tisztázása követhetné. Mindkét irányban nagyon megkönnyítené a munkát, ha LEDERERnek az a feltevése, hogy az erdélyi köböl a kassai köböl-rendszerrel állott rokonságban, beigazolódna [Századok 1923 : 143].

A mértékek nagyságának pontos kiszámításához LEDERERnek a legjobb adatokat a fized-jegyzékek szolgáltatták. Minthogy azonban Erdélyben ilyen forrásanyag nem termelődött, nálunk fokozottabb gondot kell fordítani az egykori eredeti mintamércék felkutatására és vizsgálatára. Ilyen irányú próbálkozás itt Erdélyben, az újabb idők nagy pusztítása ellenére is, sokkal több sikerrel kecsegtet, mint amennyivel LEDERER kutatása Magyarországon járt. Régi városházaink lomtáraiban talán még ma is ott lepi a por az egykori hiteles mintákat, melyekhez a polgárok saját mértékeiket szabták. Ilyen helyeken, vagy a városi múzeumokban az alapos kutatás bizonyára még ma is eredményre vezetne.

A mértékrendszerek száraz és látszólag semmitmondó kérdéseinek boncolgatása azonban általánosabb gazdaságtörténeti tanulságokat is ígér. Az erdélyi gazdasági élet fejlődését tükrözi mindjárt maga a köböl-rendszer. A köböl ugyanis sajátosan magyar űrmérték, mely Magyarországon kívül egyedül Erdélyben volt használatos [i. h. 128]. Az erdélyi köböl azonban, ellentétben az öt vagy tíz osztórészes magyarországi rendszerekkel, nyolc vékára oszlott. A nyolcas és tizenkettes tagozású mértékrendszerek pedig, tudjuk, kifejezetten német eredetűek [uo.]. A mezőgazdasági termékek mértékegységét tehát a magyarság adta Erdély népeinek, de ennek a kereskedelemhez szükséges differenciálódása — amint a nyolcas véka-beosztás és az éjtel elnévezés mutatja — már a szász polgárok kezén mehetett végbe [EOE. I, 538].

A kolozsvári köbölrendszer a középkorban is nagy elterjedtségnek örvendhetett, mert mindjárt a fejedelemség kialakulásakor uralomra jutott. Harcot egyedül csak a szászok mértékrendszerével kellett vívnia, de ebből is hamarosan győztesen került ki. 1549-ben az országgyűlés Erdély-szerzte a kolozsvári köbölt tette kötelező gabonamértékké; a bor mérésére ugyanekkor a szász mérték-rendszert hagyta meg [EOE. I, 298—9, II, 106, 114]. A fiatal erdélyi fejedelemség egyes részeinek fokozatos egybeforrása a mértékek történetében is nyomon követhető. Az országos rendelkezések ellenére tovább élő helyi mértékek ellen 1578-ban az országgyűlés újabb egységesítő határozatokat kényszerült hozni [EOE. III, 123]. Kimondták: „mivel hogy egy házában vagyunk, az sok különb-különbféle helyeken való mirtikek, úgy mint

köböl, ejtel és mása letétesenek," és mindenütt, falun és városon, székelvényen és százságon „az kolozvári köböllel iljenek, ahoz szabják köblöket." Elrendelték továbbá, hogy „Bihar vármegye az budai pinttel mérjen, cseber számára mind az több vármegyével egyetembe egy bormértéket tartván Krasznában és Közép Szolnok vármegyében. Váradon pedig búza és gabona mértékkal becsővel éljenek az ő régi jó módjuk szerint. Debreczen és egyéb helyek is Bihar vármegyében az váradi becsőhöz szabják köblöket. Köböl pedig az kolozvári legyen, contrarium facientes vero eadem poena puniantur, prout in regno Transsylvaniae" [EOE. III, 133—4].

A XVI—XVII. század fordulójának nagy zavarában ez az új egység megbomlott, és némelyik város, például Dés és Beszterce, külön vékát kezdett használni. A kolozvári köböl tekintélye azonban már annyira általános volt, hogy amint a rend helyreállott, Kolozsvár iránytszabó szerepéhez többé semmi kétség nem férhetett. 1613-ban, 1615-ben, 1622-ben, 1623-ban, 1624-ben az abusosok eligazításához a rendek egyhangúan a kolozvárit ismerték el „igaz mértéknek" [EOE. VI, 283, VII, 254, VIII, 99, 128, 238]. Erdély fénykorában tehát a Királyhágón innen a kolozvári, a magyarországi részeken pedig a váradi lett a hivatalosan elfogadott mérték. Ezt a gyakorlatot rögzítették 1653-ban az Approbatákban azzal a változtatással, hogy a váradi rendszert Bihar, Zaránd és Máramaros megyére korlátozták, a kolozvári mértékek használatát pedig Kraszna és Közép-Szolnok területére is kiterjesztették [Apr. Const. III. p. XLV. t. 1. a.]. Ebből a tényből is kiolvasható, hogy a korábbi állapottal ellentétben, a fejedelemség súlypontja a gazdagabb, de az állandó harcok következtében katonai végvidékké lett Partiumról fokozatosan a belső-erdélyi országrészre tolódtott át [EOE. X, 145, XI, 195]. Ez a folyamat a hódoltság közelebb kerülésével nagyon meggyorsult. Várad eleste után, 1667-ben, elrendelték, hogy „mindenütt ez országban méréssek az ejtel és véka" a kolozvárihoz [EOE. XIV, 220—1]. Az 1683. évi országgyűlés egyik végzése nem hagy kétséget afelől, hogy e döntés valóban a kolozvári rendszer egyeduralmát jelentette az egész fejedelemségben. Ekkor ugyanis, megismételve az 1667. évi határozatot, expressis verbis kimondták: „mindenütt ez országban, ide értetvén a partium és székeshelyek is, az vékák, ejtelek, sing és fontok is az kolozvári igaz mértékekhez conformáltassanak" [EOE. XVIII, 90—1].

Az északról benyomuló török hatalom előőrse: az általános pusztulás és gazdasági romlás azonban Kolozsvár helyzetét hamarosan megrendítette. A török martalócsapatok hatósugarába került és katonai szervezetű vég-hellyé lett város kezéből kiesett gazdasági vezetést régi ellenfele, Nagyszében ragadta magához. Már 1691-ben, amikor a rendek a „régőtől fogva fenforgó és közönséges kárunkra terjedő egyenetlenségét" a mértékeknek megszüntetni akarják, elrendelik, hogy „hozassanak Szebenből azon város és az ő felsége commissariusi pecsétekkel megjedezett usualis egy-egy vékát, vedret, ejtelt és egyes, ötös s tíz fontos vasból csinált mértékeket és osztán a vékát lenmaggal vagy kölessel színültig töltetvén, próbálják meg, hogy a beletöltött lenmag vagy köles 16 ejtelnél sem több sem kevesebb ne legyen; azután azzal az ejtelvel próbálják meg a vedret is, hogy az is sem nagyobb, sem kisebb 8 ejtelnél ne legyen" [EOE. XX, 457—8]. Az így hitelesített mértékeket aztán adják ki a vármegyéknek és városoknak minta-mércékül. A szebeni német mérték azonban csak a rendkívüli helyzet és a megszálló osztrák katonaság rokonszenve következtében válhatott országossá. A megyékben és főként az északi részeken azonban még ekkor sem barátokztak meg vele. S amikor a béke beköszöntével a természetes gazdasági vonzások

újából érvényesülhettek, a kolozsvári köből ismét visszanyerte vezetőszerepét. A Királyföldön és általában Erdély délkeleti részein azonban a szász köből is tovább élt, aminthogy ezt az ellenfelét a helyi használatból a kolozsvári köből XVII. századi fénykorában sem tudta teljesen kiszorítani. A Partiumban sem tudott a kolozsvári köből sohasem teljesen fölébe kerülni a magyarországi rendszereknek. Így, amikor az önálló fejedelemség megszűnt, az egykori Részeken minden nehézség nélkül ismét a Magyarország többi részén használatos mértékek általánosulhattak. Az Erdéllyel való hosszú kapcsolat emlékeként azonban a lakosság körében sokáig tovább éltek a régi elnevezések [Corpus Statutorum III, 364, 497, 619].

Végül a kolozsvári és szebeni rendszer elterjedésének térképezése esetén kirajzolódának előttünk Erdély tájainak gazdasági vonzásköréi. További részletkutatások feladata lenne tisztázni azt is, hogy milyen gazdasági erők tették éppen a kolozsvárit Erdély vezető mértékrendszerévé. Fontos volna tudnunk, hogy vajjon külkereskedelmi viszonylatban, kelet és nyugat felé egyaránt a kolozsvári volt-e az elismert mérték. A szász és magyar elemnek régi kereskedelmünkben játszott szerepét tudnánk így közvetett módon lemérni. A mértékrendszerekkel kapcsolatos kérdések tisztázásával a régi erdélyi gazdasági élet nyugati vagy keleti tájékozódása, legalább is mezőgazdasági viszonylatban, eldönthető volna. A magyarországi mértékekkel való összevetés mellett azonban figyelemmel kellene azt is kísérenünk, hogy a román vajdaságokkal és rajtuk keresztül a török és keleti kereskedelemmel való közismerten élénk árucseré milyen nyomokat hagyott Erdély mértékrendszerében. Nistor alapvető tanulmányai¹ ugyanis sejtetik, hogy amiként a magyar rendszerek hatottak a moldvai mértékekre, ugyanúgy a vajdasági kereskedelem is hozzájárulhatott az erdélyi mértékrendszerek sajátos alakulásához. Nem téveszthető ugyanis a legjelentéktelenebbnek tetsző kérdések vizsgálatakor sem szem elől, hogy Erdély gazdasági életének multját csakis ilyen keleti és nyugati irányban egyaránt tájékozódó kutatás tárhatja fel.

JAKÓ ZSIGMOND

A babilóniai vetőeke. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában 1945. május 1—15-ig rendezett mezőgazdasági kiállításon főleg a kézi-szerszámok fejlődése került bemutatásra. Köztük természetesen maga az eke is. A helybeli Gazdasági Akadémia tulajdonában levő, rajzolt eke-képek világviszonylatban is gazdag és tanulságos képet nyújtottak az eke fejlődéséről a legprimitívebb formától a mai idők legfejlettebb formáig. Ezt a gazdag képet, a kiállítás rendezősege a Múzeum őskori anyagának beillesztésével és néhány kézírazzal (ezeket ifj. dr. Kós Károly készítette el) kiegészítve még tetszetősebbé tette. Az alább leírandó babilónai vetőgép képére azonban nem emlékezem az ott látottak között. Ha meg lett volna is, kísérő alakok nélkül mutathatták be, és így teljesen értelmét veszítve, nem szolgálhatta tulajdonképeni célját, azaz annak bemutatását, hogy az ember már ilyen korai időkben kísérletezett mezőgazdasági gépek előállításával. Itt épen az ekével kapcsolatos vetőgépről van szó, tehát a szántás és vetés gondolatának összesűrítéséről és a különböző eljárások összekombinálását megtestesítő gép előállításáról.

¹ Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau. Gotha, 1911. — Handel und Wandel in der Moldau. Czernowitz, 1912. 139—56.

Úgy látszik, maguk a felfedezők is büszkék lehettek találmányukra, mert a szániás-vetés jelenetét pecsétlő-hengerük tárgyául választották. Ez azt jelenti, hogy az ábrázolás tárgyát legszemélyesebb ügyüknek tekintették annyira, hogy minden hivatalos és magán okmányukat a henger ábrázolásának leforgatott képével, mint hitelesítő pecséttel látták el.

Maga a pecsétlő henger elég jól keltezhető. A közép babilóniai kor azon szakaszához tartozik, melyet a 176 éves hettita uralom után (Kr. e. 1925—1750) következő 576 éves kassita (kosséek) idegen uralom (Kr. e. 1750—1180) jellemez Babilónia területén. A Kr. e. 1500—1300 évek tájáról származó emlék magán hordozza a kassita korszak pecsétlőhengereit jellemző sajátos kereszt-alakot a mezőben; az ember alakok szemben és oldalt ábrázolásának ugyanazon alakon is gyakran megtörtendő összekeverésével, szóval a kort és helyet jellemző művészi készséggel, a fenti korba illő; magas, karcsú ember-alakjai révén azonban — szemben a kort jellemző megrövidített emberalakokkal, — inkább a korszak elejére kívánkozik.

MEISSNER BRUNÓ műve¹ CLAY nyomán mutatja be a pecsétlő lenyomatát. MEISSNER külön is felhívja a figyelmet a szántási jelenetre, melyet így ír le: két ökrrel szántanak, három ember teljesít szolgálatot; egyik a marhákat hajtja, a másik az ekét tartja, míg a harmadik az ekére alkalmazott esőbe gabonaszemeket szór, melyek a csövön át hullanak a földre.

Mi más volna ez, mint az ekével egyesített vetőgép! Az eke hosszúkás, erőteljes testét ez alkalommal két pár, hátrafelé villaszerűen szétágazó kar veszi közre. A belső, hosszabb villa két végét kell az ekeszarvának tekintelnünk, mert ezt tartja a szakállas, hosszúruhás, övezett ember. Maga a vető-szerkezet a külső, rövidebb villának az ökrök felé eső ágával van összerakva, úgy, hogy az ökrök a vetőeke ezen részéhez vannak

¹ Grundzüge der babilonisch-assyrischen Plastik. Leipzig, 1915. 127. kép. — Meissner hivatkozott munkájában a következő, 128. kép hasonló jelenetet ábrázol, de kevésbé sikerült kivitelben. A pecsétlő-henger lenyomatán, ez alkalommal, az erősen széthúzó állatok körül csak két ember foglalatoskodik: egyik a marhákat tereli, a másik az ekeszarvát tartja. A magvakat esőbe rakó harmadik alak tehát hiányzik, helyette azonban a kép mezejében, fent, egy edényt látunk, melynek aljából eső vezet az eke felé. Nyilvánvaló, hogy a harmadik személyt e gabona-tartállyal helyettesítették: a gép tehát tökéletesül. A baj csak az, hogy az edényből levezető eső, a bizonyára sérült pecsétlő-hengeren, nem ér le az ekéig, hanem mintegy a levegőben lebeg, és így a gép fejlődött formájához szó férhet.

fogatolva. A vetőszerkezet rombikus alakot mutat, melynek két középső csúcsát a gabonaszemeket tartalmazó függőleges cső mint rövid átló köti össze. A függőlegesen álló cső a rombus csúcsán felül nyúlik és láthatóan kitölcséresedik. Így nyilván nagyobb mennyiségű gabona felvételére képes. Az, hogy a rombus-alak oldalai is csöveket formálnának, nem valószínű, mert az ilyen szerkezet az egész művet gyengítené. Ellenben az a tény, hogy a függőleges cső nem közvetlenül a rombus alsó csúcsának irányul, hanem azon oldal végének, melyhez az ökröket fogatolták, arra vall, hogy a gabonaszemek eldugulása ellen a szántás közben így nagyobb mozgásnak kitett részek összekapcsolásával védekeztek.²

Az avatatlan olvasónak is feltűnhetik, hogy ilyen korai időkben a Tigris és az Eufrates völgyében olyan feladatok megoldására vállalkoztak, mely a mi közelebbi területeinken napjainkban, a modern gépek korszakában se nyert megoldást. Szántó- és egyben vetőgép nem használatos nálunk ma sem, amikor külön-külön olyan „értelmes“ gépek állanak a mezőgazdálkodás szolgálatában. E kérdésben FARKAS ÁRPÁDDAL és GUNDA BÉLÁVAL³ folytatott beszélgetésem során, BEHLEN H.⁴ e tárgy körbe vágó munkájának áttanulmányozása rendjén az a kép alakult ki ide vonatkozóan, melyet alább vázlatosan adok.

Nálunk a talajviszonyok nem alkalmasok arra, hogy a modern ekék mély barázdái- és a jóval sekélyebb vetés-szint közötti különbség, a szórva-vetett terményeknél, eredményesen elérhető lenne szántó-vető gépekkel. Ezért nincsenek ilyenénképpen kombinált gépeink. Ellenben a sík, kövér, nedves (vizcsúszós), lazán összeálló (esetleg homokos) talaj, nemcsak európai, hanem általános viszonylatban is, megengedi az így kombinált gépek célirányos használatát. Ilyen területeken ősidők óta szokás volt az előre elvetett magvaknak utólagosan sekély járatú, tehát primitív jellegű eke által kiforgatott földdel való betakarása. Előnye volt, hogy a barázda a felesleges vizet elvezette, hátránya volt azonban, hogy sok gabonaszem betakaratlanul maradt. Az így megmunkált földeken kikelő gabonaszorok, mint a lírán a kifeszített lúrok, párhuzamosan szaladtak: ezért a latin nyelv a művelés e módjának jelölésére a *lirare* kifejezést használta. A közép- és újkoron át napjainkig szélteben használatos ez a művelési eljárás, az arra alkalmas területeken. Eszköze, az eke, más szerkezetű, mint a kötött talajt szántó ekéé. A német például *Beetpflug*⁵ néven különbözteti meg a többi, más rendszerű ekéktől.

Kétségtelen, hogy babilóniai emlékünknél is egy ilyenféle ekével van dolgunk: a gép által előre elszórt magvakat a vetőszerkezettel összeépített eke által kihányt föld nyomban eltakarja. Ezt az összesűrített gépet BEHLEN Babilónia területéről még nem ismeri, és főleg nem ilyen korai időkből.

² A pecsétlő-lenyomat rajzáért dr. ifj. Kós Károly egyetemi tanárségéd úrnak tartozom köszönettel.

³ Gunda Béla volt szíves figyelmemet felhívni arra, hogy a babilóniai és assziri vetőgépekkel Hahn foglalkozott behatóbban »Die Entstehung der Pflugkultur« című könyvében. — Leser P., Entstehung und Verbreitung des Pfluges Münster, 1931 szintén foglalkozik a vetőgépekkel. Ezek a munkák azonban, jelenleg, nem állanak rendelkezésre a vezetése alatt álló Néprajzi Intézet könyvtárában és így magam nem használhattam fel őket.

⁴ Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit. Dillenburg, 1904.

⁵ Ha t. i. keresztben is szántanak, apró ágyásokra tagolják ez által a földet.

Bölcs Salamon mondása, hogy semmi sincs új a nap alatt és a föld felett, e henger-lenyomat láttán és átértése során önkéntelenül eszünkbe jut. Háromezeröttszáz év távlatából szemlélhetjük az ember törekvését az időt- és munkaerőt megtakarító gépek szerkesztésére. E rövid közlemény célja csupán ennek nyilvántartása, az esetleges elfeledésből való kiemelése.

KOVÁCS ISTVÁN

A mezőpaniti „kisasszonyok“. LAJTHA LÁSZLÓ az ozsdolai (Háromszék megye) „vadleány“-ról írt tanulmányában említi a szolnokdobokai „kisasszony“ néven ismert mitológikus lényeket [Ethn. LII (1941), 246–50]. A „kisasszony“ alakjáról való, ismereteinket kiegészíthetem egy Mezőpanitról (Maros-Torda m.) való történettel; ehhez hasonló tudomásom szerint az erdélyi magyar néphit köréből még nem jegyezték le.

Két juhásztor holdvilágos éjszaka künn beszélgetett a juhok mellett. Beszélgetésük közben muzsikaszót hallottak. Megindultak a hang irányába, de alig haladtak egy kis távolságra, azt látták, hogy közelükben „kisasszonyok“ és „úrfiak“ lakmároznak, s számukra érthetetlenül hangzó éneket dúdolnak. A két juhász közelebb ment a lakmározó társasághoz. A mulatozók észrevették a juhászokat, s intettek, hogy lépjenek hozzájuk. Amikor a két juhász odament, kezükbe nyomtak egy-egy pánkót (fánkot) és egy ivókupát. A különös társaság aztán tovább mulatozott: a „kisasszonyok“ és „úrfiak“ koccintottak egymással, s így közöntöttek egymásra: „Lötytöm-fitty komám uram! — Korom-bitty, komám asszony!“ A pásztorok a koccintgatástól és a különös köszöntéstől annyira megijedtek, hogy önkénytelenül is Isten nevét emlegették. Erre a „kisasszonyok“ és „úrfiak“ eltűntek, s a juhászok kezében lévő ivókupa lócsonttá, a pánkó pedig lóganévá változott.

KRIZSOVÁNSZKYNÉ NAGY OLGA

Népi téglaegetés a zilahi Mice-völgyében. Ha a magyar népi építkezés gazdag irodalmát áttekintjük, azt fogjuk tapasztalni, hogy míg majdnem mindegyik leírás az építkezéshez felhasznált anyagok tárgyalásakor a fa, vessző és vályogos építkezés módjáról részletesen megemlékezik, addig a népi építkezés egyik újabb fajtájáról, éppen azért, mert újabbkeletű, csak nagyon szűkszavúan ír. Az eddig megjelent idevágó néprajzi tanulmányok csak a vályogos építési módot mutatták be és a népi téglaegetés munkamenetének leírását teljesen figyelmen kívül hagyták.¹ Egyedül Ecsedi István ír róla bővebben a debreceni népi építkezéssel foglalkozó tanulmányában.² Leírása azonban csak általánosságban szól erről az építkezési módról, de a munkamenet ismertetése itt is hiányzik.

Néhány napos vidéki tartózkodásom ideje alatt (1945. szeptember 3–7.) alkalmam volt a zilahi határ nyugati felén elterülő Micepatak völgyében

¹ Györffy István, A Nagykunság és környékének népies építkezése: Népr. Ért. IX (1908), 1–18, 153–66. és X (1909), 65–78. Itt »A sárépítkezés« című fejezetben (162. l.) csak a vályogos építkezéstről és fajairól szól, a téglával való építkezést mint újabbat csak éppen megemlíti (163. l.). — Nagy József, A Hegyhát-vidék építkezése: i. h. I (1900), 81–96. — Banner János, A békési magyarság népi építkezése: i. h. XII (1911), 129–43. Mindketten csak éppen megemlítik az építkezésnek ezt a módját. A többi, a népi építkezéstről szóló tanulmány egyáltalán nem tárgyalja ezt a kérdést.

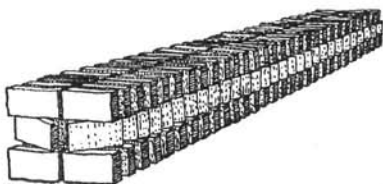
² A debreceni népi építkezés: XIII (1912), 157–94.

a népi téглаégetés munkamenetét megismernem és róla az alábbiakat feljegyezni.³

Téглаégetésre legalkalmasabb a május 25-től augusztus végéig terjedő idő. Ilyenkor járnak a téглаégető cigányok munkát vállalni. Ha megegyeznek a *munkakiadóval*,⁴ kiválasztják a közelben a téгла anyagához legjobb földet, valamint a *téglavetésre* és égetésre legalkalmasabb helyet. A *téglacig. tiglő* készítéséhez *homokos föld a jó*. Ezért lehetőleg patak mentén szoktak hozzáfogni a munkához. Először a téгла anyagának való földet próbálják ki és egy kis „ceremóniát” — egy kis darab összegyűrt földet — tesznek a *spórba*, hogy jóságáról és alkalmasságáról meggyőződjenek. Ha ez kiégett és kemény, pirosszínű, nincs rajta repedés, a föld jó és kezdhetnek a *vetéshez*.

1. kép. A forma

2. kép. Máglába rakott téгла

A *vetéshez* két személy szükséges. Az egyik, az *embèr csinálja a sárt és horgya*, ez a *sárhördő*, a másik, az *asszony veti*, ő a *vető*. A sár készítéséhez *gödört* ásna a patak mellett és egy *kis sáncon leeresztik a vizet*. Azután *kapa ~ cig. shkërszãpã* segítségével összekeverik a gödörben felásott (cig. *hõrliëcu 'ásó'*) földdel. Ez lesz a téгла anyaga, a *sár*. A *vetéshez* is elő kell készíteni a helyet, mert később ott fog állni a *tãbori kemence ~ cig. bo romãno*. Ezért először egy kb. 10×10 méter nagyságú területet, a *szûrût* a gödör közelében *kapavãl lekapãrnak, hogy ojan legyen mint az asztãl*. Ezt jól ledöngölik, hogy *le ne süppethessen és kisãncõjjãk*. A sáncon belül kb. 30 cm magas, 60 cm széles földsvãtot hagynak köröskörül. Ez a *pankët* (ném. Bankette 'padka'), erre a kivetett téglãt rakják. A pankéton ugyanis esõ esetén az alsó téglãknak sem történhetik semmi bajuk, mert kiemelkednek a földbõl. A *vetéshez* és hordáshoz szükséges *homokot, asztalt, fosznideckãt és tãrboncãt* a munkakiadó adja. A gödörbõl kézi taligãval hordja fel a férfi a szûrû közepére állított asztalra a sarat. Az asztal 1 méter magas és a reãfektetett deszkãn megy fel reã a taligãval. Az asszony állva dolgozik az asztal mellett. A kiborított sarat először *összegyûrja*, majd az asztalon levõ homok segítségével *becipõzza* (cipõalakúra formãlja), azután a *fõrmãba* (1. kép) *homokot szõr és èlràzza*. Az elkészített sarat *belecsãpja, lenyomja, a csãpõfãval* (egy kis darab deszka) *lecsãpõzza* (lesimítja) és a szûrûre egy sorba *odacsãpja*. Ilyen módon naponként kb. 500 téglãt *vet ki*.

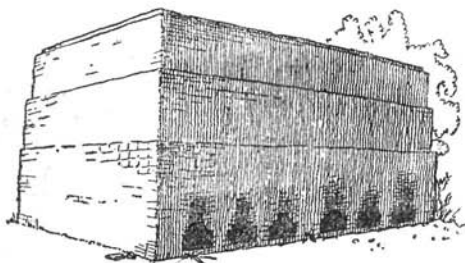
Ha a szûrû megtelt téglãval *felmãglãzzãk mãglãba* (2. kép). A *mãglãhëz* a pankéton van. Egy mãglãba 1000 téglãt raknak. Egy ilyen téglãnak *homokos*

³ A téглаégetés munkamenetéről Lokatos Mihály (48 éves) szilãgypaniti származású magyar cigány tájékoztatott. A mesterséget apjától örökölte. A rajzokat adataim és vázlateim alapján ifj. dr. Kõs Kãroly volt szíves megrajzolni.

⁴ 20.000 téгла kiégetésének költségei 1945. szeptemberében: 200.000 lej, egy nyolchónapos disznó, 3 véka paszuly, 15 véka krumpli; továbbã minden 1000 téгла után 1 kg túró, 1 félvéka búza, egy félliter olaj.

tégla a neve. A máglában két egymás melletti sorban 50—50 téglá van, egymásra 10 sort raknak. A rakást egy ember végzi és ketten-hárman hordják neki. A máglába rakott téglát eső nem érheti, ezért ha felrakták, *betakárják.* Ha *decka* van, *kopórsót* csinálnak: 3—3 deszkát szegeznek fent össze. Ha nincs deszka, szalmával takarják le vastagon és néhány követ tesznek reá nehezéknak. Mind a deszkát, mind a szalmát a munkakiadó köteles adni.

Egyszerre mintegy 15—50.000 téglát szoktak vetni. Mikor a szükséges téglamennyiséget kivetették, a *kiegítéshez* fognak hozzá. A szűrűre *félrakják a táberi kemencét* (3. kép). A tábori kemence rakása szaktudást követel, ezért

3. kép. Tábori kemence

mindig csak hozzáértő ember foghat hozzá. *Egy ember rakja, a többijek kézre aggyák* — magyarázza Lokatos Mihály. Mielőtt a rakáshoz hozzáfognának a máglákon belül *biztosító szint* raknak. A szűrű négy sarkára és a két átellenes, a kemencenyílások felőli oldal közepére *ágasokat* vernek le, és három gerendát vagy rudat fektetnek rajtuk keresztül. A gerendákra *ágakat* vagy deszkát helyeznek, nehogy kemencerakás közben a téglát az eső megverje. A szín alatt rakják fel a kemencét és csak *kétnapos tűz* után, mikor a kemence már jól átmelegedett és az eső már nem árhat, szedik le a gallyakat.

A kemencerakást a kemence közepén húzódó *vastagláb* lerakásával kezdik, úgyhogy az a mágláktól körülbelül egyforma távolságra legyen. A vastagláb négy egymásmellé fektetett téglasorból áll, melyet négy téglamagasságra raknak fel. Az ötödik sortól kezdve fokozatosan kisebb-kisebb rakják féltéglánként jobbra és balra a vastag lábat még két téglamagasságig. Ha eddig eljutottak, a *kisebb lábakat* kezdik rakni, melyek a vastaglábbal párhuzamosan haladnak és a nyílások oldalfalait alkotják. Ezek már csak két téglá szélesek, magasságuk azonban ugyanakkora és felrakásuk is ugyanúgy történik, mint a vastaglábé. A fokozatosan kifelé rakott téglák olyan *böthajtást* alkotnak, melyek a tüzelőhelyek tetejét képezik. A bolthajtást azután a lábak egész hosszában kirakják, úgyhogy a kemencének két oldalt vannak nyílásai. A bolthajtások számát a kiegészítésre kerülő téglamennyisége szabja meg. 30.000 téglához általában hat nyílást szoktak rakni. A bolthajtások felett tömötten rakják egymás mellé fektetve a téglákat. Három felrakott sor után a nyílásokra keresztben négy sorban egy téglányi helyet üresen hagynak. Ezeket az üres sorokat *subérnek* hívják. *A subereket húzzák fel a gőzt* — felelte kérdésemre Lokatos Mihály. A subereket nem rakják ki egészen a kemence széléig, hanem csak három-négy téglányira a külső téglasortól. Egy suber egy téglá magas. A suberek felett egymásmellé fektetve rakják tovább addig a téglát, míg el nem fogy. Harmincezer tégláégetésekor 24—25 téglasort szoktak egymásra rakni.

Ha a felrakással elkészültek, a kemencét kívülről téglaburkolattal veszik körül. A téglaburkolatnak a kiégetéskor van fontos szerepe, mert ez tartja a kemence állandó hőmérsékletét. A nyílások felőli részén kb. 1 méter magasságra rakják lapjával egymásra a *tűzfalat* (cig. *tűszfaló*). Lent *két cölly*ival kijebb kezdik és fokozatosan mennek befelé, hogy a falnak jobb tartása legyen. Helyenként *kötőtégla*kat helyeznek el, melyek a felrakott téglákhoz támaszkodnak és a tűzfalat rögzítik. A tűzfal tetején *párkányt* hagynak, ez az *álsó párkány*. *A párkány húzza befelé, hogy a tűzfalat le ne lökhesse a tűz.*

A tűzfalra rakják élére állított téglákból a *köpenyt* (cig. *képényágó*). Két sor köpenyt raknak, melyeket egymástól a *felső párkány* választ el. A köpenyek átlag 70 cm magasak. A kemence tetejét a *kalap*, egy réteg lapjára fektetett téglá fedí be.

A párkányok egészen körbefutnak a kemencén; a másik két oldalon azonban nem különböztetik meg a fenti falrészeket, hanem az egész borítófalat *burkolat* ~ cig. *odalityiko* névvel illetik. Mikor a külső téglaréteg felrakásával elkészültek, sárral *sikárojják bé* az egész kemencét, hogy *a meleg ne jöjjön ki.*

A *kiégetés*hez szintén a munkakiadó adja a szükséges hasábfát. 30.000 téglához körülbelül 50 méter fa szükséges. Az égetés rendjében fokozatokat különböztetnek meg a tűz erőssége szerint. Az első 48 órában csak néhány hasábot dobnak a *kemence szájába*; ez a *füstölés*. Tüzeléskor mindig csak az egyik oldalon rakják a fát, a másik oldalon a nyílásokat befalazzák. A következő 48 órában már állandóan 3–4 hasábot raknak a tűzre; ez a *közbülső tűz* vagy *bogátolás*. A harmadik 48 órában a *nagy tűzzel* égetik a téglákat, amikor az egész nyílásban *ropog a tűz* és *nyelvezik a láng*. A hasábokat amikor a *vrácsolórud* 'hosszú mogyorókaró' segítségével tolják át a kemence tulsó oldalára és állandóan *prázsojják* 'élesztik' a tüzet. Mind a közepe, mind a nagy tűzkor 24 óránként váltogatják a tüzelés oldalát és minden alkalommal a másik oldalon a nyílásokat befalazzák. A tüzet éjjel-nappal kell rakni mindegyik tüzeléskor. Mikor azután a hatodik napon a téglá annyira kiégett, hogy a *melekség csak jáccik* a kemence körül és a tűzfalon *fehér virágok* vannak, abbahagyják a tüzelést, a kemence nyílásait jól betapasztják és a tetejére *lajtórja* ~ cig. *szkárü* segítségével 30 cm földet terítenek el. A kiégett téglá *piros, mint a tűz*. A téglá két hétig marad a kemencében. A téglavető ezalatt, ha közelben lakik, hazamegy és a munkakiadó vigyáz a kemencére. Nagyon kell ügyelni, nehogy ilyenkor valaki kíváncsiságból megbontsa az egyik nyílást, mert ha *luftot kap* a téglá, elromlik az egész.

Két hét múlva azután hozzáfognak a kemence szétbontásához. Először a burkolattéglaikat szedik le és különrakják. Ez sohasem olyan jó minőségű, mint a kemence belsejében és a bolthajtásban kiégett, melyet színe után *vasas téglának* neveznek. Ez olyan *kemény, mint a kő*, amiért kút-kirakáshoz és *fundamentomhoz* használják.

A *kiégett téglát* a kemence tetejéről deszkán csúsztatják le és *200-as pankétot* raknak vagyis 10 lapjára fektetett téglára 20 sort. A sorokat egészen tömötten rakják egymás mellé. Ennek a téglának már nem árt az eső és azonnal felhasználható.

Befejezésül még megemlíthetem, hogy a zilahkörnyéki téglavető cigányokkal kapcsolatos ez a népi hiedelem: „*A cigányok mekfokták az essőt.*” Ezt akkor mondják a falusiak, ha valamelyik vidéken nagy a szárazság.

Péntek hidja. Bánffyhunyard déli részén, a vasúti töltés mellett levő híd [KszgHn. 26, 31]. PESTY FRIGYES így magyarázza e nevet: „Országuton levő kőhid, nevét onnan bírja, hogy égy *Péntek János* nevű B. Hunyadi embernek kaszáloján megy át“ [KszgHn. 26]. 1941-ben *Péntek híd* alakban jegyezték fel [i. h. 31. 234. sz.].

MIHÁLTZ ELEKnek »A kalotaszegi magyar egyházközségek története« című, a magyarvalkói református egyház iratai között őrzött munkájából e helyre voratkczólag a következő magyarázatot jegyeztem ki: „Az 1661. év, valamint Erdély történetében véres betűkkel van béjegyezve, ugy Bánffyhunyardra is majdnem végpusztulást hozott, egyfelől a ragadó kórvész-pestis — dula szét a hazában, másfelől a Kemény Jánost üző Ali basa és tatár chán sáska seregeik boríták el az országot, vérrel és hamuval borítva be annak völgyeit és hegyeit. Kalotaszegiek Kemény pártján álltak — mert hiszen a Kemények ősi fészke is itt fekszik, egy Péntek András nevű egyén vezetése alatt össze tömörülve Hunyadon alol a patakon (Körös) levő hidnál szembe száltak az üldöző tatárokkal, vesztésegek iszonyu volt. A kegyetlen török had által 2000 férfiak — kiknek egyrésze b. hunyadi volt — kardra hányattak — lekaszabol-tattak; a templom kerítésébe vonult gyermekek, nők és öregek szintén legna-gyobb kegyetlenséggel legyilkoltattak. A hely ahól az összezsapás történt máig is Péntek hidjának neveztetik.“¹

Valószínű, hogy Miháltz tollából származik az a leírás, mely Bánffy-hunyard református egyházának történetét tartalmazza [Névkönyv, az Erd. ref. egyházkerület számára. 1871. 22–3], mert az idevonatkozó rész csaknem szószerint megegyezik Miháltz Elek idézett soraival, azzal a különbséggel, hogy az előbbi Péntek András nevét nem hozza a csata helyével kapcsolatba. A nép ma már nem ismeri a név eredetét.

Tehénhajtó. A kalotaszegi Magyarvalkó egyik határrészének neve [KszgHn. Mutató],² mely a Sulyom-hegy és a község belterülete között kelet-nyugati irányban húzódik. Első magyarázatát PESTY közli: „Nyáiban a tenén csorda rendes gyűlö helye.“ PESTY értesülése MIHÁLTZ ELEKTől, Magyarvalkó akkori ref. lelkészétől származott [KszgHn. 117].

Magyarvalkói tartózkodásom alatt, 1937-ben e helynévnek *Tehénhajtó* változatát is hallottam; egyik helybeli születésű asszony, Pituj Erzszi (48 éves) a következőképpen magyarázta meg a név eredetét. Régen az Alszegegről indult el korán reggel a tehéncsorda és a Felszeg felé haladva gyűjtötte össze a házakból a teheneket. Megtörtént, hogy a tehenes gazdák hozzátartozói közül egyik-másik elaludt és csak késve tudta a csordát utolérni. Ilyenkor kénytelen volt a tehenet a falu szemeláttára a *Nagy-uccán* végig hajtani. „*Elaluva a tehen!*“ — gúnyolták a falusiak a későnébredőt. Hogy ezt a szégyent elkerüljék, egy időtől fogva az elmaradt marhákat nem a főutcán, hanem már az Alszegegnél a hegy alatt terelték a Felszeg felé, mert itt érhették el leginkább észrevétlenül a csordát. A kertek és a hegy alatt húzódó területet azóta *Tehénhajtónak* hívják. — KÖNYA GYULÁTÓL, Magyarvalkó jelenlegi református lelkészétől is e határrésznek ugyanezt a magyarázatát hallottam.

NAGY JENŐ

¹ Megjegyzendő, hogy Kelemen Lajos a legyilkoltak számadatait Teleki Mihály levelezése II, 95. alapján túlzottnak tartja [Kalotaszeg történelmi és műemlékei: Kolozsvári Szemle III (1944), 107²⁸ jegyzet].

² Ugyanilyen határnevet Kalotaszentkirályról is ismerünk [i. h. 61].

A bibarcfalvi református egyház elveszett kelyhe. Ezt a tornyával együtt Árpádház-kori templomot — különösen tornyát — ízléstelenül átépítették, megújították. Részében napjainkra megmaradt belső és külső freskódísz, mely a XIV. században készült, a legutóbbi restaurálás alkalmával teljesen leveretett és bevakoltatott, hogy semmi se mutassa azt a közel nyolc évszázados, tisztes kort, melyet e templom az építők leszármazottai körében átélt.

Szép erdélyi barokk kelyhe, anyakönyvei és irattára a mostani háborúban veszttek el. Szerencse, hogy a kehely fényképét és leírását régebben elkészítettem, s most itt közölhetem.

E kehely ezüsből van, részben aranyozva; domborított, poncolt és vésett munka. A kupa magas, karsú, kosár nélküli. Síma szájpereme alatt domborított és vésett barokk levéldíszű. Nódusa áttört illetőleg kivágott volutás ezüstlemezből áll, mely lefelé karesúsodik, s három aranyozott csüngője van. A nóduson felül, a kupa alját övezve kivágott és sodort ezüst övezete van, ez rongált állapotú. Talpa többszörös profilú, felső domborulata akantusz-soros, domborítva és vésvé; alatta egy síma tag van, melyet alul egy domborított olaszkoszorúval ékített aranyozott bogyós tag övez, ezüst levélzettel, alul egy aranyos gyöngysorral határolva. E tag alatti domború tag rózsák közötti, egymást keretező szalagdíszsel van ékítve. Talppereme lapos. A talpperembe felül a következő felirat van bevésve: *Osvád László Año 1795*. A kupa felső részébe mesterjegy van beütve: álló oválban leveles korona alatt *M F*. Készítette ifjabb FUCHS MÁRKUS brassai ötvös. FUCHS mester lett 1678-ban, meghalt 1709-ben [Köszeghy, i. m. 42. l. 238. sz.]. Gondos, szép munka. Magassága 23,5, kupatámmérete 8,6, talpátmérete 11,1 cm.

A kézdivásárhelyi református egyház klenódiumai. A valószínűleg Árpádház-kori eredetű kézdivásárhelyi református templom az 1834. évi tűzvészben — melyben a város 558 háza közül 421 égett porrá — összeomlott, s éghető részei a lángok martalékai lettek. Leégett két bástyája is, melyben a város és egyház régi levéltára volt elhelyezve, úgyhogy a város és egyház régi története megírhatatlan.¹ Ekkor pusztulhattak el az egyház régi klenódiumai is. A maiakat a tűzvész után ajándékozták egyesek vagy testületek az elpusztultak pótlására.

1. *Kehely*. Domborított, vésett, poncolt és aranyozott ezüst műtárgy. Kupája lefelé kissé keskenyedő hengerded, lapos fenékkal. Palástján három — az alapból kissé kiemelkedő — ovális, síma lap van kidomborítva, ezek mindenikét egy-egy erőteljesen domborított profil-arcok foglalja el. 1. pogánykoronás, szakáll és bajusznélküli idősebb férfi feje balprofilban, balvállától a mell felső részén át ívesen lezáródva s nyaka aljától az alul befejező vonalig bő lepellel borítva; a fej felett egyenes vonalban vésett felirata: AUGUSTUS. 2. Babérkoszorúval övezett fej jobbra fordulva, előbbihez hasonló alakban és kidolgozásban; ennek az előbbihez hasonló elhelyezésű és modorú felirata: TRIVS. 3. szalaggal övezett fej balra fordulva; az előbbiekhöz hasonló modorú felirata: TIBERIUS. — Az arcképeket befoglaló ovális alapok közt felül két ellentéte hajlású, domborított és vésett, elnyújtott akantuszlevél szárindítékát összefoglaló barokk kagyló aljából csokorakkötött szalagon függve, igen szépen domborított és vésővel utána dolgozott, lefelé szélesedő gyümölcs- és virágeszokor lészlik, mely a kupa aljáig ér, s itt leveles száraival a két szomszédos ovális alap formáját követi. A kupa alja tálcaszerű kosárkába van forrasztva ennek csipkeszerűen kivágott szélű, vésett és poncolt akantuszlevél füzéres kerete övezi a kupa fenéklapját.

¹ Háromszék vm. emlékkönyve (szerk. Potsa József) Sepsiszentgyörgy, 1899. III. l.

A kehely nyele karesú, bokályszerű, tehát nódus nélküli. Két oromzattal esztergályozás-szerűen három részre van osztva. A felső, abroncsszerű ormot felül és alul enyhén domborított és vésővel kontúrozott akantuszlevélsor határolja. A felső, nagyjában kissé befelé homorodó palástú, csonkakúpszerű rész, mely felső kiszélesedésével a kupát alul körülölelő, tálcaszerű kosárka aljába torkollik, három vésett, levelesszerű virágszállal van díszítve, liliummal, őszirózsával és kinyílt rózsával. Olyanok e virágok, mintha azokat az ötvösmester valamely falusi fazekas készítette virágdíszes tányérról, korsóról vagy bokályról másolta volna. Nagyon érdekes a különbség a klasszikus eredetű, soha el nem múló divatú akantuszor és a népies stílusú, kissé naív stilizálású virágdíszek között. A középső nyélszakasz alsó, kiszélesedő pereme vésett kórsorral van ékítve, s mindenegyik kör belseje vésett levéldíszes. Felső részén — az akantuszor alatt — három gyümölcsesendélet van domborítva s vésővel és poncvassal utána dolgozva. E díszítések is olyanok, mintha festett, falusi fazekas-művekről, különösen kályhacsempékről másoltattak volna. Az alsó gömbszerű szárrész alsó és felső részén igen konvencionális, egyszerű vésett vonalas, egybekapcsolódó és ismétlődő díszítés fut körül; ez a legérdekesebb része a kehelynek.

A kehely talpa kerek, lapos, felfordított tányérszerű. Domborulatára három egymással összefüggő gyümölcs-csendélet van kiverve és igen finoman utánadolgozva. E rész már a teljes tervező és technikai tudás együttesének eredménye a nyél igen vegyes, utánozó stílusával szemben, mely kétségtelenül más, primitívebb, kisebb tanultságú mester műve. Mesterjegye, valamint finomsági próba bélyege a tapperem szélébe be van ütve kétszer. A próbabélyeg ismert,² az *AI* betűpáros mesterjegyet azonban még nem közölték, ezért ezt eredeti nagyságú rajzában itt adjuk (1. rajz). Magassága 28'3, kupaátmérője 11'2, talpperemátmérője pedig 15'8 cm. Teljesen ép ötvösmű.

E kehely kupájának régi római pogány areképeiből következtetve nem készült szakrális célra; nincs meg a hagyományos felfelé szélesedő, harangidomú kehelykupa-formája sem. Alkalmasint valamely klasszikus műveltségű, környékbeli úr ivópohara lehetett, természetesen szára és talpa nélkül. E két utóbbi részt két különböző mester készítette, úgy, hogy e műtárgy három különböző mester munkájából van összerakva; az *AI* betűpáros mesterjegye pedig csak a talp készítőjéé volt.

2. *Ezüst pohár.* Domborított, vésett, poncolt, aranyozott műtárgy. Alakja szájszerű és talpa felé egyenletesen szélesedő, a derekán a legkeskenyebb. Alsó harmada magasságánál — feneke irányában — fodrosan hajtogatott szélű ezüst lemez az elválasztó sáv, mely két keskeny, domborított, illetőleg

² L. Kőszeghy Elemér, Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. [Bp., 1936. 233. l. 1275. sz.]. E próbabélyeg a fenti mű szerint a XVII. század második felében volt használatos, a század végén már más próbabélyegző volt, s 1800 táján ismét megváltoztatták.

A bibarcfalvi református egyház kelyhe

A zabolai református egyház kelyhe és serlege

A kézdivásárhelyi református egyház régi klenódiumai

A sepsiszentgyörgyi református egyház kelyhei és boroscancsói

hornyolt pálcátág közé van foglalva. Kissé kihajló szájrpereme síma; ez alatt három domborított renaissance kartusban egy-egy lefüggő gyümölcscesopor-
tozat van domborítva s utána dolgozva. A kartusok közeiben egy-egy szár-
nyas angyalfő díszlik, lasonlóképpen készülve sűrű-poncolatú alapon.

A fodrosszélű elválasztás, tehát a pohár fenéke alatti részt három, talaj-
ból kinövő domborított fatörzs osztja ugyanannyi részre. E részek egyiké-
ben növénydíszes, rögös talajon egy hátratekintő farkas, másikában egy futó
bárány, harmadikában pedig egy ugrásra készülő, vagy játszó bárány dom-
borított és utána dolgozott képe szerepel. Talppereme síma, lefelé laposodó.
A szájrperem alatt következő vésett körirata van kereken: K:V:F:AZAKAS
CZEH·AJÁNDEKOZTA·A·SZ:EKLESIÁNAK:UR·ASTALÁRÁ: 1838:1·JANUÁR. — Mesterjegye
alulról a fenékebe van beütve, ez koronával fedett peremű pajzsban *G S*
betűpár, tehát készítője STREITFERDER György brassai ötvös, ki 1638-ban lett
mester s 1653-ban halt el.³ E műve stílusából ítélve működésének későbbi
szakaszából, vagyis a XVII. század középső esztendeinek valamelyikéből szár-
mazik. E jó kompozíciójú, de kevésbé gondos kidolgozású pohár sem egy-
házi célra, hanem valamely környékbeli úr, vagy városi polgár számára ké-
szült. Magassága 15,5, felső és alsó átmérője pedig egyformán 7,9 cm. E mű-
tárgy is teljesen ép.

3. *Ezüst pohár.* Az előbbihez hasonló, de nagyobb. Domborított, vésett és
poncolt, részben aranyozott mű. Alsó harmadának a fenék-magasságában
levő elválasztás-profilja két pálcátág közt egy erőteljesebb, háromszög met-
szetű orom. Síma szájrpereme alatt s az elválasztó rész felett, valamint talpa
körül egyszerű lefüggő, illetőleg felnyúló renaissance vonal díszítés van. Az
elválasztás alatti síma sáv bevéssett, keresztvezető szalagdíszítésű. E díszítésen
kívül az egész palást sűrű poncalapú. Ezen alapon homorított s vésett kon-
túrú, ú. n. verejtékeseppek és elfolyó verejtékesoportozatok szerepelnek, kö-
zöttük hegyükre állított, rombusz-alakú rutázott és rutánként négyszögben
bemélyített ponc-soros kereszttrácsú csoportok. A verejtékek vésettek, dombo-
rítottak s közepük homorított. A verejtékesoportokba egyszerű csillagalakú
poncdíszek vannak beütve. A díszítés, az elválasztás, a száj- és talpperem
aranyozott; a többi rész tehát az egész poncolt alap ezüst. Belül is aranyozott.
Peremébe belül be van karcolva: TOTT:ANDRÁS 1834.

E szokatlan kompozíciójú ötvösmű mesterjegye *G G* renaissance pajzs-
ban, s a fenékebe alulról van beütve. Ugyanannak az ismeretlen nevű foga-
rasi mesternek az ötvösjegye, aki 1670-ben Teleki Mihály kancellár és felesége
Köröstarcsai Vér Judit részére készítette azt a címerpárjukkal ékített fedele-
s talpas poharat, mely özv. alapi Salamon Gézáné bethleni Bethlen Ilona gróf-
nő tulajdona.⁴ A mesterjegy mellé összeillesztett *H B* betűk vannak be-
karcolva; ezek valamely volt tulajdonos nevének kezdőbetűi.

Ezen — egy kis ajakperem repedésén kívül — ép műtárgy 20,7 cm
magas, felső átmérője 10,1, az alsó pedig 8 cm.

4. *Úrasztali boroskancsó.* Öntött és vésett mű ónból, gömbbillentős fedél-
lel ennek közepén esztergált formájú csücsökkel, kiöntőcsőr nélkül, füllel
s füle felkanyarodó alsó végződésén símamezejű renaissance pajzsoeszkával.
Palástja hengeralakú, profilonzott, kiszögellő szájrperemmel s alul kidombo-
rodó, erős profilú talppal. Szájrpereme alatt s talpdomborulata felett a palást
két profilos bordázattal három részre van osztva. A felső és az alsó keskeny
rész egészen síma, vésetlen. A középső széles rész vésett sűrű zegzűg-vonal

³ I. h. 35. l. 206. sz.

⁴ I. h. 114. l. 687. sz. — Az említett talpas pohár fényképét l. e mű XI. táb-
láján.

díszítésű. E díszítés két egymással szembe ágaskodó oroszlán közt egy felül nyitott levélkoszorú, mely egy fonókereket övez; a koszorú nyílása felett pedig egy leveles korona díszleg. A két oroszlán között, a fonókereket övező koszorúval elválasztva, három bevéselt szász név és egy évszám szerepel: ANDREAS | MANKESCH | JOHANN | PAULL | JOHANN | OELHAN || 17 | 73. — A kancsó füle felső részén két bélyeg van beütve, mindkettő kerektalpú pajzsba foglalva. Az egyikben — heraldikailag jobbról — Brassó város címerképe, leveles korona alatt vele összefüggve — gyökeres fatörzs, a másikban pedig *HWK* betűk szerepelnek (4. sz. rajz).⁵

E kissé behorpadt talpdomborulatú úrasztali boroskancsónak magassága a fedélesücsök nélkül 23,3 cm, felső átmérője 10, az alsó pedig 14,9 cm.

Ez a XVIII. századbéli brassai kancsó sem készült egyházi célra, hanem általános eladásra, s valószínűleg a brassai takács-céh vette meg, s vésette belé díszes jelvényét, a neveket és az évszámot.

5. *Úrasztali ezüst kenyérosztó tányér.* Kalapált és vésett kerek tálcaszerű ötvösmű, három gömblábbal (a fényképen nem szerepel). Átmérője 22,4 cm, magassága 3,7 cm. Feneke lapjába egyenes soronként be van vésve: A. K:W.SZENT | EKLÉZIÁNAK | AJÁNDÉKBAN | ATTA | N:DÉZI MIHÁLY | ÉS FELESÉGE | NAGY SÁRA | 1839. — Egy próba és két mesterjegye van. A próbajegye s egyik mesterjegye KŐSZEGHY művében nem szerepelvén, rajzban mutatom be (2. és 3. sz.); a második mesterjegy fekvő oválban *D S* betűpár Darkó Sámuel marosvásárhelyi ötvösmesteré, aki 1813-ban született, s mester lett 1840-ben.⁶

A kehelyt és boroskancsót, valamint a kenyérosztó tányért úrvacsoraszertáskor használják; a két pohár nincs használatban.

A sepsiszentgyörgyi református egyház régi klenódiумai. E sok vihart átélt vártemplomnak középkori klenódiумai, úgy látszik, a II. Rákóczi György fejedelem szerencsétlen lengyel királyság keresése következtében az 1658. évi tatárdúláskor, vagy három évre rá, mikor Ali basa bevette a templomvárat és 900 védőjét leölte vagy elhurcolta, elpusztultak, elraboltattak. Ami ma van, mind e nagy veszedelmek után jutott az egyház tulajdonába.

1. *Kehely.* Aranyozott ezüst, domborított vésett, cizellált és poncolt mű. Kupája síma, harangalakú. Kosara nincs. Stílusa esztergályozott, finom profilú. Nódusa felfordított körtealakú, szépen domborított növényi és gyümölcs díszítménye közt három szembefordult fejjel, egy női-, egy szakállas férfi- és egy szörnycarc. Talpszára és talpa profilosan esztergált. Talpszárán felülről akantuslevelek nyúlnak alá domborított és vésett modorban. Alsó domborulatára volutás díszítés van domborítva. Az egész mű finoman cizellált. Talpperemébe alulról egy sorban be van vésve: *RENOVA:CUM GE D·IOH·DACZO—ANNO:1693*; Magassága 20,4, felső átmérete 8,9, talpátmérete 9,4 cm. E nagyon szép, a XVII. század második feléből való műtárgy mesterét nem ismerjük, mert mesterjegyét a talpperem felső részébe féloldaloslag verte be, s így névbetűi kiolvashatatlanok.

2. *Kehely.* Aranyozott ezüst, domborított, vésett, cizellált és poncolt mű. Kupája síma, harangalakú. Kosara nincsen. Stílusa profilosan esztergált. Nódusa felfordított körtealakú, hat ormójú, barokk. Alsó, esztergáltan profilozott stílusa alatt a talpszár felső peremét ezüst gyöngysoros szélű lemez

⁵ E *HWK* kezdőbetűs nevű ónöntő mestert nem sorolja föl Eichorn Albert a brassai szász céhekről szóló sorozatos értekezésének az ónöntőkről tárgyaló részében [Mitteilungen des Bzl. Sächs. Museum III (1938), 16–32].

⁶ Kőszeghy, i. m. 218. l. 1229. sz.

zárja le. Talpszára kissé tömzsi, esztergált, de alsó részén hatkarajosra kivágott. Alatta a barokk kelyhekre jellegzetesen kiszélesedő talpdomborulata is hatcikkes. E domborulat minden karájába egy-egy igen finom domborított és gondosan ezellált ezüst lemez van beforrasztva, kettőn gyümölcsesendélet, négyen pedig barokk díszítmény, poncolt alapon.

A perembe alulról e felirat van bevésve: *Edi : Va : Köste : Mat! Coll: Fran : Daczo ex Renovat : Sub Curat : ejusd : Sumpt : Ecclae : Refr ~ S : Sz : György Anno 1749.* — Magassága 21,8, felső átmérője 9,7, talpátmérője 13,2 cm. Ezt a XVIII. század elejéről származó, finom barokk művet a talpperembe beöntött mesterjegye szerint GEORGIUS OLESCHER junior brassai ötvösmester készítette. Egy kissé nyomott, alul bevágás nélküli, hármas karajban korona alatt az ezüst finomsági fok (12), közvetlen alatta külön egy olyan fekvő ellipszoidban, amelynek alsó részén bevágása van, *G O* betű. OLESCHER 1721-ben lett brassai ötvösmester, 1737-től 1761-ig céhmester, s 1761-ben halt meg [l. KÖSZEGHY, i. m. 46. l. 259. sz.; ott e mű is fel van említve].

3. *Úrasztali boroskancsó.* Öntött, vésett feliratú ónmű gömbbillentős fedéllel, mely a kiöntőt is fedi, s alul, kikanyarodó végén erősen tagolt formájú, vésetlen mezejű pajzzsal fedett füllel. Fedele szokatlanul magas, profilos esztergált forma, felül síma, dísz nélküli. A palást hengerded, lefelé szélesedő, pereménél s alsó negyedénél profilos, egybeöntött abroncsszerű díszítéssel. Elülső részébe a következő felirat van bevésve: *RENOV IN USUM SACRUM | ECCL. REF. S. SZ. GYÖRGY | SUMPT NOB. JOH. SIKO | Ao 1766.* Talpa domború profilos, erősen kiszélesedő. Magassága 32,5 cm. Ez a XVIII. századbeli teljesen ép ónkancsó Brassóban készült; mesterjegye, mely Brassó pajzsba foglalt címerképe s a fatörzstől jobbra és balra *M—M* betű, füle felső részébe és a fedél belsejébe van beütve.

4. *Úrasztali boroskancsó.* Öntött, vésett virágdíszű ónmű lapos, billentős fedéllel kiöntő nélkül. Fedelének közepén tagolt, csücskös lapos gomb ül. Billentőjének elején domború női arc, s felette kissé hátra hajolva tagolt, baluszterszerű befejeződés. Füle öntött virágdíszes, alsó kihajlása baluszterszerű. A palást hengerded, síma, szájánál abroncsszerű megerősítéssel, alja felé enyhe formában való kiszélesedéssel és egyenes talppal. Az egész palást vésett virágdíszes. Magassága 27 cm, talpán forrasztási nyomokkal. Brassai munka. Mesterjegye a fül felső részébe volt már eredetileg is igen gyengén beütve, s éppen ezért a használatban kivehetetlenül elkopott. A XVII. század második feléből való szép munka.

A *zabolai református egyház kelyhe és ezüst pohara.* E várfallal övezett, festett mennyezetű, nagyon szép templom klenódiuai közül egy kehely és egy aranyozott ezüst ú. n. udvari pokár maradt meg napjainkra.

1. *Kehely.* Domborított, öntött, áttört és vésett aranyozott-ezüst mű, síma foglalatú félékkövekkel. A kupa harangalakú, feltűnően domború aljú, síma, kosár nélküli. Stílusa alul-felül hatoldalú, öntött; minden második oldala áttört, későgót halhólyagos mértművel kitöltött. A közbeeső oldalakon a mértműre egy-egy négyszirmú kivágott és domborított stilizált rózsza van felforrasztva, közéjükön egy-egy ezüst golyóval. A módus lapos, kerek, felül alul 12–12 kidomborított lánzszelel. Rotulusai helyén egy-egy, összesen hat négyszögű, szögére állított, magas, síma foglalatú tábla-csízolatú almandin és ametiszt van. A talpszár hatoldalú, magas, karcsú; peremét, mely az alsó stílustól elválasztja, egyszerű párkányzat határolja. A talplemezek félkörös befejezésűek, alattuk az öntött galéria áttört, későgót halhólyagdíszítmény. Talppereme egészen alacsony, keskeny, lapos. E csinos kidolgozású, eléggé ép emlék talpa és stílusa a XV. század végétől, nódusa és kupája

a XVII. század első feléből való. Magassága 20'2, kupaátmérője 9'6, talp-átmérete 10'6 cm.

2. *Pohár*. Domborított, vésett, poncolt és niellós aranyozott-ezüst mű. Magas, kissé kihajló szájrermű és talpú, alsó harmadánál — a fenék magasságában — két síma pálcátág közt recesszerűen kidolgozott lemez asztrágallal. Síma szájrermé alatt három domborított, vésett és poncolt rózsában végződő díszítés van, köztük ugyanilyennel van összekötve. Az alsó elválasztás felett egyszerű vonaldíszítés van. Talpából egyszerű, erdőt ábrázoló fák s növények közt ágaskodó medve, vágatató őzsuta és vadászeb van kidomborítva. A felső díszítés alatt — azzal motivumban össze nem függve — ezüst nielló-vonaldíszítés látható, mely korábbi a domborított díszítésnél, s be volt észre nem vehetőleg aranyozva, s csak az aranyozás lekopásával jutott újra napfényre. A fényképen sajnos nem látható e nielló-dísz.

A pohár, mely valamelyik Mikesé lehetett, s egyáltalán nem készült egyházi célra, aranyozásának lekopásán kívül teljesen ép. A talpfermébe alul bevéssett *T:9 FFI* jegyet nem tudom értelmezni. — A pohár magassága 17'7, felső átmérője 8'7, alsó átmérete 8 cm. Mesterjegye nincs.

K. SEBESTYÉN JÓZSEF

Liszt Ferenc Nagyenyeden. LAKATOS ISTVÁN *Hitel VIII* (1943), 736–50 ismertette Liszt Ferenc 1846-i erdélyi útját. Liszt 1846. november 1-én kezdte el diadalútját Temesvárt, innen ellátogatott Lugosra és Aradra, november 20-án már Nagyszebenben hangversenyzett és innen november 23-án utazott el, hogy Kolozsvárt hangversenyezzék. Kolozsvárról december 8-án távozott el, ezúttal ismét Szebenben utazott keresztül Bukarestbe, majd Iaşiba. Lisztet e szerint az erdélyi magyarság csupán Kolozsvárt ünnepelte, de hogy mekkora lelkesedéssel, azt mutatja, hogy a nagy művész négy hangversenyt adott Erdély fővárosában és mintegy két hétig időzött a kolozsvári magyarság körében.

Liszt azonban nemesak Kolozsvárt ismerlette meg az erdélyi magyar értelmiség művészszeretétét és rajongó hódolatát, hanem Nagyenyeden is. A művész november 23-án indult el Szebenből és valószínűleg már aznap este kellett megérkeznie Enyedre, minthogy másnap délután 5 óra tájban már Kolozsvárra érkezett. Liszt enyedi ünnepeltetéséről a következőket olvashatjuk a *Múlt és Jelen* 1846. 98. számában: „Teljesedett végre a népdal: *Jere Rózsám! Enyedre, Ott a világ közepe!* Folyó év november hava 24-kén ugyan is Liszt a híresztelt zongorakirály itt volt, de nem csak könnyű szerrel, hanem ns. Alsofejér notabilitásainak hódolataival s tömjénezéseivel környezve. Két követ — a tisztelt olvasók megengednek, ha azok criteriumát elmellőzöm, mivel nem tudtam felfogni, valjon ns. megyénk N. Enyed városának, egyesületnek, testületnek voltak követjei, de elég hozzá a zongora nagy királyát meghívták, nem csak világ közepiségéről, mint szintén szelleméről és varczagás utczájáról, de, sok egyébről is Lires Nagyenyedre, mit a művész feanirt napon bételjesite; az előtti estvén számos lovasok Enyed határa szélére elibe lovagoltak és onnan kísérték-bé fényesen kivilágított városi vendéglőbe a vidék — de mit irok? — az ország legkitünbbjei megjelenvén barátságosan idvezelték.“ — Liszt e szerint november 23-án este az enyedi küldöttség kérésére állott meg Enyeden, és itt is kellett meghálnia a vármegyeházán. A városi vendéglőből ugyanis a megyeházára mentek át, „hol tiszteletére legfényesebb vacsora várakozott; a ref. collegium ns. ifjúsága csakhamar kétszáz gyujtott fáklyákkal és szünni nem akaró éljen! kiabálások közt az evőterem ablakai alatt megjelenvén kardallal s zenével tisztelkedett a ritka

zongoratósnak. S ugyanez alkalommal profes. Szász Károly jeles fia a nagyenyedi ifjúság nevében egy önmaga alkotta odát szavalt el, mely állíthatjuk a virágos nagy innepély legizletesebb gyümölcse vala, mit a nagy zongorász rögtön eljátszott Rákoczi dallal köszönt meg s békibizonyította, hogy nem csak a zongorát, de a magyar gyengéjét is tudja tappintani!"

Az egykorú tudósításból kitűnik, hogy a Bethlen-kollégium hazafias szellemű ifjúságára milyen nagy hatása lehetett Liszt Enyedre érkezésének, és hogy a nagy művész is hihetőleg megérezte az ifjúság feléje áradó lelkesedését. Liszt másnap reggel indulhatott tovább, a tudósítás ezért írja azt, hogy 24-én volt Enyeden. Enyedi tartózkodásáról más feljegyzésünk nincsen, de hogy ennek a rövid megszállásnak további folytatása is volt, erre utal az, hogy Kolozsvárról Szeben felé visszautazva Liszt ismét megállott Enyeden és ezúttal egy hangversenyt is adott. A november 23-i enyedi vacsorán tehát Lisztet bizonyára ismét meghívták Enyedre és egy hangverseny adására is fölkérték. Liszt, ki másodízben Szebenben csak átutazott, Brassót pedig elkerülte, Enyeden az ottani meleg fogadtatásra emlékezve, érdemesnek tartotta hangversenyt adni, és e célból december 8-án ismét felkereste Enyedet.

Enyedi hangversenyéről csak ennyit olvashatunk a Múlt és Jelen 1846. 102. számában: „Liszt a zongorakirály f. decemb. 8-n estve Nagyenyeden a város vendéglője nagyobb termében fényes hangversenyt adott. Az öt p. frt. belépti díjból gyűlt több mint 500 p. frt., az egész jövedelmet nagylelkűleg a n. enyedi kisedodovának ajándékozta. Báró K. I.¹ azon estve a művész tiszteletére nagy és pompás vacsorát adott.“ Ehhez az Erdélyi Híradó 1846. 208. számának tudósítója még a következőket tartotta szükségesnek megjegyezni: „Liszt hangversenye a város vendéglője terében volt, de nem a nagyobbban, sem a kisebbikben, mert e vendéglőnek mindössze is csak egy tereme van.“ A továbbiakban a belépti jegyek árát ismerteti, majd így folytatja: „Volt hát a hallgatók száma 298, a jövedelem 496 ezüst forint. Ebből a nemes szívű konfi s nagy zongora-hős adott a kisedodóvoda, gyámolítására 100 ezüst frtot. Azonban kérjük megjegyeztetni, hogy ezt éppen nem azért írjuk mintha igen kedvesen vett adományát keveselnők...; hanem írók azért, hogy a t. olvasó közönség úgy értesüljön a dolgokról, a mint valósággal történt.“

Igy versenyzett egymással a két kolozsvári újság, hogy olvasóikat pontosan tudósítsák. Liszt enyedi műsoráról azonban egy szót sem írnak és erről máshol sem találunk följegyzést. A rövid tudósításokból annyi azonban mindenesetre kitűnik, hogy Lisztet Enyeden is épp oly melegen ünnepelték, mint Kolozsvárt és hangversenyére valószínűleg az egész környék értelmisége készült. Liszt életében ugyan jelentéktelen esemény a nagyenyedi hangverseny, de a kis város életében mély nyomokat hagyhatott és az ifjúságot fokozottabb művészi tevékenységre serkentette.

VITA ZSIGMOND

Az *áj* ~ *ágy* váltakozás erdélyi helyneveinkben. Már ÁRVAY JÓZSEF MNnyv. IV (1942), 12–3 rámutatott arra, hogy a kalotaszegi helynévanyagban az *áj* 'völgy' köznévek az összetett helynevekben *ágy* alakváltozata is van. A tőle felsorakoztatott példákban úgy látszik, hogy az elsődleges alak mindig az *áj* volt s így az *ágy*-os változat másodlagos fejleménynek tekinthető. — Ilyenféle váltakozásra azonban nemcsak Kalotaszegről ismerünk példákat. Magamnak már régebben ráterelődött erre a figyelmem [vö. MNy.

¹ Báró Kemény István (1811–81) 1848-ban Alsó-Fehér megye főispánja.

XXXVII, 31], sőt már STRÖMPL GÁBOR »Helyneveink vizrajzi szókincse« című dolgozatában [kny. a Hidrológiai Közöny IX (1929). évf.-ból 6] az *áj*, szerinte 'patak' jelentésű köznévknek az *ály*, *ád*, *aj* alakváltozatai mellett felsorolja *ágy* formáját is.

Az itt szóváltott váltakozásra a már ÁRVAYTÓL idézettekén kívül az alábbi helynévi adatokat sorolhatom föl: B o n c h i d á n (Kolozs m.): 1717-től kezdve emlitenek különböző írásváltozatokban egy *Szénásáj*nak olvasandó helynevet. Ezt a század végéig jó néhányszor csak *áj*nak olvasható utótaggal őrizték meg a levéltári források. 1751-ben egyszer ilyen adatot olvasunk: „A Szénás *Agyban*“. Itt az utótagot természetesen csak *ágy*nek olvashatjuk. Az e községgel tőzsomszédos V i s á r ó l ez ugyanezen évből idézhető adaton kívül a következőket ismerem: XVII. század második fele: „A Szénás-*ágy* fordulóban: A hegyen belől a szénás *ágyban* a Verő fenjen“ (szántó), „a Szénás *ágyb(an)* az északban“ (ua.). Bár a helyszínnel nem vagyok ismerős, valószínűnek látszik, hogy a két tőzsomszédos község határának egymással összefüggő területét illették és esetleg illetik ma is Bonchidán meg Visán a *Szénásáj* ~ *Szénáságy* névvel s így itt is az *áj* és az *ágy* váltakozó használatáról van szó. Valószínűnek látszik az is, hogy a visai helynévkincsben is eredetibb a *Szénásáj*, mint a *Szénáságy* alak, mert az *áj* köznévvvel képzett helyneveknek innen még a következő két példáját említhetjük: 1679: „Az Szilvás *Ay* n(vezetű) erdő“. XVII. század második fele: „Fazakas *Aiba*“ (szántó). — A marostordamegyei G y a l a k u t a (újabbban: Gyulakuta) történeti helynevei közül ezek az adatok tarthatnak számot érdeklődésünkre: 1756: „A Körtövély *ágyban*“. XVIII. század közepe: „Körtövély *ágyb(an)*, Körtövély *Ajban*, Körtövély *ágy* tetejin, Körtövély *agyban*, Körtövély *ágy*“, „Csulak *áj* patakab(an)“ (kaszáló), „Csulak *ágyban*“ (ua.), „Csulak *ágy* tetejin“, „Csulak *ágyban*“. 1834: „Csulokájban“. A Gyulakutával tőzsomszédos K e l e m e n t e l k e helynévkincsében ez utóbbi helynévre nézve ezeket az adatokat olvasom: 1745: „A Csulok *ágyban*“. 1756: „a' Csulok *ájban*, A Csulok *ájban*... (szomszédja) edgy felől a' Gyulakuti határ“. E helynév azonban valószínűleg nagyobb területre vagy legalább is olyanra vonatkozott, mely nemcsak a gyalakuti és a kelementelki határ között megoszló területet jelzett, hanem a mindkét falu határával tőzsomszédos Szövérd határába esőt is. Innen ugyanis ezeket a történeti helynévadatokat ismerjük: 1756: „Csulok *áj*“, 1776: „Csulokály ~ Csulákály“, 1797: „Csulokály“, 1800: „Csulokáj“, 1809: „Csulokáj“, 1848: „Tsulokály ~ Csulokáj“, 1850: „Csulokály“, XIX. század közepe: „Csulokály Tető“. A három falu határába tartozó *Csulokáj* ~ *Csulokály*-on kívül megvan e váltakozás K e l e m e n t e l k é n ezekben a helynévadatokban is: XIX. század eleje: „Határ *ájban*“ (sz.), „Határ¹*ágyban* feljáromban“ (sz.). Egy századdal előbb, már 1700-ban ugyaninnen ismerem „Az Sáskas *ágyban*“ adatot is, *áj*-os változatot azonban ebben az esetben nem tudok idézni. — Ide tartoznak a tordaaranyosmegyei G e r e n d k e r e s z t ú r r ó l való következő adatok is: 1742: „Az Szénás *ágyban*“, 1761: „Szénás *ágyb(an)*“, 1763: „A' Szénás *ágy* nevű Fordulóban. A' Szénás *ágyban* a Patak mellett“ (szántó), 1848: „a 'Szénás²*ájba* vagy *ájba* (ua.) 1867: „Szénás *ágyba*“ (ua.).²

Az erdélyi helynevekben megfigyelhető *áj* ~ *ágy* váltakozás, illetőleg egyes esetekben *áj* > *ágy*, esetleg *ágy* > *áj* változás oka szerintem kettős-

¹ Ugyanitt 1756-ban egy „Szénás *áj*“, 1850-ben egy „Szénás *ály*“ nevű helyet emlegetnek az 1809-ben előforduló „Boros *áj*“ mellett.

² Az itt felsorolt adatok kéziratban lévő helynévtörténeti gyűjteményemből valók.

1. Lehet egyszerű hangtani változásról, illetőleg váltakozásról: az azon-helyi (homorgán) képződésű *j*: *gy* hang felcseréléséről beszélni. Lényegében itt tehát olyan jelenségről volna szó, mint amilyen a népnyelvben, ugyan némileg más hangtani helyzetben, de nagyon gyakran találkozunk [vö. ASBÓTH OSZKÁR, A *j* > *gy* változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban: Ért. a nyelv- és széptud. köréből XX, 10. sz. Bp., 1908. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Szókezdő *j* ~ *gy* és *gy*, ~ *j* változás: MNy. X (1914), 347 kk. — MNy. Mutató]. 2. E váltakozást megkönnyíti az, hogy az *áj* köznévfő térszíni formánév szerepében alighanem már a XVIII. század elejére kihalt az erdélyi magyar népnyelvből, sőt hihetőleg az egész magyar népnyelvi területről is. A múlt században azonban 'völgyecske' jelentésében már kétségtelenül kihalt közneveink közé tartozott. Ezért van az, hogy a közneveinket a helynevekben forrásaink a XVIII–XIX. században annyiféle változatban írják, sőt a tölem ismert számtalan helynévi adat bizonyosságaként, úgy látszik, nem egyszer *alj*, *alja* közneveinkkel is azonosítják [vö. PAIS DEZSŐ, MNy. VII (1911), 411 és ÁRVAY, i. m. néhány erdélyi adatot is sorol fel; magam azonban ezeken kívül még feles számú adatot idézhetnék]. Ahol aztán az 1. alatt jelzett hangtani okból keletkezett az *áj* tagnak *ágy* változata is, ezt az alakot mint az élő *ágy* 'bett' köznévfő alakját a népnyelv inkább ilyen formában, vagy legalább ilyenben is gyakran használhatta. Így kerültek aztán be a vallatásos összeírással készült birtokügyi forrásokba az egyre váltakozó *áj*-os és *ágy*-os alakok, illetőleg így szoríthatták ki egyes esetekben véglegesen az *áj* köznévfővel alakult eredetibb helynévalakokat az *ágy*-összetételes helynevek [l. adatokat ÁRVAY, i. h.].

Aramáj. A kalotaszegi Mákó helynevei között 1941-ben jegyezte fel a címszóbeli helynevet GERGELY BÉLA; ugyanő 1942-ben még feljegyezte, hogy e helyen: — a népi hiedelem szerint — egykor templom volt [KszgHn. 239. és gépíratos jegyz.]. A nép a helynévfő eredetére vonatkozólag azonban ekkor sem tudott semmi felvilágosítást adni. Ez nem is csudálható, mert e helynevet csak a történeti adatok ismeretében tudjuk értelmezni. A mákói határból e helynévfő magyarozatához a következő adatokat lehet felsorakoztatni: 1754: „az Arany Máj alatt“ (szántó). 1768: „In Territorio super Arany Máj dicto“ (ua.), „Arany Máj alatt“ (ua.), „Arany mál oldal“. 1771: „Arany májba v. málba“ (ua.). 1781: „Az orammáj (!) n. h. alatt“, „Az Arany Máj tetőn“, „Az Arany Máj v. Máj alatt“, „Az Arany Máj oldalában“ (szántó), „Az arany maj n. h.-nek az oldalán“, „Az Arany máj oldalon“. 1813: „Az Arany máj oldalának innekő végiben“ (ua.) [i. h. 232–6].¹

Az itt felsorolt adatok nyilvánvalóvá teszik, hogy — amint az amúgy is sejthető volt — a mai mákói Aramáj esetében elhomályosult helynévfő összetételről van szó. Az összetétel első tagja *arany* 'aureus' köznévfőnk, a második tag pedig a *mál* '1. a rókaprém melli része, 2. déli, verőfényes oldal', az itt jelzett 2. jelentésében már kihalt köznévfő. A helynévfő eredeti alakja tehát Aranymál volt. E helynévfő utótagjának azonban jésüléssel már a XVIII. század közepén keletkezett Mákón is *máj* alakja, mint ahogy ilyen alak gyakori a magyar nyelvterület más pontjain is [Pais Dezső, A mál változatai: MNy. XII, 168 kk.]. A *mál* > *máj* változás, illetőleg váltakozás itt nemcsak az Aranymál > Aranymáj esetében figyelhető meg, de az ugyaninnen idézhető következő adatokban is: 1768: „az Kánya málban“. 1771: Kánya májba“

¹ A *mál* > *máj* változásra a kalotaszegi Gyerővásárhelyről, a háromszéki Lemhényről és Árkosról is idéztem nemrégiben néhány helynévfő adatot. [EM. 1945: 112–3].

(szántó), „A Kanya Májba“, „Szöllő Májba“ (kaszáló). 1781: „A Szöllő Máj n. h.-ben“, „Az also Szöllő májban“. 1864: Szöllőmál, Kányamál. 1891: Szöllőmál. 1941: Szöllőmáj, Kányamál [KszgHn. 232–9]. Efféle váltakozások és ilyenféle váltakozásokból kizárólagosult máj-os helynévalakok idézhetők a Mákóval tőszomszédos Türe (Kutyamáj), a távolabbi, de ugyancsak Kalotaszeghez tartozó Kalotadámos, Magyarvalkó (Meggyesmál ~ Meggyesmáj), Kispetri, Középlak, Váralmás (Borsai máj, Borsosmáj; helynévkincséből [vö. KszgHn. Mutató]).

A címszóbeli helynévalak végleges megértéséhez még csak a következőket kell tudnunk: Az *Aranymál* ~ *Aranymáj* helynév hanyag ejtésben hasonlúással **Arammál* ~ **Arammáj*-nak hangozhatott; ez utóbbi változatra az előbb, 1781-ből idézett, bizonyára tökéletlen lejegyzésben fennmaradt *orammáj* adat kétségtelen bizonyíték. Minthogy aztán az ilyen alakban használt helynév az utótag értelmetlené váltával az elhomályosult összetételek számát szaporította, tovább haladt az értelmetlenedés útján azzal, hogy *Aramáj* alakot vett fel. A helynév fejlődési sora tehát így alakulhatott: *Aranymál* ~ **Arammál* > *Aranymáj* ~ *Arammáj* > *Aramáj*.

Benája. JÓZSA GERŐ 1941 nyarán a kolozsmegyei Középlakon helyszíni gyűjtés közben egy *Benája pataka* ~ r. *Val'a Beni'i* pataknevet jegyzett fel [KszgHn. 301]. E név előtagjára a falu történeti helynévanyagában először 1752-ből vannak a következő adataink: „a *Benája* n. h.-ben“, „a *Benája* Kőkényes oldalán“ [i. l. 295]. Ettől kezdve a *Benája* helynév magában vagy összetételekben a helynévtörténeti adatok között gyakran előfordul. Így ismerünk innen *Benája észka*, *Benája verőfénye*, *Benája völgye* és *Benájára járó út* helynevet [vö. i. h. Mutató]. Nyilván ez a patak-, illetőleg völgnév fordul elő Középlak határán Erdélynek egy 1863-ból való katonai »General Kartek«-ján *V. Beney* (olv. Valea Beni'i) alakban. Ugyanerre vonatkozhatnak a Középlakkal tőszomszédos, egyébként teljesen román lakosságú Nyéree község határából ismert következő helynévtörténeti adatok is: 1775: „*Benája* n. völgy“ [MNMúz. Rédei lt.]. 1761–2: „*La Beneyeje*“ (kaszáló) [ENMúz. Rátz Krisztina censer.]. 1775: „*Bényája* n. völgyön“ [uo. Gyulai—Kuuu lt.]. Átterjedhet ez a völgy a Kolozs megye szélén lévő Középlak határából a Szilágy megye területére eső, tőszomszédos *Pusztarajtole* határába is. Legalább is e falu 1768-ból ismert helynévanyagában a *Benája* is szerepel [MNMúz. Rédei lt.].

Minthogy Középlak helynevei közül egész sor olyant sorolhatunk fel, melyeknek utótagjában a köznévi szerepében már kihalt *áj* 'vallis' lappang,¹ kézenfekvő a következtetés, hogy a *Benája* utótagja is az *áj* 3. személyű birtokrágos alakjának tekinthető. A *Ben* előtag is csak addig marad rejtély, míg nem tudjuk, hogy ugyane község határában már 1714-től szerepel összetett helynevek előtagjaként a *Bene*,² nyilván mint a *Benedek* keresztnév vezeték- vagy keresztnévként használt becealakja [erre nézve l. EtSz.]. A *Benedéjből* a *Benája* hangürmegszüntető hangzókivetéssel keletkezett. Ebből viszont jé-süüléssel alakult a nyércsei *Benyája* ~ *Beneyeje*, hiszen 1755-ben még ezt is *Benája* formában jegyezték le. Erdélynek ezen a román jésítő területén az ilyen alakulás egészen természetes.

¹ Ilyenek pl. *Csipkésáj*, *Hintóáj(a)*, *Levelesáj*, *Papája*, *Tikosáj*, stb. [L. még KszgHn. Mutató].

² Pl. 1754-ből éppen a következő adatot idézhetem: „*Bene pataka* mellett (szántó) egy felől *Vicinussa a'... Bene aj pataka*“ [i. h. 296]. — Ezen kívül még ugyaninnen idézhető a *Bene alatt*, *Bene mellett* és *Bene pataka mellett* helynév.

Csulyenyés. A vegyes, magyar és román lakosságú szolnokdobokamegyei Néma határából kézíratos helynévgyűjteményemben a következő helynév-
 adatokat olvasom: 1850, 1851, 1860: *Un Csulyenyés*. 1851: *Csolyényos*. 1864:
Csujános. — Ez adatok közül az első három évbelit kétségtelenül román ajak-
 ról jegyezték le, hiszen mindenik előtt ott áll az *un* alakban hanghelyettesí-
 téssel leírt román *în* előljáró. A címszóbeli román helynévalak esetében a
 magyar *Csujános* helynév átvételéről lehet szó. 1899 táján lejegyezték e hely-
 nevet magyar szájról iredalmiaskodó *Csalányos* alakban is [Szolnok-Doboka
 vm. mon. V, 241], ez azonban nem tekinthető népnyelvi formának. A *Csujános*
 helynév természetesen a magyar *csalán* növénynév népnyelvi *csuján* formá-
 jából alkotott -s képzés származék. Egyébként maga a *csalán* köznévvé az
 EtSz. és Bárczi, SzófSz. szerint még a honfoglalás előtt valamelyik török
 nyelvből került bele szókincsünkbe, s azóta a magyar népnyelvben olyan
 sok változata alakult, hogy bátran mondhatjuk, alig van magyar szó, amely-
 nek ennyi népnyelvi változata volna.¹ Bár az erdélyi magyar népnyelvből a
csuján ~ *csuján* változat (s alighanem még ezeken kívül más is) átkerült
 az erdélyi román népnyelvbe, a *Csulyenyés* helynév esetében nem lehet ön-
 állóan román ajkon alakult helynévre gondolni, mert itt nyilvánvalóan ma-
 gyar képzésű helynévvel van dolgunk. A magyar *Csujános*-ból a román
Csulyenyés olv. *Čuieneš* alighanem az erdélyi román népnyelvi *čuián* 'csalán'
 többszámának (*čuien*) hatására és nem — ami pedig szintén feltehető volna
 — egyszerű elhasonulással keletkezett. Az 1851-i *Csolyényos* alakból arra is
 következtethetni, hogy a némai magyarság a *csuján* alakot is használta, és
 a románság ajkán a szóban forgó köznévnék ennek megfelelőleg *čoián*, tbsz.
čoien formája is élt.

Dárityte. A helyszínen folytatott gyűjtőmunkám során 1941-ben K a l o t a -
 s z o n o k t k i r á l y helynevei között találok ezzel a helynévvel [vö. KszgHn.
 60]. Minthogy ez egy k a s z á l ó neve volt, az utótagban nem volt nehéz felfe-
 dezni a *rét* köznévvé í-ző birtokragos alakját. A helynév eredetibb formáját az 1880
 tájáról ismert *Dárityte*: *Dár rityte* alak útmutatása alapján a XVII. század
 elejétől viszonylag nagyon gazdag kalotaszentkirályi helynévtörténeti anyag-
 ban könnyen feltalálhatjuk. A következő adatokra hivatkozhatom: 1608: „az
Dán rity, az *Dán mezeon ualo rity*“ (kaszáló). 1672: „az *Dán rétiben*“ (ua.).
 1715: „a *Dán Rétiben*“. 1720: „A *Dán rétiben*“. 1723: „A *Dán rétiben*“. 1737:
 „*Dán rétín*“ (szántó). 1781: „A *Dán rétiben*“ [i. h. Mutató].

A kérdéses hely neve tehát kezdetben *Dán rite* ~ *Dán rityte* lehetett.
 Az utótag kétségtelenül í-ző volt, s az itt idézett történeti alakokban csak
 az iskolás műveltségű forrásszerkesztők, illetőleg másolók tolláról került bele
 az irodalmiasabb *rété* forma. Az í-zés ugyanis a kalotaszegi népnyelvnek
 egyik régi, jellemző, a történeti és jelenkori adatokból egyaránt kimutatható
 sajátja [vö. i. h. és EM. 1943:342, 1944:456 kk. és a térképlapok]. A szóban-
 forgó hegyi rét névadója egy *Dán* nevű ember lehetett. Bár a magyar régi-
 ségből is ismerjük a *Dániel* keresztnévnek *Dán* becealakját, valószínűbbnek
 látszik, hogy itt román kereszt-, illetőleg családnévről van szó. — Ilyen
 személynévvel alkotott helynév egyébként Kalotaszeg több pontján, éppen
 a közeli Magyarvalkón is előfordul [EM. 1944:488–9].

¹ Ime csak a legjelentősebb változatok sora: csaláng, csana, csanal, csanár, csenár, csihán, csihány, csiján, csilánk, csijány, csilánt, csilyán, csinál, csinár, csohan, csójány, csójjányos, csollán, csollánt, csollány, csonál, csónár, csován, csulán, csuhán, csujány, csillán [MTsz.]. — A *dületen* szedett változatok Erdélyből és Moldvából valók.

Az eredetibb (*Dárrite* ~) *Dárritye* helynévnek hasonlással keletkezhetett *Dárritye* alakja is; az 1880 tájáról való adatokat az irodalmias alak figyelmen kívül hagyásával így kell olvasnunk. Mikor aztán a helynévnek ilyen alakja keletkezett, az összetétel véglegesen elhomályosult, s így szabad útja nyílt a további alakváltoztatásnak. Így keletkezett aztán valamikor 1880 után, szinte napjainkban az ikerítetlen *Dárritye* alak. Itt is nagyjában olyanféle alakulásról van tehát szó, mint a fennebb tárgyalt *Aramáj* hangzóközi ikerítődésének megszűnése esetében.

Élőerdő. GERGELY BÉLA EM. 1943: 96 kimutatta, hogy a kolozsmegyei Bodonkúttról ismert *Illeerdő* ~ r. *Iliardău*: *Iliardăuă* helynév a címszóbeli magyar helynévből, szerinte román szájról való visszakölcsönzéssel, szerintem magyar ajkón, e vidék népnyelvére jellemző i-ző formából alakult [l. még i. h. 489–90]. Mint hogy azonban a címszóbeli helynévben mindketten magától értetődő, magyarázatra nem szoruló helynév-összetételt láttunk, a további értelmezéssel nem bajlódunk. Mintegy két éve azonban PAIS Dezső egy beszélgetésünk során megkérdezte, hogy nem találtam-e levéltári kutatás közben olyan okleveles adatokat, amelyeknek ismeretében szabatosan értelmezhetők az *előerdő* köznevet és a belőle alakult helyneveket. Ekkor kezdtem gondolkodni azon, hogy valójában milyen szemléletből is indulhatott ki a névadás az *Élőerdő* helynevek keletkezésekor. Most, hogy ez alkalommal válaszolni szeretnék e kérdésre, legjobb először is azokat a történeti adatokat felsorolni, amelyeket kistrészen PAIS figyelmeztetése óta, javarészből azonban még azelőtt gyűjtöttem, de még eddig nem használtam fel.

Az első idevonható adat a kolozsmegyei Burjánosóbuda később: (Bodonkút) határából. 1633-ból a következő zavaros fogalmazásban olvasható: „Az Nagi chokas Budaj az *eleo erdeoigh* hatar“ (erdő) [BHn. 40]. A többi adatok a következők: 1779: „Vagyon egy nagy darab helyen fekvő Falu közönséges Erdeje¹ is, melly *Élő Erdő*nek hivattatik, melly jó Tűzre való Cserre Fákbold álló Szabad Erdő vicinussz ezen Erdőnek egy felől a Kőlesmezei, másfelől az uj-Budai Határok“ [i. h. 42, 48]. 1803-ban a burjánosújbudai birtokosok kérést nyújtanak be a burjánosóbudai possesorok ellen „egy *él erdő* Nevü és mind a két Falutól magáénak lenni praetendált köz helynek meg vizsgálására s a Métális differentianak eligazítására Biztos Urakat kérnek ki rendeltetni“ [i. h. 45]. Ugyanide tartozik még a mai bodonkúti határba beolvadt burjánosújbudai határból 1754-ből ismert következő helynévi adat: „az *élő Erdő* uta között“ (e.) [i. h. 49]. Ugyanez az erdőnév ismétlődik egy későbbi, 1813-ból való levéltári forrás itt idézendő részletében: „Vagyon még egy Erdő az *Élő Erdő* utja között az Ujj Budai Határon“ [Kalotaszegi ref. egyhm. lt. Vis. Prot.]. „Van ismét az *Élő erdő* Berek úttyan alóll egy Darab közös Erdő: az Ev. Refor. Ekklesiánkkal a Rom. Catholica, és az unita oláh Ekklesiánkkal, melyet egyaránt forditanak a' magok hasznokra“ [uo.].

Az itt felsorolt adatok alapján megállapítható, hogy *előerdő*nek az erdélyi régiségben a falu olyan közös erdejét nevezték, amelyet egyéni szükséglete szerint a falusiak közül bárki szabadon irthatott, használhatott. E köznevi összetétel előtagjának különleges jelentésére nézve egy 1756-i szolnok-dobckai vallatásból kiírt alábbi részlet tájékoztat: „a... szabad erdőkét emberi emlékezettől fogva minden Orbai embernek szabad volt élni, vagni...“ [ENMúz. Bánffy Rok. Lázár lt. 38. Fasc. 18 sz.]. Az *él*

¹ Az oklevélszövegekben a ritkítás, valamint a *dült* szedés itt és az alábbiakban természetesen tőlem származik.

igének ebben az esetben az az 'utor; benützen' jelentése maradt fenn, mely a régiségben még sokkal általánosabb volt [vö. Ny.Sz.], de amely ma csak átvittébb értelemben és jóval ritkábban használatos. Pl. valamilyen szóval, kifejezéssel él, él az alkalommal, stb. És bár a szóban forgó ige 'használ' jelentése az irodalmi és a köznyelvben csak bizonyos esetekre korlátozódik, a népnyelvéből több adatot ismerünk erre a régies és ma már úgy látszik, csaknem kizárólag népi jelentéshasználatra [vö. Tsz., Wichmann, Wörterbuch].

Gyorgyik. Az első pillanatra értelmetlen helynévalak a szolnokdobokai Néma múlt századi helynévadatai között fordul elő így: 1850: *Un Gorgik*.¹ XIX. sz. közepe: *La Gyorgyik* (kaszáló). 1899: *Gyorgyik* (utca). Hajlandók volnánk e helynevet valamiképpen a román *Gheorghe* 'György' keresztnév kicsinyítő népuyelvi alakjával (*D'ordika*) hozni kapcsolatba. Ismerünk azonban a némai helynévanyagból néhány olyan adatot, amely más irányban való keresésre ösztönöz. Adataim: 1837: *A' Görbikbe* (szántó). 1849: *Lá Györgybik* (kaszáló). 1850: *A Györgybike*. 1855: *Györbike*. 1860: *A Görbükbe* (kaszáló). 1899: *Györbik* [Kéziratoss gyűjt.]. Nem kétséges tehát, hogy a *Gyorgyik* helynév a románba magyar ajakról került. Fejlődése a következő lehetett: Már a magyarban a *György* + *bik(ke)* összetételből az *rgyb* hármas mássalhangzó-csoport középső mássalhangzójának szinte hangtörvényszerű kiesésével *Györbik(ke)* lett. Ebből aztán román szájon *ö:o* hanghelyettesítéssel és jésüléssel *D'orbik*, illetőleg *D'ordik*, olv. *Gyorgyik* alakult.

Magát a magyar helynév első tagját eredetére nézve magyar világi keresztnévnek tarthatnók, ha egy XVII. századi adat nem intene óvatosságra. Minthogy azonban itt 1643-ban egy „*Szent György felé*“ eső rétet emlegetnek [Szolnok Doboka vm. mon. V, 241], úgy látszik, hogy a némai határban a XVII. században még volt egy *Szent György* nevű hely. Minthogy ennek jelölési köre kiterjedtetett a határ *bükkerdővel* borított részére is, ezt nevezelték **Szent György bik(ke)*-nek, illetőleg később egyszerűen *Györgybik(ke)*-nek. A helynevek ilyen „elvilágiasodás“-át az erdélyi helynévkincsben, s alighanem a magyar nyelvterület más pontjain is, gyakran megfigyelhetni [vö. MNy. XXX, 164–5].

Háj. A kolozs megyei *Visa* 1675-ből ismert helynevei között a címszóbeli alakban egy erdőnévre akadtam [ENMLt. Bánffy I. lt.]. Ez adatot megelőző vagy követő korból származó történeti helynévkincsben ennek a helynévnek nyomát sem találok. A szolnokdobokai *Göc* történeti helynévadatai között azonban 1764-ből ezt olvasom: „a *hai* oldalon“ [i. h.]. Ez adatban a helynevet csak *Hájoldal*-nak lehet olvasni, s ezért – szerintem – a göci helynévben is ugyanaz a *Háj* jelentkezik előtagként, mint amely Visán önálló helynévként szerepel. *Göc* eléggé szegényes történeti helynév-adatai között éppen úgy nem lehet egyetlen nyomra vezető adatot találni, mint ahogy nem igazít útba egyetlen visai adat sem. Minthogy a *Háj* helynevet, illetőleg helynévtagot nyilvánvalóan nem lehet 'arvina; disznó-zsiradék' jelentésű *háj* közneveléssel kapcsolatba hozni, e helynév megmagyarázatlanul maradna, ha nem volna néhány olyan, közeli és távolabbi pontokról idézhető helynévadatunk, amelynek ismeretében a magyarázat könnyűnek látszik.

A közelben, Szolnok-Doboka ugyane részén fekvő *Bálványosvár*-alja nagyon gazdag történeti helynévanyagában ugyanis ilyen adatokra bukkanunk: 1741: „*Kis Oláhaj*“ (szántó). „*Kis Oláhaj* (ua.). „*Olahájfő* (ua.). „*Olaháj fűn*“ (ua.). 1753: „*Az Oláh hájban* (ua.) 1754/1826: „*Nagy oláh aj*

¹ Ezt az adatot csak a vele közel egykorú, következő alak tökéletlenül, illetőleg hibásan leírt formájának tartom; így ez is *Gyorgyik*-nak olvasandó.

előtt“ (ua.). „Az oláh háj előtt“ (ua.). 1763: „Nagy Ola Alybán“ (ua.). „Nagy ola Alybán“ (ua.). 1764: „olahájban, oláh hájban“. 1765: „Oláháj“ (ua.). 1767: „Kis Oláhájba“ (ua.). „Oláháj előtt“ (ua.). „Oláhájfőn“ (ua.). 1768: „Az olái hájban“ (ua.). „Nagy olái háj“ (ua.). „A Kis olái hájban“ (ua.). 1774: „Az Oláh Ajb(an)“. 1864: „Nagy és Kis oláh háj“. 1899: „Oláh álya“.¹ Ugyane falu latárában 1941-ben MÁTRÁS LÁSZLÓ egy *Oláháj gödre, Oláháj, Kis- és Nagy-oláháj* helynevet jegyzett le [Tanári szakdolgozat].

Ezekhez az adatokhoz még hozzátehetem, hogy ugyanilyen helynév előfordul 1754-től kezdve a kolozsmegyei Váralmás-on is; az innen ismert adatok jelentéktelen írásbeli változatai *Oláháj-, Olái háj-,* illetőleg *Oláh háj-*nak olvasandók [KszgHn. Mutató].

Mind a bálványosváralji, mind pedig a váralmási helynévalak, illetőleg helynév-tag ilyenformán telát eredetileg az *oláh* 'valachus' népnév és a már köznévi használatból kivesszett, helyneveinkben azonban ma is szerfelett gyakori *áj* 'völgy' térszíni formanevünk² összetétele révén keletkezett. A bálványosváralji helynévnek második tagja éppen Bálványosváralján különlegesen kedvelt helynévképző tényező leletett, hisz az innen ismert helynévkincsnek mintegy huszontárom helynévből mutatható ki az *áj* mint helynév-tag. Ugyancsak nagyon gyakori a köznévi váralmási helynévanyagban is [Vö. i. h. 311 kk.]. Minthogy azonban a magában használt *oláh* népnév *h-ja* írott, de nem kiejtett hang volt, az *áj* pedig a köznévi használatból kivesszett, az *Oláháj* összetételben viszont a *h* már hangtani helyzeténél, hangtöltő voltánál fogva is feltétlenül megmaradt, és így a kiejtésben hallható hang volt. az *Oláháj* helynevet a XVIII. század közepétől kezdve a nép is, sőt alighanem a történeti források egyik-másik leírója is, kezdte *Olái + háj* alakúnak értelmezni. Így keletkeztek aztán az *Olái háj-*nak olvasható írott alakok.

Szerintem nem kétséges, hogy a címszóbeli *Háj* helynév, illetőleg helynévtag eredetét ilyen irányban is lehet keresnünk. Világosabban: nem lehetetlen, hogy e helynév egy *Olái + áj > Olái + háj*, illetőleg *Olái + áj + oldal > Olái + háj + oldal* értelmezéssel keletkezett helynévösszetételből vált ki, és aztán megcsönkült *Háj* és *Hájoldal* alakban használtatott. Gondolatunk azonban más alakulási lehetőségekre is. Gyakran megtörténik ugyanis, hogy egy szó határában belül egymás mellé kerülő magánhangzók közé egy ejtéskönnyítő, hangüremgészítő inetimologikus hang, főként *h* vagy *v* fejlődik. Különösen gyakori ez a népnyelvben. Így keletkezett például a népi használatban többek között a *januvár, februcár, vihola, piharc, kalahuz, kanahán, (főény > fővény ~) főhény, (roasz > ravasz ~) rohasz* alak is [MNy. XXV, 163 kk., XXXVII, 32]. Ugyanez a jelenség természetesen előállhatott olyan helynévi összetételek esetében is, amikor az összetétel tagjai a gyakori használatban egyelőlvadva, egymással ugyanilyen hangtani helyzetbe kerültek. Például egy *Alsó + áj* és *Varga + áj*-típusú összetétel a kiejtésben hanghozható ejtéskönnyítő inetimologikus hanggal *Alsóháj*-nak, illetőleg *Vargaháj*-nak is. Mikor aztán a népnyelvből az *áj* köznévi szerepében kivesszett, az „értelmes“ előtagtól elválhatott a szintén „értelmes“-nek látszó *háj* köznevünkkel azonosított utótag és egy **Alsóháj*, illetőleg **Alsóhájoldal*-féle helynévből alakulhatott *Háj* vagy *Hájoldal* helynév is. Egyelőre mind a visai, mind a göci helynév értelmezéséhez ez látszik a legvalószínűbb magyarázatnak.

¹ Az adatok kéziratos helynévgyűjtéséből valók; az 1864. évi: Szolnok-Doboka vm. mon. II, 134.

² Vö. Árvay József, A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben: MNy. III (1941), 42 és kny. — Ua., A térszíni formák nevei Kálászegen: i. h. IV (1942), 12—3 és kny.

Hárám bok. Levéltári gyűjtésemet tartalmazó kéziratos helynévtáramból látom, hogy a Kolozsvárral tőzsomszédos Szamosfalva helynevei között 1817-ből a következő helynévi adat fordul elő: „In Kaszte la *Hárám bokuluj*.“ Ez nyilván elírás egy „In Kaszte Hárám bokuluj“ helynév vagy egy „In Kaszte la Gura Hárám bokuluj“-féle összetett helynév-szerkezet helyett. Ugyancsak nyilvánvaló az is, hogy a *Hárám bokuluj* tag a *Hárám bok* helynévnek román birtokragos alakja. Ezt az első pillanatra értelmetlennek tetsző alakot néhány XVIII. századi helynév-adat segítségével meg tudjuk magyarázni. Ugyanis az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának egy ALBRECHT DEZSŐTŐL bekerült, 1764-ből való Josintzi-féle osztó-levéléből ezeket a helynévi adatokat jegyeztem ki: „A *Három Bokor* nevű helyen“ (szántó), „A *Három Bokor* alatt“ (ua.), sőt ugyanabban a forrásban alább: „A *Három Bokor* alatt...“ (ua). Ugyanez a helynév előfordul az említett levéltár más forrásaiban, így például 1793-ban a Henter-család levéltárának egyik birtokösszeírásában is.

Nem kétséges tehát, hogy az 1817-i *Hárám bok* helynév a XVIII. századi *Három bokor*, illetőleg ennek a-zó *Hárám bokor* alakjából formálódott a szamosfalvi románság ajkán valószínűleg úgy, hogy a leggyakrabban hallott *Hárám bokron* ragos alak utolsó szótagját a román nyelvérzék egészében ragának vélte, s így vonta el belőle a „ragtalan“ *Hárám bok* helynévalakot. Az ilyenféle elvonás nem egyedülálló eset. Mint közelebről kimutattam,¹ a Kolozsborsán 1941-ben román sajtóról lejegyzett *Cserebok* helynév² a XVII. század második felétől kimutatható magyar *Cserebokor* származéka. Ez a helynév is tehát édestestvérével, a *Hárám bok*kal együtt a románba átkerült magyar helynevek elalaktalanodásának érdekes példáját mutatja.

Kolozsvár nevének egy középkori magyarázata. Most, hogy KNEZSA ISTVÁNNAK közelebről megjelent összefoglaló helynévdolgozatában³ olvasom Kolozsvár nevének legvalószínűbb magyarázatát, eszembe jut, hogy a város egy nagyon érdekes, 1736 tájáról való képehez mellékeltem német városleírásban a szóbanforgó rész szerzője, alighanem WEISZ JÁNOS KONRÁD mérnök-kari alezredes megemlíti a város magyar nevének egy BONFINIUSTÓL származó tehát középkori etimológiáját. „Den Ungarisch Nahmen Kolosvar — írja — deriviret Bonifius⁴ von dem Kloster Beata Scholastica, gleichsam Oskolasvar.“⁵ Eszerint a város neve egy *Oskolászár* alakú helynévből keletkezett volna. E futó utalás alapján nincs módomban ellenőrizni, hogy BONFINIUS hol és milyen formában említi ezt az egyébként természetesen egészen elfogadhatatlan magyarázatot, mégis érdemesnek tartom a feledésből, illetőleg — az újabb közlés ellenére is — az ismeretlenségből kiemelni Kolozsvár nevének a hihetőleg első, még középkorból származó magyarázatát.

¹ Adatok a kolozsmegyei újkori román helynévkincs magyar elemeinek ismeretéhez: Melich emlékkönyv. Bp., 1942. 364.

² Érdemes megjegyezni, hogy a kolozsborsai *Cserebokor*nak a mai románban meglévő itt idézett alakja mellett a történeti forrásokból kimutatható még *Cserebok* ~ *Cserebuk* ~ *Cserebák* alakja is [vö. BHN. Mutató]. Ezek érdekesen mutatják az eredetileg „értelmes“ helynév elalaktalanodásának útját, illetőleg az elalaktalanodás egymást váltogató fokozatait.

³ Keletmagyarország helynevei. A »Magyarok és románok« című műben. Bp., 1943. I. 228. — Knezsza azoknak a véleményét tartja legvalószínűbbnek, akik a város nevét a középfelnémet *kluse* 'Klauser' szóból átvett szláv *kluz* köznévből származtatják.

⁴ A kiadványban nyilván csak elírás a Bonfinius név helyett.

⁵ Vö. Borbély Andor, Erdélyi városok képeskönyve: EM. 1943: 211, illetőleg kny. EPPF. 161. sz. 17.

Luget, Luget', Led'eť. Idegen nyelvekből a magyarba, a magyarból más nyelvekbe átkerült szók — és természetesen ilyen helynevek — esetében gyakran számolnunk kell a hanghelyettesítés jelenségével is. Minthogy például a románban nincsen *ö, ő* és *ü, ú* hang, átkölesőznés esetén az átvett, ilyen hangokat is tartalmazó magyar szókba az átvető nyelv a románban is meglévő, hangképzés vagy hangbenyomás tekintetében legközelebb álló hangot helyettesíti be. Így például az *ö* esetében az *ü, o, e*, az *ü* esetében meg az *u, i, i* hangot.

Ennek előrebocsátása után nem nehéz értelmeznünk a címszóbeli két helynevet. Ezeknek elsője a szolnokdobokai Vasasszentegyed 1775-ből való birtokösszeírásában a következő helynévi összetételben fordul elő: „La Keszte *Lugetuluj*“ (kaszáló, szántó), „Pe Ritu *Lugetuluj*“ (kaszáló) [ENMLT. Conser.]. E két birtokos szerkezetű helynév utolsó tagja, a *Luget* nyilván csak a magyar *Lüget* helynév hanghelyettesítéssel keletkezett alakja lehet. Más forrásból valóban ismerünk olyan vasasszentegyedi adatokat, amelyek a megállapítás helyességét bizonyítják. Itt ugyanis 1754, 1804 és 1811-ben egy *Liget* helynevet ismertek. 1864-ből ezt az adatot jegyezték fel: „La *lüget*, kaszáló és erdős Lely“. 1898-ban a *Lüget* nevű helyről azt mondják, hogy „szép fekvésétől vette nevét“ [Szoln. Dob. Mon. VI, 341]. Bár a XVIII. századból való legrégebbi magyar adatokban és még két későbbiben is a köznyelvi *liget* köznévi szerepelt helynévként, mégis a jóval későbbi időből való *Lüget*-et kell a Vasasszentegyeden használt, népnyelvi helynévalaknak tekintenünk, mert másként érthetetlen volna az idézett román helynevek *Luget* tagjának első szótagbeli *u*-ja. Egy *Liget* alakú helynév átkölesőznés esetén legalább is első szótagjában, változatlanul került volna át a románba. A helynév 1754, 1804 és 1811-ből idézett irodalmi alakja a források iskolás műveltségű leíróinak nyelvtanásznatából kerülhetett bele a kérdéses forrásokba, tehát nem tekinthető népnyelvi adatnak.

A magyar népnyelvi *Lüget* helynév azonban nemcsak *Luget* alakban került át az erdélyi románba. A kolozsmegyei Egeres magyar *Lüget* helynevet ugyanis 1941-ben GERGELY BÉLA a címszóbeli *Luget'* alakban jegyezte fel. E helynév magyar alakját, illetőleg e helynév-család tagjait 1864-ből *Lüget, nagy lüget* és *kis lüget* alakban írtam ki PESTY FRIGYES helynévgyűjteményéből [KszgHn. 195–6.]. Az újabb román *Luget'* alak nyilván jésüléssel alakult egy előbbi, hanghelyettesítéssel átkerült **Luget* helynévből. Ez az alak nem lehet feltűnő ezen a román jésítő nyelvterületen. A kolozsmegyét N a g y e s k ü l l ő ről ugyancsak GERGELY a magyar *Lüget* helynévnek román *Ledeť* alakját jegyezte le [BHn. 83]. Úgy látszik, hogy itt a magyar *ü*-s alak későbbi, esetleg egészen újabb fejlemény (az első alat csak 1906-ból való!), vagy pedig párhuzamosan élt egymás mellett a *Lüget* és a *Liget* alak is. A nagyesküllői *Liget* helynév már 1770 tájától ilyen alakban mutatható ki. A közbeeső, kizárólag ilyen és helynévi összetételekben szereplő, ugyancsak *i*-s változatokat mellőzve, csak a következő román adatokat idézem: 1809: „In Kápu *Ligetuluj*“ (szántó), „In *Liget* Lá Jerteoju Pronyonuluj“ (? ua.), „Szubt *Ligyet*“ (kaszáló), „In *Liget* in Jerteoju Trintsestyilor“ (ua.), „In *Ligyet* la Jerteoju Trinki“ (ua.), „Szubt *Liget* la Jerteoju Trinki“ (ua.) [BHn. 81–3]. Az 1809-i *Ligyet* alakból ítélve, a magyar *Liget* helynév először a románban **Lidet* alakúvá fejlődött és azután vált **Ledeť* > *Ledeť* alakúvá.

Mindezek alapján a magyarból románba átkerült *Liget* ~ *Lüget* helynévnek a következő alakulását állapíthatjuk meg: 1. *Lüget* > r. *Luget*; 2. *Lüget* > r. **Luget* > *Luget*; 3. *Liget* > r. **Lidet* > *Ledeť*. — Mint a nagyesküllői történeti adatokból is látható, ezeken a fejleményeken kívül a magyar *Liget* helynév minden jelentősebb változás nélkül is átkerült egyes

erdélyi települések román helynévkincsébe. Erre a fenti adatokon kívül jó példa a szolnokdubokai Ördöngősfüzesen román ajakról lejegyzett *Liget* helynév is [EM. 1943. 241 és ETF. 180. sz. 27]. Itt azonban a magyar helynévalak 1937-ben *Lüget* tehát, hogy a román alak első szótagbeli *i*-je ez esetben is hanghelyettesítés eredménye.

Mézmár, Szőlómár. A kolozsmegyei Nyárszó helynevei között 1941-ben GERGELY BÉLA lejegyezte a *Mézmár*, *Mézmárája*, *Mézmáródal* és *Mézmártető*, és ugyanítt a *Szőlómár* és *Szőlómáródal* helynevet [KszgHn. 126]. A *Mézmár* helynévre, illetőleg a csoportjába tartozó többi helynév-összetételre nincs történeti adatunk, a *Szőlómár*ra azonban már a történeti forrásokból is idézhetők a következő adatok: 1737: „A Szőlő Mark (!) felett“ (szántó). „A Szőlő majban“ (ua.). „Szőlő maj oldalon“ (ua.). „A Szőlő máj hegyin“. „A Szőlő Mál hegyin“. 1864: „Szőlő mál“. 1899: „Szőllömál“ [i. h. 121, 124–5]. A *Szőlómár* helynév utótagjában tehát a helyneveinkben nagyon gyakori, ma köznévi szerepében már kihalt *mál* szavunk lappang, tehát ugyanaz a köznévi, amelyet az itt fennebb már magyarázott *Aramáj* helynévben is felfedezhetni. A *Mézmár* < *Mézmál* helynevet tehát 'Mézoldal'-nak, a *Szőlómár* < *Szőlómál*-t pedig 'Szőlőoldal'-nak lehet értelmezni. A helynévadás maga a *Mézmár* esetében azon a szemléleten alapulhatott, amelyet a tordai *Mézesmál* lejegyzések a gyűjtő így fogalmazott meg: „A legjobb, legédesebb borok itt teremnek.“

Érdekes egyébként azt is megjegyezni, hogy a két címszóbeli helynév a *mál* köznévknek egy olyan alakváltozatát őrizte meg, melyet eddig nem tartottunk számon. Ez a *már* alakváltozat a két folyékony hang (*l*, *r*) cseréje révén éppen olyan területen keletkezett, ahol e csere más köznévekben is kimutatható. Kalotaszegen ugyanis az *alsó*, *felső*, *tulsó* köznévi jobbára *arsó*, *fersó*, *tursó* alakban használatos, bár újabban ez a hangállapot a köznévi alakok hatására kezd megzavarodni, s így e régebben kizárólagos népnyelvi alak mellett hallható az *l*-es forma is. Ilyen alakban maradt azonban meg az *alsó* melléknév a már elemzett, magyarvistai *Arsága* helynévben, mert ennek — mint már előbb kimutattam — eredetibb alakja **Alsóága* > **Arsóága* lehetett. Ilyen *l* ~ *r* váltakozásos, illetőleg hangcserés alakjai egyébként a *csalán* köznévknek is vannak. A népnyelvben ugyanis a köznévi számos alakváltozata között a *csanár*, *csinár* és *csonár* forma is használatos [l. még fenneb].

Mosolygó. A helynevek jelentőségéről írva, már régebben felhívtam a figyelmet a helyneveknek arra a csoportjára, melyekben a népnek a környezetet megjelölő, emberi tulajdonságokkal felruházó hajlama nyilvánul meg. Erre idéztem egyebek mellett Révész IMRE egyik úttörő helynévközléséből azt a szabolesmegyei Balkány határából való *Mosolygó* helynevet, melyhez a közlő ezt a megjegyzést fűzte: 'Szép ligetes, virágos mező' [MNY. XXX, 172]. Bár még ma sem kételkedem, hogy a balkányi *Mosolygó* esetében a helynévadás éppen olyan szemléletből keletkezett, mint amilyenből eredettnek e helynevet Révész és magam is tartottam, mégis nem lehetetlen, hogy másképpen is keletkezhettek ilyen helynév. Közelebről ugyanis levéltári kutatás közben egy Rigmányról (Maros-Torda m.) 1795-ből való vállatásban a következő részlet olvastam: „... azon borozdának az also véginél egy otot *mosollygo alma fa* vala...“ [ENMűz. Bánffy Rok. Lázár lev. 84. Fasc. 8. sz.]¹ Ebből az

¹ Hogy ez a *mosollygó alma* milyen almafajta lehet, ebből az egy adathól nem tudom megállapítani.

adatból valószínűnek látszik, hogy keletkezhetik *Mosollygó* helynév jelentéstopadással egy **Mosollygó-almafa*-féle helynévből is. Megfigyelésem szerint legalább is Erdélyben, a határban különálló gyümölcsfák vagy gyümölcsfacsoportok nagyon sokszor a kérdéses határrész névadóiként tekinthetők. Így keletkezhetett itt és országsherte a sok *Almás*, *Körtés*, *Somos*, *Szilvás* meg más effajta helynév, illetőleg a gyümölcsnevekkel alakult helynév-összetételek végtelen sora.

És hogy sokszor egy olyan látszólag egészen egyszerű, „értethető” helynév esetében, mint amilyen a *Mosollygó* is, mennyire nehéz a helynévadás kiindulási pontját megragadni, megemlítem azt, hogy lehet e helynév személynévi eredetű is. Már a XV. századi oklevelekből idézhetünk ilyen személynéveket: 1416: Nicolao *Mosolgo*. 1426: Michael *Mosolgo*. 1482: Petro *Mosolgo* [OKSz.: l. még NySz.]. Ilyenformán tehát pusztá személynévből alakult helynévként is elkönnyvelhetünk esetleg majd *Mosollygó*-kat, de természetesen csak akkor, ha birtoklástörténeti vagy másféle történeti adatok erre kétségtelenül feljogosítanak.

Pitráj, Petrai, Petyetráj, T'etraie, T'itrai. A kalotaszegi V á r a l m á s (régében: Nagymás) helynévkincséből egyebek mellett a következő adatok gondolkoztattak meg: 1722: *Pitráj* Teriben (szántó). 1754: a' *Pitráj előtt* (ua.). 1813: *Pitráj* Téribe (ua.). 1891: *Pitráj*. 1864: Kis *Pitráj* vagy *ptyetráj*. 1941: *Kispitráj* ~ r. *Kišpetrai* (e.). *Pitrájtorok* ~ r. Gura *T'itrái* (szántó). *Pitráj* ~ r. *T'etraie* (ua., kaszáló) [KszgHn. 311, 317, 319–20]. — Ezekből az adatokból világos, hogy itt egy magyar *Pitráj* ~ *Pitraj* helynév a román *Petrai* ~ *Pt'etrai* ~ *T'etraie* ~ *T'itrai* ~ *Petrai* alakváltozatokkal áll szemben. Mint-hogy pedig a váralmási helynevek között elég sok a 'völgyecske' jelentésű *áj* térszíni formanévvel alkotott helynévi összetétel,¹ a *Pitráj* végződésében is e kihalt köznevünket kell látnunk. Mit rejt azonban a magyar *Pitr-* előtag? Szerintem erre sem nehéz felelni: a *Péter* keresztnévet. Ez a név ezen az í-ző területen ugyanis *Piter-*, illetőleg mennyiségi változással *Piternek* hangzott, s így a helynév eredeti alakja **Piteráj* > **Piteráj* lehetett. Mikor aztán az *áj* térszíni formanév köznévi szerepében a helyi használatból kihalt, a helynév összetett voltának tudata is megszűnt, a magyar hangtörténetben törvényszerű második, illetőleg harmadik nyíltszótagban lévő magánhangzó-kiesés jelensége értelmében² a *Piteráj* > *Piteráj*ból **Pitráj* > *Pitráj* alakult. Ez a helynévalak kerülhetett aztán át a váralmási románság ajkára jésült **P'itrai* ~ **Pf'itrai* alakban, és ebből magyarázható a mai Gura *T'itrái* helynévben szereplő *T'itrai* forma. Mivel azonban ez a románban értelmetlen volt, nyilván a *piatră*, tbsz. *pietre* ~ népnyelvi *pf'atră* tbsz. *pf'etre* hatására belőle *Pf'etrai* ~ **Pf'etraie* > *T'etraj* ~ *T'etraie* alakult. Ez az alakulás tüdörződik az 1864-i *ptyetráj* és a mai *T'etraie* adatban. Bizonyos alakhasználati ingadozás a románban mégis megfigyelhető, hiszen az itt idézett 1941-i adatok között a *Kišpetrai*-ban jétlen alakokkal találkozunk. Ez szerintem a magyar *Pitráj* és egy román *Pf'etrai* alak keveredéséből újabban született felemás alak lehet. Erre nincs is csak jelenkori adatunk.

Érdekes még megjegyezni, hogy más vegyeslakosságú vidéken a magyar *Péteráj*ból a románban *Peterai* ~ *Peterei* lett [vö. Melich emlékkönyv 370].

¹ Ilyenek például: Borsos-, Borz-, Hintó-, Kis-, Kút-, Nagy-, Oláh-, Székes-, Szelence- és Tollasáj [KszgHn. Mutató].

² Vö. Horgler Antal, Nyelv. Füzet. 65; helynévpéldák: Pais Dezső, MNy. VIII. 391 és tölem EM. 1945: 117–9.

Riszeg, Riszeg. A Kolozsvár környékét járó kirándulók, természetjárók jól ismerik a Körösfő, Magyarbikal, Sárvásár, Sztána és Zsobok felett emelkedő legmagasabb hegyet, a *Riszeget*.¹ A mai népnelv a címszóbei alakokon kívül a következő helynévi összetételeket ismeri: *Riszegajja*, *Riszekfara*, *Riszekhegye*, *Riszekkapu*, *Riszekszél*, *Riszektető* és *Riszeg úttya* [KszgHn. Mutató]. Ezek közül a zsoboki *Riszektető* vagy *Riszekhegye* helynévhez a helyszíni gyűjtők ezt a magyarázatot fűzték: „A nép többféleképpen magyarázza ezt a helynevet. Egyesek szerint *Rétszeg* ill. *Rítszeg* volt, mások szerint onnan kapta volna a nevét, hogy amikor az emberek részegen hazajöttek a bánffyahunyadi vásárból, leheverészték ennek a hegynek az árnyékos oldalában“ [i. h. 326]. A *részegekkel* kapcsolatos magyarázat már első pillanatra az együgyű népi etimológizálás példaképeinek látszik. A második eredetkezés hangtani szempontból nem képtelenség, mert *Rétszeg* > **Récceg* > **Réceg*, illetőleg *Rítszeg* > **Ríceg* > **Riceg* változással és népetimológiával keletkezhetett mind *Részeg*, mint pedig *Riszek* alak.

Úgy látszik azonban, hogy a *Riszeg* ~ *Riszeg* név magyarázatát mégsem ebben az irányban kell keresnünk. Talán helyesebb úton járunk, ha a következő, 1864-ből származó z s o b o k i adatra figyelünk: „*Riszek hegye*, merőbe szántó, nevét vette minthogy ezen határ rész az Helységbéliek között minden Évbe újból, meg újból felosztodik“ [i. h. 325]. Ugyanitt a *Riszekkapu* helynévhez 1941-ben a falusiak ezt a magyarázatot fűzték: „Régebben ez a hely be volt kerítve, és itt volt a kapu melyen feljártak a *Riszegre*“ [i. h. 326]. Lehetséges tehát, hogy a mai *Riszeg* nevű helyen a még 1864 táján is részleges földközösségben élő zsobokiaknak már századokkal ezelőtt is olyan földosztással művelt szántóföldjeik voltak, amelyek így egészen könnyen kaphattak *Riszek*, illetőleg az *i-ző* kalotaszegi népnelvben *Riszek* alakot. Minthogy ezt a helynevet leggyakrabban *-be* ragos alakban (*Riszegbe*) használták, maga a helynévtő alkalmi hasonulás mindig *Riszegnek* hangzott. A számtalanszor ilyen alakban hallott tő rendre kiszorította az eredeti, zöngétlen véghangzójú tövet, s így keletkezett a *Riszeg* ~ *Riszeg* helynévváltozat. A zöngétlen véghangzójú tő azonban megmaradt minden olyan esetben, mikor ennek hangtani lehetősége megvolt, azaz ha összetételekben a *g* véghangzós tő zöngétlen mássalhangzóval kezdődő második tag elé került.

E magyarázatnak azonban kétségtelenül megvan az a nehézsége, hogy az először 1676 körül jelentkező helynév a történeti adatokban 1864-ig mindig *Részeg* alakú. Ha azonban számításba vesszük, hogy bár a kalotaszegi népnelv kétségtelenül századok óta *i-ző*, mégis a történeti forrásokból nem mutathatók ki *i-ző* alakok sem, így a források e tekintetben való ellentmondó bizonyosságát nem kell túlságosan jelentősnek tartanunk. Egyelőre tehát ilyen formán az itt kifejtett magyarázat hátrán olyan valószínű származtatásnak tekinthető, mely az esetleg később előkerülő adatok és analógiás esetek világánál véglegesenek bizonyulhat.

Szenesél, Szenesele, Szeneselu, Szeneselye. A szolnokdobokai *Vízszil*-vás eddig kiadott helynevei között 1864-ből egy *Szincsele* alakú helynevet látok [Szolnok-Doboka vm. mon. VII, 130]. Ez az adat azonban csak elírásból vagy sajtóhibából kerülhetett bele a kérdéses kiadványba. Mindeddig felhasználatlan levéltári forrásokban olyan adatokra bukkantam, amelyek

¹ A helyszíni gyűjtők csak *i-s* alakot (*Riszeg*) jegyezték fel, az *e* helyet sokszor látogató Tulogdy Jánostól azonban többször hallottam az *i-s* (*Riszeg*) formát is. Tulogdy névhasználata alighanem népnyelvi alakváltozaton alapszik.

ravezetnek e helynév eredetibb alakjára és ezzel együtt természetesen az eredetére vonatkozó magyarázatra is. Ebben a következő közvetítő adatok segítenek: 1794: „In *Szenesel*“ (kaszáló). „In *Szeneselle*“ (szántó). „In *Szenesele*“ (ua.). „La *Szénéselu*“ (ua.). „La *Szeneselu*“ (k. sz.). „La *Szeneselu*“ (k.). — Ezekről az adatokról nyilvánvaló, hogy román szájról jegyezték le őket. Közülük főként az utolsó adat az, amely megmutatja az eredet kérdésében a helyes irányt. Ezt már hozzá lehet könnyen kapcsolni a következő, 1754-ből való adatokhoz: „In *Szenaséle*“ (sz.). „In *Szenascele*“ (sz.). „In *Szénaselye* In Koszte“ (sz.). „In *Szeneselye* Delnyicza esa lunge“ (sz.). Ezek az adatok is kétségtelenül román szájról kerültek bele a fölem felhasznált forrásba. Ugyanabban azonban vannak magyar szájról lejegyzett adatok is. Ezek között ilyeneket olvashatni: „*Szénas allyban* a hoszu nyil“ (sz.). „*A Szénas allyban* a Széki ösvény melet“ (sz.). „*A Szénas aly* Fenekiben“ (sz.). „*A Kapus meget a Szénas alyi* ut alatt“ (sz.).

Ez utóbbi helynévalakokat *Szénásaljnak* is olvashatnók, ha nem volna — szokatlansága miatt — már eleve is valószínűtlen egy ilyen helynév. Egy középkori forrás azonban megőrizte e helynévnek olyan írásváltozatát is, amely más származtatásra készlet. 1326-ból idézhető ez az adat: „particula *Zenassay* vocata“ [Zimmermann—Werner, Urk. 403]. Ezt ugyan a forrás egyik felhasználója *Szénás-aj*-nak olvasta [vö. Szolnok-Doboka vm. mon. VII, 129], de az utótagot sokkal helyesebb *áj*-nak olvasni, s benne 'völgy' jelentésében már régóta kihalt *áj* köznevünket látni. A helynév eredetileg tehát 'Szénásvölgy'-et jelentett.²

A magyar *áj* köznévvvel összetett helynevek ilyenszerű elalaktalanodása nem szórványos eset. Kolozsborsa történeti helynévanyagában is az 1621-től ismert magyar *Bartalusáj* ~ *Bartalosáj* helynév a románban 1941-re *Bortoloșei* ~ *Bortoloșeia* alakúvá formálódott, bár az első így olvasható alakok a történeti forrásokban csak 1793-ban jelennek meg. Ugyanígy az 1733-tól idézhető román *Buzáje* ~ *Buzeje*, *Kresztáje* ~ *Kresztéji*, *Pakuláje* ~ *Pakuláj*, *Petyeráje* ~ *Petyerej* helynév is a magyar *Bozáj* > *Buzáj*, *Keresztáj*, *Pokoláj*, illetőleg *Péteráj* helynévből alakult [vö. Melich emlékkönyv 363 kk. — BHN. Mutató]. Itt azonban a felsorolt román adatokból nem keletkeztek **Buzel*, **Krestel*, **Pakulel* vagy *Petyerel*-féle alakok. Hogy azonban Vízszilváson sem volt kizárólagos a címszóbeli első három, arra jó bizonyíték az előbb, 1754-ből idézett *Szénaselye* és *Szeneselye* adat, hiszen ezek közül egyik *Szénáséjé*-, a másik pedig *Szeneséjé*-nek olvasandó. A magyar *Szénásáj*-ból Vízszilváson is alakulhatott i-zéssel *Színásáj* és így román szájon **Szinesej(e)* ~ **Szinesel(e)* is. Az 1864-i adatok között ugyanis nemcsak az előbb idézett, szerintem elírásos vagy sajtóhibás *Szincsele*, helyesen *Szinesele* alak van, hanem egy *Szinavegy* alakú helynév is; ez pedig kétségtelenül egy magyar *Színavögy* > *Szinavögy* 'Szénavölgy' átvétele.

¹ Vízszilváson még 1898-ban is említenek egy *Szénásaly* nevű dűlöt [vö. i. h.].

² Ilyen helynevekre fennebb az *áj* ~ *agy* váltakozás tárgyalásakor soroltam fel példákat a Vízszilváshoz közeleső Bonchidáról és Visáról is. A szintén közeli Vicén is említenek 1754-ben egy „*Szénás ally*“ nevű helyet; ennek utótagja szerintem ugyancsak *áj*-nak olvasandó, mint ahogy legnagyobb valószínűséggel csak ennek tekinthetők az innen idézhető következő helynév-adatok megfelelő tagjai is: 1749: „*Kis aj*“. 1754: „*Borzás ally*“ (k., sz. gyü.). „*Borzás aly*“ (erdő). „*Szénas ally*“ (sz.). 1769: „*Borzás aj*. *Kissály* előtt. *Kis aj*“. „*Borzásáj*. *Borzásaj* Csere“ (gyü.). 1864: „*Borzásáj*“. 1898: „*Borzásaly*“ [vö. Szolnok-Doboka vm. mon. VII, 105. és saját kézír. helynévgyűjt.].

A román helynévalakulás menete egyébként ez lehetett: *Senășei(e)* > *Senășei(e)* > *Senășel(e)* > *Senășel(u)*. A szóvégi *-e*-es alakok keletkezésében alighanem szerepe volt a románban gyakori *-el* kicsinyítő-képzős hely- és köznevek analógiás hatásának is.

Tyisárdou(I). A címszóbeli helynév a kisküküllőmegyei Szanicsalról 1752-ből való birtokösszeírás helynevei között egy erdő neveként fordul elő így: *Tyisárdoul*, *Tyisárdou* [ENMúz. Bánffy Rok. Lázár lev. 43. Fasc. 2. sz.]. Ugyanezt a helynevet a valamivel későbből való források így őrizték meg: 1819: „La *Tyis ardó*“ (szántó), „La *tyis ardo*“ (ua.), „La *tyis ardó*“ (Ierdő) [MNMúz. Rédei lt.]. Az, hogy ezt a helynevet erdő névként is használták és használják esetleg valamilyen formában még ma is, rávezet a helynév utótagjának származására; ez nyilvánvalóan nem egyéb, mint a magyar *erdő* köznévként román szájra átkerült alakja. Ez van meg többek között a fennebb vizsgált *Élőerdő* > *Heerdő* román ajakról lejegyzett *liardău* ~ *liardauă* és a hunyadmegyei *Erdőfalva* román *Ardeu* községnevében, amint hogy ez lapang a szatmárnemzei *Erdőd* ugyancsak román *Arded* alakpárjában is. Egy szanicsali 1771-ből való forrásban rá is akadtam e helynévnek magyarosan leírt következő alakjára: „La *Kis Erdő*“ (szántó) [i. h.].¹

E szerint tehát a román *Tyisárdó* (c: *Tișardău*) a magyar *Kiserdő* helynévből alakult. A szókezdő *k* jésülése az erdélyi román népnyelvben, sőt még az erdélyi román értelmiség idősebb rétegének nyelvhasználatában is egészen általános. Erre a változásra a következő helynév-kölesönzéses példákat idézhetem: *Kerülő* > *Tirălu*, *Kőkút* > *Tokutu* (Kolozsborsa), *Közös* > *Tuzoșa* (Bádok, Kolozs m.), *Kőjuk* > *Tuiuk* (Gyerővásárhely, no.), *Tertu* > (Udvar) *kert* (Váralmás, no.), stb. [BHn. Mutató, KszgHn. Mutató, Melich emlékkönyv 371, MNy. XXXIX, 241–2].

Vargalistető. A Kolozsvár közvetlen közelében fekvő Magyarvista 1941-ben feljegyzett helynevei között egy *Vargalistető* alakú legelő-név is szerepel [KszgHn. 274]. A község történeti helynevei között magyarázata után keresgélve, ráakadunk egy 1731-ből való forrásból kiírt következő adatra: „a Falun felől *Varga ölés tető*“ [i. h. 270]. Ez adat útmutatása nyomán nem kétséges, hogy a címszóbeli helynév egy eredetibb *Vargaöléstető*-ből alakult. Az okleveles adat azonban kétségtelenül irodalmiaskodó alakban átírt helynévformát őrzött meg, mert annak második tagja *-ző* (*ölis*), s a helynév népnyelvi alakja így *Vargaölistető* lehetett, hiszen Kalotaszeg és éppen Magyarvista népnyelvének az *-zés* jellemző sajátysága. Ez pedig nem lehet újabban kifejlődött jelenség, ellenkezőleg ma az *-zés* e település nyelvében is egy bizonyos mértékig visszaszorulóban van. Erre abból következtetek, hogy bár ma is találunk szépszámmal a falu helynevei között az *-zés*re példákat (*Birc*, *Birci kert*, *Kisrít*, *Urak rittyé*, *Miheskertek*, *Patakszil*, *Gorbóji határszil*, *Pínzes*, *Sejmik*, stb.), több helynév a régebbi *-zés* kezdődő megzavarodásáról tanúskodik (pl. *Szenhej*, *Szélajodal*, *Kerékkötő*, *Agyagosrét*, *Faluközép*, stb.) [i. h. 273–6]. — A szóban forgó helynév egykori népnyelvi alakja tehát *Vargaölistető* lehetett, s belőle aztán hangűrmegszüntető hangzókivetéssel és az *-ző* tag mennyiségi csökkenésével alakult a *Vargalistető* helynév. Ilyen *i* > *i* csökkenésre az *-ző* nyelvjárásokban és éppen a kalotaszegiben is megvan a

¹ E cikkeske már ki volt szedve, mikor folytatólagos levéltári kutatás közben előkerült 1801-ből a szolnokdobokai Kendilóna helynevei közül a következő két idetartozó adat: „La *Tyisardo*“ (sz.), „La *Kis Erdő*“ (sz.) [ENM. lt. Teleki (gyömrői) lt. LL. Fasc. XI.].

hajlam.¹ E hangzókivetés esetében csak az a különös, hogy rendes körülmények között Kalotaszegen szinte kizárólag az összetétel első tagjának végmagánhangzója vetődik ki,² míg itt a második tag szókezdő magánhangzója tűnt el. — Feltehető azonban az is, hogy előbb a *Vargaölis*-ből is a szokottabb módon **Vargölis* keletkezett és belőle az elsőszótagbeli mélyhangú magánhangzó hasonló hatására alakult a mai *Vargalis*-helynévtag.

Vérvölgy. KARÁCSONYI JÁNOS MNy. IV (1908), 352–3. lapján már kimutatta, hogy e helynevünk előtagjának legtöbb esetben nincs semmi köze a *vér* 'sanguis' köznévhöz, hanem benne a régi magyar, újabban csak a Székelyföldről ismert *üvér* ~ *üver* szónak megcsonkult alakja lappang. Ilyen *Vérvölgy* a magyar nyelvterületről több is kimutatható. Szilágy megyében egy község és ugyanott négy község egy-egy határrészének neve. Maros-Torda megyében Mezőkölpény helynevei között is szerepel. A megoldást az ugyancsak marostordai Székelykál község határában 1687-ben előforduló *Almásüvér* helynév későbből kimutatható alakja adta meg. KARÁCSONYI azonban mint nem nyelvész nem vehette észre, hogy az *Almásüvér* > *Almásvér* esetében nem egyszerű „rontás”-ról, „elferdítés”-ről van szó (ő így nevezte ezt az alakulást!), hanem hangtörvényszerű változásról. Az összetétel átalakulása éppen úgy a második, illetőleg harmadik nyílt szótagban lévő rövid magánhangzó kiesésének törvényével magyarázható, mint annyi más hasonló hangtani helyzetben végbement változás [vö. HORGER ANTAL, Nyelv. Füzet. 65. sz. és tölem EM. 1945:117, valamint itt fennebb a *Pitrájjal* kapcsolatban írtakat].

Közelebről a helyszínen a kolozsmegyei Bonchida jelenkori helyneveit gyűjtögetve, ott is találtam egy *Vérvölgyet*. A nép természetesen valami harccal kerítette kapcsolatba ezt a helynevet is. Történeti adataink, melyek kivétel nélkül az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának Bánffy nemzetségi levéltárából származnak, 1717-től kezdve mindig *Vérvölgynek* olvasható írásváltozatokban őrizték meg e helynevet. Csaknem egy évszázaddal előbb egy ugyanezen levéltárban fennmaradt forrás azonban egy ilyen helynévadatot őrzött meg: 1638: „*Wver*”³ oldalon“ [i. h. Fasc. XX No. 16]. Ebből

¹ L. még a fennebb idézett *Birc* és *Birci kert* és például az ugyaninnen 1770 tájáról való következő í-ző adatokat: „a *Dillő* Dombnál“, „*Dil* oldal Vermiben“, „a *Füzkut Birtzin*“, stb. [KszgHn. 271–2]. A mennyiségi hangviszonyok XVIII. századi állapotára nézve azonban nem lehet ezeket a történeti alakokat kétségtelen bizonyítékként elfogadni, mert a történeti források hangjelölése mennyiségi szempontból általában és e forrás esetében különösen is felette bizonytalan. Hogy azonban a kezdeti *i*-zésnek fejlődött *i*-foka is, arra nézve országos viszonylatban és éppen Kalotaszeget illetően is van éppen elég bizonyíték [vö. Türr István, Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1930. — Imre Samu, Az *e* hangok állapota a felsőőri nép nyelvében: MNy. III (1941), 121. kk. — Szabó István, Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében: i. h. 275 kk. — L. még tölem, Az *i*-zés állapota a lábolyi népnyelvben: EM. 1943 : 342–4].

² Erre nézve l. például a közelebről éppen tölem megvizsgált *Arsága*, *Benája*, *Valkút*, *Zörkajja* helynévről írtakat [EM. 1944 : 142, 1945 : 112, illetőleg itt fentebb]. — L. még a sok kalotaszegi példa közül a következőket: *Csip-lárka* < *Csíp-lárka*, *Csorgerdeje*, *Csorgucca* (< *Csorgó*-), *Falája* < *Faluajja*, *Fersucca* < *Fersucca* (Felső-utca), *Hoszirtás*, *Kalandrázsgödrik* (< *Kalló Andrász*-), *Samun' irtása*, *Zsidúttya* < *Zsidó-úttya*, stb. [KszgHn. Mutató].

³ A W felett a kettős hosszú ékezetet nyomdaműszaki okokból nem lehetett jelölni.

kétségtelen, hogy a mai bonchidai *Vérvölgy* is előbb *Üvérvölgy* lehetett.¹ Az *üver* tájszó, melyet eddig a székely szók között tartottak nyilván, most Erdély nem székely területéről, a Mezőségről is előkerült. De itt sem áll magában, mert a szolnokdobokai Melegföldváról is idézhető a következő a következő két helynévi adat: 1842: „Az *Üverbe*“ (erdő). „Az *Üer* alatt“ (szántó) [Bodor lev. Magyarlápós].² Az *üver* tájszó azonban köznévi szerepében különösen Bonchidán nagyon hamar kiveszhetett a közhasználatból. Csak így érthető meg, hogy az *Üvérvölgy*ből olyan korán, már a XVIII. század elejére — kétségtelenül népetimológizálással — *Vérvölgy* lett. Ezek után valószínűnek tartom, hogy 1813-ból a kolozsmegyei Györgyfalváról, 1758-ból a tordaaranyosmegyei Aranyosrákosról és 1893-ból az ugyane megyebeli Kövendről újabban előkerült *Vérvölgyek* is egy előbbi *Üvérvölgy*ből származnak.³ Így magyarázhatók a kolozsmegyei Méra és Váralmás *Vérvölgy*-alakulásai is [KszgHn. 241–2, 316. — EM. 1944: 143–41].⁴

Zergy. A szolnokdobokamegyei Néma történeti helynévkincsében a következő adatra bukkantam: 1841: „A Réten: intre *Zergy*“ (kaszáló) [A Lécfalvi Bodor-család lev. Magyarlápós]. Ez adatban a címszövegi helynév előtt a román *intre* 'között' előljáró áll; ez egyebek mellett annak is bizonyítéka, hogy e helynév román szájról került bele a forrásba.

A *Zergy* tag magyarázatát azonban, úgy hiszem, hiába keressük a románban. A magyarázatot csak a magyar helynévkincs ismerete alapján kísérelhetjük meg a következőképpen: Erdélyben, sőt tovább, a magyar nyelvterület északkeleti részén, Szatmár, Szilágy és Ung megyében is a régiségben köznévi szerepben, ma azonban már inkább csak helynevekben igen gyakori az *erge* 'patakocska' szó, illetőleg helynév-tag.⁵ A Kolozsvár melletti Kisbács határából ismert *Zerge* és a dési *Zergehíd* magyarázata alkalmával kiderült azonban az is, hogy az első helynév és a második első tagja egy *az Erge* névelős alakból szóhatártévesztéssel (*a Zerge*) alakult, tehát e helynevekben is az *erge* köznévi rejtőzik. Minthogy az *erge* a Kiszzamos mentének éppen azon a részén, ahol Néma is fekszik, eddigi adataink szerint Bonchida, Dengeleg, Kis- vagy Szamosjenő, Kérő, Dész, valamint a Nagyszamos mellett, de ide nagyon közel fekvő Kozárvár és Retteg helynévanyagában is előfordul, már első pillantásra valószínűnek látszik, hogy a *Zergy* is tulajdonképpen nem más, mint az *az Erge* > *a Zerge* helynévnek a némai románság ajkára átkerült és itt többesszámban feljegyzett formája. A *Zerge* Némán való megléte nem pusztán feltevés, mert már a XVII. század közepéről ismerjük a következő adatot: 1643: „Beke felé valo *Zerge*“ [Szolnok-Doboka vm. mon. V, 241]. Valószínűnek tartom azonban, hogy ez az 1643-i *Zerge* csak a vallatásos birtokösszeírás leírójának tolláról került be az *Erge* kapcsolat egybeeséti

¹ Vö. ezekkel a bonchidai történeti adatokkal: 1780: „*Vérvölgy* verőfőnyes oldalában“. 1788: „*Vérvölgy* észkos oldalában fekvő Nagyláb“.

² E helynévre a már kiadott szolnokdobokai helynévkincsben nem találok adatot. Említenek azonban 1754-ben egy *Oér* nevű helynevet [I. Szolnok-Doboka vm. mon. V, 162]. Ez talán egy *Üér* ~ *Üer* alak elírása vagy sajtóhibával keletkezett formája lehet.

³ Ezek az adatok kéziratos helynévgyűjteményem kis részében cédulázott anyagából valók.

⁴ L. még Árvay József, *Üver*: EM. 1943:92–3, s az ott idézett irodalmat.

⁵ Vö. tőlem, MNy. XXIX, 242–5, XXXIX, 73, XL, 125–7; Dész helynevei: ETEF. 101. sz. 54; Az ETI. Évkönyve 1940–41. 229. és kny. — Gergely Béla MNy. III, 100. és kny. 18.

és szóhatártévesztéssel lejegyzett alakjaként, mert nem látom valószínűnek azt, hogy az *erge* köznévi olyan korai időben kihalt volna a némai magyarság szókincséből. Így bár az az *Erge* > a *Zerge* szóhatártévesztés valószínű leg jóval későbbi időben következhetett be, a *Zerge* alak a múlt század első felében már meglehetősen. Ez került aztán e tájt át a némai románság helynévkincsébe és alakulhatott át úgy, hogy ma már a fennebb felsorolt adatok nélkül aligha lehetne az „intre *Zergy*” helynévkapcsolatot értelmezni.

Zörk, Zörke, Zerke. A kolozs megyei Nagypetri helynévkincsében ezeket a helynévadatokat olvasom: 1795: „A *Zörk* oldalán” (szántó). 1826: „A *Zörk* oldalán” (ua.). 1891: *Zörke*. 1941: *Zörke* ~ r. *Zerke*, *Zörkajja* ~ r. *Su Zerke* [KszgHn. 304, 306]. Első pillantásra eredetibb alaknak a *Zörk* látszik. Meggondolkozhat azonban az, hogy ez az alak olyan helynévi összetételben jelentkezik, amelyben a *Zörk* tag egy **Zörke* oldal helynévből hangkieséssel keletkezett helynév is lehet. De így sem tudjuk más adat nélkül megmagyarázni sem a *Zörk*, sem a *Zörke* helynevet. Szerencsére azonban Nagypetri történeti helynévkincsében 1795-ből fennmaradt egy olyan érdekes alak, amely megmutatja, hol kell keresnünk ez értelmezhetetlennek látszó helynévalakok magyarázatát. Az említett időpontban ugyanis Nagypetri határában „Az *örke* hegyesében” egy erdőt említenek. Ez az adat valószínűvé teszi, hogy itt is, mint annyi más esetben szóhatártévesztéssel átalakult helynévvel van dolgunk. Ilyenformán tehát a mai *Zörke* egy névelős az *örke* helynévből alakult úgy, hogy a névelő *z*-jét egybeejtették magával a helynévvel. A helynév román *Zerke* alakja alapján magát az *örke* alakot is meg lehet magyarázni. Szerintem ez talán román szájon alakult úgy, hogy a magyar az **örkö* kapcsolatból a románság szóhatártévesztéssel és hanghelyettesítéssel elvonta a *Zerke* alakot. Minthogy részben a gyakran hallott romános helynévalak hatására a magyarság tudatában mindegyre halványodhatott a helynév összetett volta, sőt szóhatártévesztéssel már ekkor is keletkezhetett **Zörkö* alakja, visszakölesönzéssel és az egymás mellett párhuzamosan élő magyar és román alak keveredésével (*Zörkö* × *Zerke*) magyar ajkon új alak (*Zörke* ~ *Zörke*) születhetett. Az **örke* helynévvel egyidőben jelentkező *Zörk* alak, mint már előbb is jeleztem, nyilván a **Zörkö* oldal > **Zörke* oldal helynévi összetételből a kalotaszegi helynevekben nagyon gyakori hangzókivetéssel keletkezett. Az ilyen összetételekben a magyar lakosság ajkán máig is az a hangkivetéses alak (*Zörkajja*) használatos, de önállóan a teljesebb, bár már az előbb érintett módon átalakult *Zörke* forma él. A román lakosság ma ennek megfelelően a *Zerke*, illetőleg *Su Zerke* helynevet használja.

Zumála, Zumále. PESTY FRIGYESNEK a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő nagy magyar helynévgyűjteményében találtam 1864-ből a szolnokdobokamegyei Szászszombor helynevei között a következő helynévadatokat: *Ima láb* ~ r. *Zumála* [i. h. XIV/2 : 275a.]. Ugyanez adatokat nyomtatott forrásból is ismerem; e forrásban a román alakváltozat alább még *Zumále* alakban is előfordul [vö. Szolnok-Doboka vm. mon. VII, 167–8]. A román alakot semmiképpen nem tudnók megmagyarázni, ha nem jegyezték volna le a magyar formát. Ez a magyar alak ugyanis ismeretes a kolozs megyei Kisdéből is. Itt 1941–43 folyamán végzett helynévgyűjtés közben jegyeztem le a következőket: *Imaláb* : *Imola* (szántó, kaszáló). Már akkor megjegyeztem azt is, hogy az „első alak alighanem a tőszomszédos Csomafája románjaitól hallott **La Imolaba* vagy esetleg a magyar ragos *Imolába* alakból népetimológiával kikövetkeztetett alak” [BHn. 106]. Ilyenformán kézenfekvő, hogy a szász-

zsombori *Imaláb* is az *Imola* helynévből ugyanilyen módon alakult. Nem kétséges, hogy az *Imola* helynév szláv eredetű *imola* 'hosszú, kemény, csomótlan szárú fű' köznevünk helynévként használt alakja [EM. 1944:144–5, 487]. A magyar nyelvterületről és főként Erdélyből elég sok helyről ismert *Imola* helynév határozott névelős az *Imola* kacsolatából azonban keletkezett *Zimola* formájú helynév is [i. h.]. Erre fennebb idézett magyarázatomban csak a kolozsmegyei Magyarbikáról tudtam példát idézni, újabban azonban folytatólagos levéltári kutatás közben előkerült egy adat a torda-aranyosmegyei Aranyosgerendről is így: „a' *Zimala*“ [ENMLt. Conscriptiók gyűjt.]. A magyarbikali *Zimola* itt, ezen az a-zó vidéken természetesen 1774-ben *Zimalá*-nak hangzott.

Az 1864-ben *Imaláb*-nak emlegetett szászsombori helynévnek eredetibb alakja is kétségtelenül *Imola* lehetett. Ezt nemcsak a kidei adat nyomravezető kettős alakváltozata bizonyítja, hanem az is, hogy a szászsombori történeti helynévkincsben 1754-ből egy *Imota* formában közölt helynévi adattal is találkozunk. Ez azonban csak a forrás leírójának vagy a közlésre másolónak kezén, esetleg sajtóhibából alakulhatott át az *Imola* helynévből *Imota* alakúvá. Éppen ezért alig lehet kétséges, hogy a szászsombori román *Zumála*~*Zumále* helynévben sem láthatunk mást, mint egy magyar **az Imala* kapcsolatból szóhatártévesztéssel kivált *Zimala* helynév román szájon átalakult formáját. Ehhez nem kell okvetlenül feltennünk azt, hogy e helynévnek már magyar ajkón is keletkezett *Zimala* alakja; a szóhatártévesztést lehet éppen úgy a magyarul esetleg gyengébben tudó szászsombori románságnak tulajdonítani, mint alogy valószínűleg román ajkón keletkezett az eredetibb *Zimalá*-ból magánhangzó-hasonulással a *Zumala* alak is. Ebből meg a *Zumále* alighanem úgy keletkezett, hogy az előbbi helynév beletagolódott az -a végű helynevek csoportjába s mint ilyennek keletkezhetett *Zumále* olv. *Zumále* többes száma is. Ekhez azonban fel kell tennünk, hogy Szászsomboron két *Zumála*, például **Zumala mare* és **Zumala mikă* is volt, s ezért beszélhettek *Zumále*-, azaz *Zumálákról*.

A himlő népies gyógyítása Erdélyben a XIX. század elején. Már régebben közöltem egy kis, Katona Zsigmondtól (1767–1833) összeírt »*Notabilia*«-ból egy érdekes, a kuruckori *Pro libertate*-t magyarázó latin-magyar bejegyzést [EM. 1931: 205]. Az említett jegyzetkönyvecske még egy orvostörténeti szempontból érdekes adatot őrzött meg. E kéziratban az 52a lapon ugyanis ez olvasható:

Erdélyi Téhén (!) himlő. Also Repán¹ szokásban van, mikor a Tehen meg bornyuzik, az első Hétbe néhány Napok mulva az ellés után, valami pattogások mutatták magukat a Tögyin a' Sajtárba bolyt Téj(je) Tögyit meg mosogatták, 's abba a Tejbe megferesztik a gyermeket és valami ártatlan kiütéses himlő üt ki testin, melyel (!) a természetet el kerüli, 's az parasztok is az ellen élnek velle.

Az előtte lévő, »Métely ellen« való orvosság fölé ezt írta a leíró: *Czakó Jánostól hallottam 1807-be.* Az író az írásból ítélve mindkét bejegyzést egyszerűen, tehát 1807-ben írta vagy iratta be.

SZTA

¹ Alsórépa (Maros-Torda m.).

SZEMLE

MIKECS LÁSZLÓ

1917—1944

A nagy világrengetés sok fiatal magyar tudományművelő-áldozata között az erdélyi magyar tudományos életre nézve a legfájdalmasabb veszteséget MIKECS LÁSZLÓ korai, tragikus halála jelenti.

Az érmelléki Bihardiószegről, egyszerű népi környezetből indult el MIKECS arra a rövid életútra, amely számára rendeltetett. Családi okokból (apja foglalkozásából adódó elköltözés miatt) a gimnáziumi tanulmányok idejére azonban már elszakadt a Partiumról; előbb Cegléden, majd Aszódon folytatta, mindvégig jeles eredménnyel s ez utóbbi helyen végezte be kitüntetéssel középiskolai tanulmányait. A magyar tudományos képzés legkiválóbb intézetének, a budapesti Eötvös-collegiumnak ösztöndíjasaként, mint az intézmény egyik nagy reményekre jogosító tagja és mint a budapesti egyetem hallgatója végezte komoly lelkiismeretességgel tanulmányait. A kisebbségi sorsban élő magyarságtól, már az Érmellékhez kapcsolódó rokoni szálak miatt is, ez idő alatt sem szakadt el, sőt egész életre szóló tudományos céljának tartotta éppen a keleti magyarság legszélső ágának, a csángóságnak tanulmányozását. Határozott céltudattal, a szükséges tudományos fegyverzet teljes birtokában vágott neki a csángó-kérdés bonyolult rengetegének. Elmélyülő tanulmányai eredményeként megjelent ilyen- meg másirányú kisebb cikkei mellett erről a kérdésről szól három legjelentősebb munkája. Az első,¹ bár a nagyközönség számára írt népszerűsítő jellegű munka, egyben a csángó-kérdés egész irodalmának fölényes ismeretéről tanuskodó hatalmas összefoglalás is. Részben ezzel párhuzamosan, részben meg ez után dolgozott két, a csángók történetére nézve jelentős monográfiáján. Az egyiknek az egyház-történetre utaló címe egy rendszeres vizsgáló módszerrel és nagy felkészültséggel megírt, egészen újszerű megállapításokban gazdag nyelvészeti és történettudományi munkát rejt: a csángó-kérdés történetében oly előkelő szerepre számot tartó történeti forrásmunka, az ú. n. Bandinus-kódex személynév-anyagának teljes, sokoldalú feldolgozását és településtörténeti szempontból való értékelését.² Másik nagy dolgozatában³ már érdeklődése a keleti magyarság e jelentős csoportján túl a Kárpátokon túli magyar népi települések egész kérdéskörével foglalkozva, e tárgy új szempontokban és megállapításokban bővelkedő összefoglalását írta meg.

Új, modern-magyar, haladó kritikai gondolkozása magasan kiemelte őt kora értelmiségi rétegének tévedező, ábrándokat kergető tömeg-emberei kö-

¹ Csángók [Bp., 1941]. A Bolyai Akadémia kiadása. 412 l. (8 képpel és 6 térképpel). — A munka a sajtóellenőrzés és a szerkesztői gondatlanság miatt sajnálatosan sok kihagyással és sajtóhibával jelent meg. Tanulmányozás céljára a szerző javításával megmaradt példányok használandók.

² A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása: Erdélyi Tudományos Füzetek 171. sz. E munka 1944. október elejére csak a legnagyobb nehézségek között készült el. Egy részlet mutatványként megjelent belőle az EM. 1944: 52—88. lapján is.

³ A Kárpátokon túli magyarság: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, 1943. Magyarok és románok (szerk. Deér József és Gáldi László). Bp., 1943. I., 441—507 (3 térképmelléklettel).

zül. Szakmunkáiban fegyelmezettebben, lefojtottabban, a magyar életet, s ez élet kapcsolatait figyelő cikkeiben, dolgozataiban leplezetlenül éles kritikai szemlélettel mutatott rá a bajokra, mulasztásokra, visszásságokra, illetőleg azokra az eszmékre és követelményekre, melyekhez életünknek igazodnia kellene. Egyik ilyen irányú, életében utolsó, tanulmányá bővült szemléje, az erdélyi tudományosság újabb eredményeit vizsgáló, szinte tudománypolitikai végrendelete éppen e rovatban látott napvilágot.⁴

Reménykedve, bizakodva nézett az elkövetkezendő új világ felé. Erdélyisége tudatosabb, áldozatokra és kockázatokra készebb, mélyebb, egész gondolkozását áthatóbb volt, mint sok-sok idevalóságára büszke erdélyi magyaré. A tavalyi október első napjaiban ő volt a szintén tragikus sorsú KATONA Jenő mellett a legbizakodóbb tagja annak a fiatal értelmiségi csoportnak, mely egy leomló régi világ romjain minden sötétben látása és kétségkedése ellenére, gondolatban már építgette az új, emberibb jövőt.

Kiadványaink között megjelent két tanulmányát alig vehette kezébe, a Kárpátokon túli magyarságról írt dolgozata még ki sem került a sajtó alól, mikor elindult utolsó útján. Törékeny teste az embertelen szenvedést, bizakodó lelke a megpróbáltatásokat nem bírta ki. Szinte egy évi bizonytalanság után néhány visszatérő társa hozta a bizonyosságában leverő hírt: MIKESCS LÁSZLÓ 1944. december 2-án Taganrognban meghalt. Rövid, korán ellobbant életének jelentős irodalmi munkássága a magyar tudományosságban, emberi kiválóságai és értékei azokban biztosítanak számára ércnél maradandóbb emléket, akik benne a kiművelt magyart és a lelki haladás, emelkedés embe-
rét ismerték meg.

SZTA

NÉGY TÖRTÉNELMI KIÁLLÍTÁS KOLOZSVÁRT

A közelmúlt világeseményei és a velük kapcsolatos szellemi áramlatok ismét előtérbe vonták a szabadság eszméjét s annak egyéni, nemzeti és emberi megnyilvánulásait. Az erdélyi magyar tudomány és művelődés csak régi hagyományait követte, midőn e friss áramlatba maga is teljes erővel és megértéssel bekapcsolódott és korszerűen, de tárgyilagosan maga is kivette részét az új lendülettel ismét életre kelő gondolatoknak és mozgalmaknak a saját keretei között, saját eszközeivel való megvilágításában, hű magyarázataiban és terjesztésében. Ezt világosan bizonyítja az az 1945. év folyamán rendezett három időszakos és egy állandó kiállítás, melyet az Erdélyi Nemzeti Múzeum és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület rendezett. E tárlatok teljes anyagát csakúgy a két említett intézmény szolgáltatta, mint ahogyan ugyanők intézték a kiválogatás, az elrendezés és a szervezés munkáját. A kiállításra a két magyar szabadságünnep, március 15-e és október 6-a, valamint a Magyar Népi Szövetség május első felében Kolozsvárt megtartott nagyszabású értekezlete adott közvetlen alkalmat. Helyiségül az Egyetemi Könyvtár kiállító terme és az Erdélyi Nemzeti Múzeum bástya-utcai épületének második emelete szolgált.

Az első kiállítás március 15-én nyílt meg az EMKE tulajdonában lévő Történelmi Ereklje-Múzeum és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára gazdag anyagának felhasználásával. A közönség elé került tárgyak és iratok

⁴ Új erdélyi tudomány. Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet működéséhez: EM. 1944: 500—23. és kny. ETF. 190. sz.

beszédés bizonyosságát adták annak a fontos szerepnek, melyet az 1848–49-es szabadságharc idején Erdély népe játszott. Egykorú vagy későbbi hű ábrázolásokban ismerhettük meg a politikai és a katonai vezető egyéniségeket: Wesselényi Miklóst, Petőfi Sándort, Kossuth Lajost, Bem Józsefet, Iancu Ávrámot és másokat. Az egykorú használati tárgyak a maguk művelődés-történeti értékén túl hajdani tulajdonosaik révén még becsesebbekké váltak. Gazdag sorozatuk szemléletesen mutatta be az akkori polgári és katonai élet minden árnyalatát. A kiáltványok és levelek bepillantást engedtek a szabadságharc általános és erdélyi előzményeibe, teljes lefolyására. A kiállítás külön érdekessége volt a hősi nemzeti erőfeszítés leveretése után felülkerekedő sötét megtorlás bemutatása: a vértanúk és rabok sorsában. Főleg a tizenhárom aradi vértanútól láthattunk különböző ereklyéket. A börtönbe vetett hazafiak pedig számtalan érdekes és szép rabmunkának elkészítésével igyekeztek eltölteni a szabadságvesztés keserű hónapjait és éveit. A kiállítást szerencsésen egészítette ki a Bözödi György összeállításában és az EMKE kiadásában megjelent »Erdély szabadságharca« című ízlésesen kiállított könyvecske. A bevezető tanulmány tartalmasan és újszerűen mutat rá Erdély 48–49-es szerepére s azokra az igen jelentékeny kísérletekre, melyek az itt élő három nép összefogására, közös szabadságuk kivívására, különösen magyar kezdeményezésre történtek. A bevezetés után közölt egykorú források, valamint a kiállításon bőségesen felsorakozó nyomtatványok, újságok és kéziratok e történelmi tényeket tudományosan és meggyőző erővel támasztják alá.

Az EMKE azonban nemcsak a kiállításról gondoskodott, hanem arról is, hogy a Történelmi Ereklye-Múzeum évtizedeken át gyűjtött és — sajnos — már igen hosszú ideje mostohán kezelt anyaga végre méltó elhelyezést nyerjen. Ezért a Teleki Pál-utca 8. számú házának emeletét átalakíttatta a Múzeum céljaira, az eddig elesomagolt tárgyakat, iratokat, képeket és szobrokat szakemberek által elrendeztette és október 6-án a három változatosan és csinosan berendezett terem megnyitotta a közönség számára. Ez állandó kiállítás emberi, forradalmi és szabadságharcos szellemét emelte ki László Gyula megnyitó beszédében. Ugyanakkor ASZTALOS SÁNDOR az EMKE alnöke a Múzeum létrejöttének előzményeit ismertette.

A kiállítás első terme általában politikai jellegű. Itt nyertek elhelyezést Kossuth Lajos turini bútorai és egyéb tőle származó vagy reá vonatkozó tárgyak. Igen érdekes a terem egyik kis külön sarkában látható vízfestmények gyűjteménye, mely a Bach-korszak magyar politikai foglyainak életét mutatja be egykorú ábrázolásokban. Ezekhez tartozik Teleki Blanka rajzairól készült fényképfelvételek sora is. Nevezetes a fántánelli kápolna szép famodellje. A kápolnát az EMKE emelte Vasvári Pál elestének emlékére ott, ahol a csata lefolyt. — A második terem főfalát Zala György aradi emlékművét díszítő tizenhárom vértanú tábornok bronzplakettjének eredeti gipszmodelljei foglalják el. Köröskörül mindenütt a szabadságharc katonai vezetőinek képmásait láthatjuk, külön kiemelve Bem József tábornok személyét. A lapos tárlók a honvédek fegyvereit, használati tárgyait és a hozzájuk fűződő ereklyéket foglalják magukban. A Kossuth képe alatt helyet foglaló üveges szekrényben állnak a legértékesebb ezüst és porcellán edények, valamint az aradi vértanúk akasztófájának forgácsai. A másik üveges szekrény teljesen a rabmunkák változatos sorozatának van szentelve. Külön figyelmet érdemelnek a vértanúk domborművei alatt sorakozó 48-as fegyverek: kardok, lándzsák, puskák, ágyúgolyók és Iancu Ávrám Decebál nevezetű kis ágyúja. — A harmadik szobában találjuk Zeyk Domokosnak, a hős századosnak, va-

lamint Bem tábornok kedvelt zenészenek, Salamon Jánosnak plakettjeit, egyszerű honvédek és az olasz légióban szolgálatot teljesítő volt honvédtisztek fényképeit, valamint az 1848—49-ben megjelent hírlapok szép gyűjteményét. A lépcsőfeljáró előterét a különböző honvédelemlekek fényképmásai ékesítik. A Múzeum nemcsak a szabadságharc vezető személyiségeinek, hanem névtelen, egyszerű szereplőinek is maradandó emléket állít, a tanúságot tesz a 48-as magyar társadalom egységes szabadságszeretetéről igazabb, teljesebb emberségért küzdő és ezért minden szenvedést vállaló lelkiségéről. A Múzeum kiállítása egyelőre még nem egészen készült el, amennyiben helyszűke miatt a gazdag levéltári anyag csak igen szemelvényesen kerülhetett a közönség elé. A levéltár pontos átnézése és rendezése után, reméljük, ez a kérdés is kedvezően meg fog oldódni, s a levéltári anyag kiállítása révén a Múzeum az EMKE közművelődési céljait még erőteljesebben fogja szolgálhatni.

Az eddig ismertetett magyar és erdélyi jellegű kiállítások mellett a kolozsvári közönségnek május és június hó folyamán alkalma nyílt két általánosabb tárlat megtekintésére is. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára az EMKE-vel és az Egyetemi Könyvtárral együtt ez utóbbi intézmény második emeleti termében nagyszabású kiállítást rendezett »Európai szabadságharcok és forradalmak« címen. A bemutatott anyag túlnyomó része könyvekből és kéziratokból került ki. Felölelte a francia és a keleteurópai idevágó történelmi események ismertetését. Szemléletesen sikerült megvilágítani a forradalmi és szabadságeszmék termelődését, kivirágzását és a valóságba való átültetését. A bejáratnál kifüggesztett térkép mintegy az egész kiállítás foglalatát adta, amennyiben feltűntette a bemutatott társadalmi, eszmei és nemzeti forradalmak színhelyeit. A nagy magyar és román parasztmozgalmak mellett a rendezők különös gondot fordítottak a francia és orosz forradalmak kibontakozásának és széleskörű hatásának hű és részletes kidomborítására. 1789, 1848 és 1917 valóban mérföldkövei az európai történelmi folyamatnak, melyek nemcsak önmagukban, hanem tovagyűrűzésükben is könyvekben, iratokban és képekben vetültek a nézők elé. A különböző nemzetek szabadságának kivívásával kapcsolatos anyag bemutatása tette teljessé a kiállítást, melyet az előzőkhöz hasonlóan a szellemi és kétkézi dolgozók tekintélyes tömege tekintett meg. — Ugyanekkor az Erdélyi Múzeum Történelmi Tára kiállító helyiségében a földművelés fejlődését az őskortól napjainkig megvilágító igen tanulságos kiállítás nyílt meg. Azok, akik ezt meglátogatták, meggyőződhetnek az emberi találékonyságról és magukkal vihették a munka megbeesülésének felemelő érzetét.

ENTZ GÉZA

A MAROSVÁSÁRHELYI KÉPZŐMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS

Ez év, november hó 15—25-e között Marosvásárhelyen, a Közművelődési Palota öt termében, a Magyar Népi Szövetség intézőbizottsági üléseivel párhuzamosan képzőművészeti kiállítást láthattunk. A művek európai szintje, valamint a rendezés különleges szempontjai helyénvalóvá teszik, hogy a kiállításról ezen a helyen megemlékezzünk.

Elsősorban a rendezés szempontjait ismertetem. A cél az volt, hogy az erdélyi magyar képzőművészetnek azokat a mestereit mutassuk be nagyobb gyűjteménnyel, akik munkásságuk belső tartalmával túlmutatnak szűkebb

patriájukon s egyetemesebb szinten is méltó módon képviselik népünket. A kiválogatás munkája nagy felelősséget jelentett, különösképen azokkal a művészekkel szemben, akik fejlődésükben még nem jutottak el eddig a szintig, vagy talán soha nem is fognak mondanivalóikkal egyetemesebb távlatok felé fordulni. Ezt a felelősséget magam vállaltam. A kiállítás szereplő művészekén kívül még ZIFFERT SÁNDORT (Nagybánya) és Gy. SZABÓ BÉLÁT (Kolozsvar) hívtam meg. Az előbbi közlekedési akadályok miatt, az utóbbi művész pedig nagyobb önálló kiállításra készülvén, hártotta el a meghívást. A fiatalok közül a háború elsodorta ABODI NAGY BÉLÁT, a festőt, SZERVÁTIUS JENŐT, VIDA GÉZÁT és KÓS ANDRÁST, a szobrászt. Hiányuk miatt a mai erdélyi grande art-ról nyújtott kép nem lehetett teljes.

A Közművelődési Palota remek termeiben úgy rendeztük el a kiállításra kerülő gazdag anyagot, hogy az alkotások és egyéniségek egymásutánja háttározott rendet sugallt. A közvetlen természetélménytől, a természetben kavargó erők látomásán át, a láttatás lehiggadt eszközein keresztül megszólaló új tartalomig, szinte keresztmetszetben kapta a látogató mindazokat a törekvéseket, amelyek a ma művészetét jellemzik. Néhány tómondattal hemutatom a kiállítókat.

BORDY ANDRÁS és BENE JÓZSEF, a két marosvásárhelyi festő a természet finom hangulatváltozásainak, lehelletnyi színekélményeinek feljegyzője. Ugyanezek a látomások SZOLNAY SÁNDOR (Kolozsvar) művészetében nagyobb feszültséggel s a bölcs ember elmélyedésén átszűrve szólnak hozzánk. INCZE JÁNOS (Dés) vásznain szomorú színek, viskók, városterek és emberek jelennek meg, s ez a belső tartalom átalakítja a látott világ tárgyait. MOHÍ SÁNDOR (Dés) komoly és mélyre-hangolt képei a tépelődő s az élet súlyát érző ember meghatóan mély vallomásai. A térben kavargó erők láttatásának eszközeiért vívódik KOVÁCS ZOLTÁN (Dés-Kolozsvar), színeit és formáit egy új tartalom keresése facsarja, s az egész emberen látszik az erjedés izgalma. NAGY IMRE (Zsögöd) a hegyi ember józan valóságérzékével s magasrendű sűrítőkészséggel jegyzett fel egyszerű látványon s mély, miudannyiunkban közös emberi tartalommal telítődnek. NAGY ALBERT (Kolozsvar) e kiállításán szerepelt először nagyobb gyűjteménnyel. Nagy nyeresége művészeti életünknek. Elmélyedő képein a tisztán rögzített valóságon áttüzel a fogható világon túli látomások ereje. Népmeséinkkel rokon fogalmazásmódja és színeinek különös szépségű összhangja el nem felejthető élménnyel gazdagítja a szemlélőt. BENCZÉDI SÁNDOR (Taresafalva) a kiállítás egyetlen szobrásza ugyancsak első ízben jelentkezik nagyobb gyűjteménnyel. Az ősember riadt csodálkozása jellemzi szobrait, az a csodálkozás, amelyikben először látta meg emberősünk, hogy a kőben és a fában emberi életek szunnyadnak, csak le kell hántani a kötömbből vagy a fatuskóból a felesleges anyagot.

Megható érzés volt látni ezt a kiállítást. A fertelmes háború s az ezt követő rettenetes nyomorúság közepette az alkotók képviselik a magasrendű emberséget. Szemléljük bizalmat és öntudatot ad, hogy a kibontakozás a művészetben és a társadalomban egyaránt csak a tisztaság és a becsület szépsége felé történhetik.

LÁSZLÓ GYULA

ADATTÁR

A szolnokdobokai Árpástó helynevei

1.

Árpástó Déstől mintegy 19 km távolságra fekszik a Nagy-Szamos balpartján Magyardécse és Felőr szomszédságában, tehát az északkeleti peremén annak a területnek, melyet már az Erdélybe benyomuló magyarok birtokukba vettek.¹ A falu történetére vonatkozó okleveles adatok meglehetősen hiányosak és egyoldalúak. Neve 1362-ben fordul először elő *Arpasthou* alakban.² Területe eredetileg Magyardécse határához tartozott. E községnek 1269. évi határjáró oklevele szerint ugyanis Magyardécse határa akkor még egészen a Szamos balpartjáig terjedt. Árpástó helyét az oklevél „aqua palosa” néven említi. A falu alapításának és Magyardécse határából történt kiválásának pontos idejét nem ismerjük. Annyi bizonyos, hogy a XIV. század elején már ki kellett alakulnia, mert ekkor Tamás erdélyi vajda a falut határával együtt a csicsói várhoz csatolta [KÁDÁR, i. m. 69.]. Későbbi sorsáról még tudjuk, hogy a XVI. századtól a bálványosváralji, majd a szamosújvári vár uradalmához tartozott. Egyébként hosszú évszázadokon át mindössze a falu birtokosainak nevét tartalmazó feljegyzésekkel rendelkezünk. Ez az oka annak, hogy a falu történetére vonatkozó adatokat összegező KÁDÁRnak is meg kell elégednie a birtokosok nevének felsorolásával [I. h.

¹ Vö. Makkai László, Belső-Szolnok és Doboka megye a középkorban. Szolnok-Doboka magyarsága (Szerk. Szabó T. Attila). Dés-Kolozsvár, 1944. 49–51.

² Kádár József, dr. Réthy László és Tagányi Károly, Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Dés, 1901. II, 69. Mivel erre a munkára gyakran hivatkozom, helykimelés céljából KÁDÁR II. rövidítésben említem ezután. A többi gyakran használt művek rövidítése ez: *HétTfn.* = Árvay József, A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. Magyar Néprajz III (1941). és kny. Dolg. a Ferenc József Tud. Egyet. Magyar Nyelvtud. Intézetéből. 1942. 2. sz. — *KszgHn.* = Szabó T. Attila, Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár, 1942. — *KszgTfn.* = Árvay József, A térszíni formák nevei Kalotaszegen: MNnyelv IV (1942). és kny. Dolg. a Ferenc József Tud. Egyet. Magyar Nyelvtud. Intézetéből. 1943. 9. sz.

Az adattári részben előforduló források rövidítése: *B.* = ENMLt. Gr. Bánffy I. Nemz. Fasc. 29., *Beth.* = MNMúz. Bethlen család levéltára, *Bor.* = EM. Br. Bornemisza család levéltára. Főoszt. V. 10. sz., *K.* = Kádár, II., *SzEm.* = Széki egyházmegye levéltára. — E forrásoknak a falura vonatkozó anyagát, Kádár adatit kivéve, Szabó T. Attila becsátotta rendelkezésemre gyűjteményéből. Neki ezért is, továbbá a feldolgozás alkalmával nyújtott útbaigazításaiért is e helyen mondok köszönetet.

Egyéb rövidítéseim ezek: *á.* = árok, *e.* = erdő, *gyü.* = gyümölcsös, *h.* = híd, *k.* = kaszáló, *le.* = legelő, *ösv.* = ösvény, *p.* = patak, *r.* = rét, *sz.* = szántó, *szö.* = szöllő, *te.* = temető.

69—78]. A minket közelebbről érdeklő népiségtörténeti viszonyokról csak ennyit mond: „Lakosai kezdet óta magyarok voltak, kik templomukat még a reformációt megelőző időből építették kőből. A hitújítás korában a szájhagyomány szerint az ágostai, majd az ev. ref. s a XVI. század végén unitárius anyaegyház állott fenn, de már 1622-ben az ev. ref. esperes tart benne vizsgálatot“ [I. h. 79]. Hasonló szűkszavúsággal emlékezhetik csak meg a falu lakosságának ma mintegy kétharmadát kitevő rumén népelemről is: „Az oláhság 1658 után kezd ide beszivárogni, gör. keleti hitet vallva. 1817-ben gör. kath. hitre térvén, templomukat fából a Szent Archangyalok tiszteletére szentelték föl. 1898 aug. 27-én összes felszereléscivel együtt leégett. Anyakönyveit 1824 óta vezeti“ [I. h. 80].

KÁDÁR monográfiájának megjelenése óta Szolnok-Dobokára vonatkozó ismereteink örvedetesen bővültek. Gazdag adatanyagát rendszerezték, kiegészítették s ennek következtében ma már abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy e meglehetősen elruménesedett, de egykor erős magyar lakossággal rendelkező vidék multjának legégetőbb s egyben legérdekesebb kérdését, mai népesedési viszonyainak kialakulását is vázolni tudjuk.³ Így tudjuk azt, hogy a megyének a Nagy- és a Kis-Szamostól délre fekvő részében egészen a XVII. század elejéig virágzó magyar élet volt. Ez összefüggő magyar tömbben csak itt-ott volt egy-egy jelentéktelenebb rumén sziget.⁴ A ruménség, Kővár, majd Máramaros és Moldva felől jöve, benépesítette ugyan a gyéren lakott Lápos és Csicsóvár vidékét, tehát a Nagy-Szamos balpartját, de egyáltalán nem veszélyeztette a Szamos balpartján elterülő magyar tömböt.⁵ A XVII. század legelején kezdődő vérzivatarok előbb Mihály vajda és Básta hadainak, majd a II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű hadjárata után betörő török-tatár hordák pusztításai többek közt e vidék lakosságát is annyira megtépázták, hogy csak nagyobb méretű betelepítés után indulhatott meg itt az élet. Mivel a hadak útjaul szolgáló folyóvölgyekben elsősorban magyarok laktak, természetes, hogy a pusztítások is elsősorban őket érték. Ugyanakkor a csicsóvidéki ruménség alig szenvedett valamit, a Lápos és Kővár vidéke pedig szinte zökkenő nélkül

³ Az itt következő vázlatot Makkai László i. m. és Jakó Zsigmond »Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban« című tanulmánya (Szolnok-Doboka magyarsága, 45—70, illetőleg 71—130) alapján közlöm.

⁴ Ilyen volt például Alsó- és Felsőegres. Ezeket a Bethlenek alapították Szászbréte határában a XIV. században [Makkai, i. m. 57—8].

⁵ A csicsói vár környéke, továbbá a Lápos vidéke tudvalevőleg kiesett a magyarság megszállta területhől. A magyar telepek átlépték ugyan észak felé a Nagyszamos vonalát s a jobbparton Kudu és Felőr közt hosszú sor magyar falu keletkezett, de ezeken túl már csak a hegyipásztor foglalkozású rumén elem számára volt alkalmas települési terület. Kivétel mindössze Magyarlápos és Domokos magyarsága képez. A vidék rumén megszállása egyébként már a XIV. század második felében megtörtént [Makkai László, Szolnok-Doboka megye magyarsága. Az EME dési vándorgyűlésének emlékkönyve (Szerk. Szabó T. Attila). Kolozsvár, 1943. 72—3]. A csicsói vár környékének ruménektől történt benépesítését elősegítette az a körülmény is, hogy a vár 1468-tól kezdve a moldvai vajdaké volt. A Kárpátokon átkelő rumén népesoportok igen tekintélyes része egyébként a XVI. század folyamán hagyta el hazáját, hogy így megszabaduljon a törökök sanyargatásaitól [Jakó, i. m. 94].

átvészelt a megye déli részére nézve oly veszedelmes időket,⁶ sőt a Kárpáton túlról érkező újabb, szinte megszakítás nélkül bevándorló rumén csoportok a ruménség számát Szolnok-Dobokában is a normális szaporulatnál jóval nagyobb mértékben növelték.⁷

Árpástó Szolnok-Dobokának ahhoz a részéhez tartozik, melynek lakossága, magyarsága is elszenvedte a fent vázolt vérveszteséget. Helyzetét különösen súlyosbította az a körülmény, hogy ebben az időben a Beszterce felé menő főút még itt vezetett át, s nem a Szamos túlsó partján fekvő Rettegen és Felőrön, mint napjainkban. Az utánpótlást itt is a Lápos vidékének rumén népfeslelge szolgáltatta. Az egyik oklevél említi is, hogy gr. Bánffy Dénes és elődei a XVII. században Árpástóra is több rumén családot telepítettek Oláhláposról [JAKÓ, i. m. 118]. A falu rumén lakosságának betelepítésére vonatkozó más okleveles adattal nem rendelkezünk ugyan, de hogy nemcsak ezt a néhány családot, hanem jóval többet telepítettek be, azt a falu helynevei igazolják. Összegyűjtött helynévanyagunkat tehát elsősorban ebből a szempontból kell megvizsgálnunk.

A lakosság ajkán ma is élő mintegy 170 helynév majdnem teljes egészében magyar eredetű. A magyar lakosság mindössze a következő rumén eredetű helyneveket használja: *Brányistya* ~ *Braništa*,⁸ *Förcát* ~ *Fortsat*, *Grigorój* ~ *Grigoroj*, *Kasztá* ~ *Kosta*, *Kasztá beszericsi* ~ *Kosta beseriči*, *Kasztá burluci* ~ *Kosta burluci*, *Kasztá szárácsiji* ~ *Kosta sáräciji*, *Kreanga* ~ *Kreanga*, *Molosz* ~ *Molos*, *Pärävággi* ~ *Pärävadi*, *Podéréj* ~ *Poderei*, *Pripör* ~ *Pripor*, *Prunygyisör* ~ *Pruñdišor*, *Tálámnijir* ~ *Talamnir*. Ha a rendelkezésünkre álló történeti helynévanyagot nézzük, ugyanezt tapasztaljuk. Ebben is csak néhány rumén elnevezés szerepel: *Berku Rätteguluj* ~ *Rettegi berek* (1774),⁹ *Brányistya* (1864), *Buluk* (1774), *Podirej* (1754), *Seszu* (1774), *Sztrimture* (1754) és *Vále Szaszuduluj* (1774). — E ruménből származó helynevek vizsgálatakor mindenek előtt azt kell figyelembe vennünk, hogy a felsorolt jelenleg is élő helynevek közül csak kétfőre van XVIII. századi, okleveles adatunk (*Brányistya*, *Pogyéréj*). A többit te-

⁶ Ebből a szempontból igen tanulságos Jakónak egyik összehasonlítása (i. m. 103): Kővár vidékén 1566-ban 58 faluban 839 jobbágyot írtak össze, 1603-ban már 73 falut és 1330 jobbágyot. A lakosság tehát 37 év alatt 58%-al szaporodott. Ugyanakkor a számosújvári uradalom 1553. évi összeírása szerint az uradalom, melyhez Árpástó is tartozott, 726 lakost számlált, 1603-ban viszont mindössze 184 embert. Ezekben a falvakban tehát 75%-os veszteség jellemzi a népmozgalmi viszonyokat [Jakó, i. m. 102].

⁷ Jellemző például, hogy a Szamosújvár és Dengeleg közt fekvő Hesdátón 1700-ban 8 magyar és 2 rumén jobbágy élt. 1721-ben már csak 1 magyar jobbágy volt a faluban, de rumén már 17, részben zsellér, részben ú. n. vagabundus s közülük 6 Moldován, 9 Oltyán s 2 Kivorán [Jakó, i. m. 110–1].

⁸ Itt megelégszem e helynevek pusztá felsorolásával. Származtatásukra s a velük kapcsolatos többi tudnivalóra a megfelelő címszó alatt térék ki. Már itt megjegyzem, hogy a helyneveket a Szabó T. Attila alkalmazta jelrendszerrel jelölöm. A jelek táblázatát l. tőle *Kalotaszeg helynevei*. Adatok Kolozsvár, 1942. 335–6. Az *ā* és *ē* nagybetűs alakját nyomdatechnikai okokból *Ā*-val és *Ē*-vel jelölöm.

⁹ Ez okleveles adatok forrását l. a betűrendes felsorolásban a megfelelő címszó alatt.

hát később keletkezett helynévnek kell tartanunk. Nem tekintve a *Forcát* helynevet, mely az alig harmadfél évtizede, azaz 1920 táján végrehajtott földreform emlékét őrzi, tehát egészen újkeletű név, a *Kasztá*, a *Kasztá beszéricsi*, a *Kasztá bürtucsi* és a *Kasztá szárcsiji* néven ismert helyekről tételezhetjük fel, hogy újabban nevezték el így őket. A kérdéses területek ugyanis a földművelésre csaknem alkalmatlanok, ma is csak részben művelhetők. A falut alapító és az azt sok évszázadon át fenntartó magyarság nem volt rászorulva e területek felhasználására. Később azonban a rumén elem betelepülése és gyors szaporodása következtében a falu lakossága annyira felduzzadt, hogy ezeknek a területeknek a felhasználására is sor került. Mivel egy területet mindig az nevez el, aki először birtokába veszi, természetes, hogy a szóbanforgó helyeket is az őket használatba vevő rumén elem látta el névvel. Az is lehetséges, hogy volt magyar nevük, de ezek a rumén elem számbeli túlsúlyba jutásával feledésbe merültek. A földművelés szempontjából nem valami kedvező hely a *Molosz*, a *Pärävágyi*, a *Prípör* és a *Prunygyisör* sem.

A magyar és rumén népelem multbeli viszonya szempontjából nagyon fontos a rumén lakosság használta helynévanyag tanúságtétele is. Könnyebb áttekinthetőség céljából e helyneveket három csoportban sorolom fel:

1. Az első csoportba a magyarból átvett helynevek tartoznak: *Balagucca* ~ *Bolog*, *Bárnamica* ~ *Bornomitsa*, *Bonta* ~ *Bonta*, *Börza* ~ *Borza*, *Boznya* ~ *Bozña*, *Cichegy* ~ *Tsitshed*, *Gyálkos* ~ *D'alkoš*, *Kispad* ~ *Kišpod*, *Láb* ~ *Léb*, *Láz* ~ *Laz*, *Morgó* ~ *Murgáü*, *Nyáros* ~ *Ńaroš*, *Palló* ~ *Paloba*, *Pókaföd* ~ *Pokafed*, *Sánc* ~ *Šants*, *Sipas* ~ *Šipoš*, *Sós* ~ *Šoš*, *Sóska* ~ *Šoška*, *Szászút* ~ *Sasud*, *Szekérút* ~ *Sekereud*, *Táblák* ~ *Tablá*, *Vajdápa* ~ *Vajdapá*. Ellentétben a magyarok használta rumén eredetű helynevekkel, mindenik a határnak egy-egy fontos, évszázadok óta művelt része. A nevek multbeli folytonosságáról okleveles adataink tanúskodnak.¹⁰

2. A második csoportba azok a helynevek tartoznak, melyeknek van magyar nevük is, rumén is, s a két változat ugyanazt jelenti. Ezek: *Ákozs bá felöl* ~ *Pä de bađeä Akoš*, *Alsóüsvény* ~ *Kärareä din džos*, *Andáriba* ~ *Ínt a luĳ Anda*, *Bancsikó rütye* ~ *Rätu Bančiki*, *Bancsikó rütye üttya* ~ *Drumu rätuluĳ Bančiki*, *Bontaüttya* ~ *Drumu din Bonta*, *Börza higgya* ~ *Podu Borzi*, *Börza üttya* ~ *Drumu Borzi*, *Brányistyaji út* ~ *Drumu Brañišli*, *Ciujhegye* ~ *D'alu luĳ Tsäu*, *Csándi bá kertye* ~ *A luĳ Čandi*, *Csándi szőlője* ~ *Džija luĳ Čandi*, *Csándi szőlőjiné* ~ *La džija luĳ Čandi*, *Csándi csörgója* ~ *Čurgäü luĳ Čandi*, *Csara kasztája* ~ *Košta luĳ čora*, *Csató bungártya* ~ *Bungäru a luĳ Čatäu*, *Csürök* ~ *La šuri*, *Csürök üttya* ~ *Drumu šuri*, *Danikő sikátorja* ~ *Uličora luĳ Danikäu*, *Décseji út* ~ *Drumu D'iči*, *Dóruj hegye* ~ *Košta luĳ Doru*, *Élena kertye* ~ *Grädina luĳ Elena*, *Étyházé* ~ *A kleži*, *Falu bérke* ~ *Bärku satului*, *Felsőüsvény* ~ *Kärareä din sus*, *Felzeg* ~ *Susu*, *Förcát üttya* ~ *Drumu Fortsatului*, *Giszka bungártya* ~ *Bungäru luĳ Giska*, *Godán hegye* ~ *Košta luĳ Godan*, *Hidnál* ~ *La pod*, *Jenő bá érdeje* ~ *Pädureä luĳ bađeä Ieni*, *Kácsör hegye* ~ *D'alu luĳ Kačor*, *Kír-*

¹⁰ Az okleveles adatok a betűrendes felsorolásban találhatóak a megfelelő címszó alatt.

kuj bërke ~ Bärku lui Kärku, Keceli bungärtya ~ Bungäru Kätsel, Keceli kërtye ~ Gräd'ina Kätseli, Keresznél ~ La kruče, Keresztüri rit ~ Inl'a Kristului, Kërtek megett ~ Pã dupã grädin, Kisucca ~ Uliçora, Küves ~ T'etros, Lacikó bungärtya ~ Bungäru lui Latsikäu, Lájbala bërke ~ Bärku lui Lajbála, Láz úttya ~ Drumu Lazului, Lonka ~ Lunkã, Milus hegye ~ D'alu lui Milus, Mór' Andrizs bungärtya ~ Bungäru lui Mor Andriš, Morgó úttya ~ Drumu Murgäului, Nyáros úttya ~ Drumu Narošului, Olálemelő ~ Tsin'irim, Órszágút ~ Drumu Isäri, Óri határ ~ Inl'r'a Uriului, Órihatár úttya ~ Drumu dintr'a Uriului, Palló úttya ~ Drumu Palobd'i, Pap kërtye ~ Gräd'ina a lui popa, Pap pusztája ~ Pustiã a lui popa, Pírscuj bërke ~ Bärku lui Pírçu, Patakan ~ Pã val'e, Pétréa baci árka ~ A lui baci, Pogyéréj úttya ~ Drumu d'i pã Pođerei, Pókaföd, úttya ~ Drumu Pokafedului, Révi bërke ~ Bärku lui Revi, Sándorika árka ~ Pãrãu lui Šandorika, Sós úttya ~ Drumu Šoșului, Styirbuj csörgója ~ Čurgäu lui Šfirbu, Styirbuj csörgójánál ~ La čurgäu lui Šfirbu, Szakadás ~ Rãpa, Szászút árka ~ Pãrãu Sasudului, Szászút higgya ~ Podu Sasudului, Szászút úttya ~ Drumu Sasudului, Szekérút úttya ~ Drumu Sekereudului, Szölölető ~ Virfu džii, Tamázs bá felöl ~ Pã de badëa Tomaš, Templomok köze ~ Inl're bisericii, Vértáné hegye, ~ P'a lui Vírtoje, Vész köszet ~ Inl're ape. E helynevek túlnyomó többsége, amint már említettem, magyarból fordított. Elsősorban azokat kell fordítottaknak tekintenünk, melyek a magyarból átvett helynevek származékai. Ha a Bonta, Börza, Morgó, stb. a magyarból került a rumén helynévanyagba, nyilvánvaló, hogy a Drumu dim Bonta a m. Bonta úttya, a Drumu Borzi, a m. Börza úttya, a Drumu Murgäului pedig a m. Morgó úttya fordítása.¹¹ Magyarból fordítottaknak kell tekintenünk a magyar személynévből és magyar helységnévből képzett elnevezéseket is. A Pã d'e badëa Akoš, a Ritu Bančiki, a Džija lui Čandi s az ehhez hasonló számos rumén helynevet megelőzte a m. Akozs bá felöl, a Bancsikó ríttye és a Csándi szölője elnevezés.¹² Az ezek leszámítása után

¹¹ Teljesség kedvéért közlöm őket: Bonta úttya ~ Drumu d'im Bontya, Börza higgya ~ Podu Borzi, Börza úttya ~ Drumul Borzi, Morgó úttya ~ Drumu Murgäului, Nyáros úttya ~ Drumu Narošului, Palló úttya ~ Drumu Palobd'i, Pókaföd úttya ~ Drumu Pokafedului, Sós úttya ~ Drumu Šoșului, Szászút árka ~ Pãrãu Sasudului, Szászút higgya ~ Podu Sasudului, Szászút úttya ~ Drumu Sasudului, Szekérút úttya ~ Drumu Sekereudului.

¹² Az így képzett helynevek száma meglehetősen nagy: Akozs bá felöl ~ Pã de badëa Akoš, Bancsikó ríttye ~ Ritu Bančiki, Csándi bá kërtye ~ A lui Čandi, Csándi szölője ~ Džija lui Čandi, Csándi szölőjénél ~ La džija lui Čandi, Csándi csörgója ~ Čurgäu lui Čandi, Csató bungärtya ~ Bungäru a lui Čatäu, Danikó sikátorja ~ Uliçora lui Danikäu, Danikó szölője ~ Džija lui Danikäu, Déeseji út ~ Drumu D'içi, Jenő bá érdeje ~ Pãdurea lui badëa Ieni, Kácsör hegye ~ D'alu Kačor, Keceli bungärtya ~ Bungäru Kätsel'i, Keceli kërtye ~ Gräd'ina Kätsel'i, Keresztüri rit ~ Inl'a Kristulului, Lacikó bungärtya ~ Bungäru lui Latsikäu, Lájbala bërke ~ Bärku lui Lajbála, Mór' Andrizs bungärtya ~ Bungäru lui Mor Andriš, Óri határ ~ Inl'r'a Uriului, Révi bërke ~ Bärku lui Revi, Sándorika árka ~ Pãrãu lui Šandorika, Tamázs bá felöl ~ Pã d'e badëa Tomaš. Ezek származékai: Bancsikó ríttye úttya ~ Drumu rítului Bančiki, Órihatár úttya ~ Drumu dintr'a Uriului.

visszamaradt mintegy 35—40 helynév¹³ kérdése adatok híján végérvényesen nem tisztázható. Mindössze annyit jegyzek meg velük kapcsolatban, hogy okleveles adatunk, egy-kettő kivételével, sem a magyar, sem a rumén alakváltozatra nincs, tehát joggal feltételezhetjük, hogy újabb keletű helynevek.

3. A rumének használta helynevek harmadik csoportját az a néhány név képezi, melynek más alakja van a ruménben s más a magyarban: *Binygyáné kertye* ~ *Grădina lui lelea Roză*, *Börza törka* ~ *Pliçoru Borzi*, *Kerekesé* ~ *A lui Miška*, *Kicsi hegye* ~ *Rătundui*, *Sós dűlő* ~ *Iugăr*, *Vérdzsél bërke* ~ *Prundu lui Verdzel*. Mivel okleveles adatunk a *Börza törka* ~ *Pliçoru Borzi* magyar nevének kivételével egyikre sincs, a magyar és rumén neveket egyaránt újabban keletkezett helyneveknek kell tekintenünk.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a falu helynévanyaga majdnem teljes egészében magyar. A magyarság használta helynevek közt szerepel ugyan néhány rumén eredetű név is, de ezek száma, keletkezésük kora és jelentősége a rumének átvette magyar nevek számához és jelentőségéhez, továbbá a magyar helynévanyagnak a rumén helynévadásra gyakorolt hatásához képest elenyészően csekély.¹⁴ E körülmény megcáfolhatatlan bizonyítéka annak a már okleveles adatokkal is alátámasztott ténynek, hogy a rumén elem

¹³ Ezek: *Alsőüsvény* ~ *Kărăea d'in djos*, *Brányistyaji út* ~ *Drumu Brañiști*, *Ciujhegye* ~ *Đalu lui Tsju*, *Csára kasztája* ~ *Kostá lui čora*, *Csűrök* ~ *La šuri*, *Csűrök uttya* ~ *Drumu šuri*, *Dórúj hegye* ~ *Kosta lui Doru*, *Éléna kertye* ~ *Grădina lui Elena*, *Felsőüsvény* ~ *Kărăea d'in sus*, *Felsőzeg* ~ *Susu*, *Főrcát uttya* ~ *Drumu Fortsatului*, *Giszka bungaltya* ~ *Bungăru lui Giska*, *Godán hegye* ~ *Kosta lui Godan*, *Hídnál* ~ *La pod*, *Kirkuj bërke* ~ *Bărku lui Kírku*, *Keresztnél* ~ *La kruče*, *Kértek* ~ *Grădiniile*, *Kértek megett* ~ *Pă după gred'in*, *Kisucca* ~ *Uličora*, *Küves* ~ *Tetros*, *Láz uttya* ~ *Drumu Lazului*, *Olátemető* ~ *Tsiñtirim*, *Órszágút* ~ *Drumu tsári*, *Pap kertye* ~ *Grădina a lui popa*, *Pap pusztája* ~ *Pustiia a lui popa*, *Pircsuj bërke* ~ *Bărku lui Pírču*, *Patakan* ~ *Pă vale*, *Pogyéréj uttya* ~ *Drumu d'i pă Pod'rei*, *Styirbuj csörgója* ~ *Čurgău lui Štirbu*, *Szakadás* ~ *Ripa*, *Szölötetöl* ~ *Virfu džui*, *Virtáné hegye* ~ *P'a lui Vîrtoje*, *Víszkőszűt* ~ *Intre ape*, *Templomok köze* ~ *Intre beserič*.

¹⁴ Érdekes megfigyelni azt is, hogy a ruménektől eredő helynevek majdnem teljesen elszigetelten állanak, újabb helynevet nem képeztek belőlük sem a magyarok, sem a rumének. A dolgozat elején felsorolt ruménből átvett helynevevekből mindössze három új nevet képeztek: *Brányistyaji út* ~ *Drumu Brañiști*, *Főrcát uttya* ~ *Drumu Fortsatului* és *Pogyéréj uttya* ~ *Drumu d'i pă Pod'rei*. Ugyanakkor a magyar nevek közül nem egyetlen egész sor származéknéve van. Pl. *Börza* ~ *Borzat*: *Börza árka* ~ *Părău Borzi*, *Börza hígyya* ~ *Podu Borzi*, *Börza hígyyánál*, **Borzapataka*, **Borzapataka torka*, *Börza törka* ~ *Phičoru Borzi*, *Borzatorkánál*, *Börza uttya* ~ *Drumu Borzi*; *Kispad* ~ *Kišpod*: **Kispad oldal*, *Kispad uttya* ~ *Drumu Kišpodului*; *Lonka* ~ *Lunkă*: *Lonkaji híd*, *Lonka törka*; *Mörgó* ~ *Murgău*: *Mörgó uttya* ~ *Drumu Murgăului*, *Mörgó üsvenye*; **Pad*: *Pados*, **Pad szurdok*; *Palló* ~ *Paloba*: *Palló bírcce*, *Palló uttya* ~ *Drumu Palobdi*; *Sós* ~ *Šós*: *Sósi híd*, *Sós uttya* ~ *Drumu Šosului*; *Szászút* ~ *Sasud*: *Szászút árka* ~ *Părău Sasudului*, *Szászút hígyya* ~ *Podu Sasudului*, **Szászút pataka*, **Szászút patakánál*, *Szászút tejeje*, *Szászút uttya* ~ *Drumu Sasudului*; *Záton*: **Záton árka*, **Záton kerülete*, **Záton kerülete mellett*, **Záton mögött*.

jóval a magyarság falualapítása után került e faluba. A betelepülés folyamatát megnyitó csoport csekély számú lehetett. Az újonnan betelepülők hamarosan átvehették a magyarok használat helyneveket, majd megtanulva magyarul, le is fordították egy részüket saját nyelvükre. Bár számuk a magyar elem XVIII. századi pusztulását követő betelepülések, továbbá e néplelem ismert szaporasága következtében rohamosan megnőtt, sőt felül is haladta a magyar lakosság számát, ez a helynévanyagra egyelőre alig volt hatással. A később betelepülők is átvették az első telepesek használat helyneveket. Így állott elő az a felületes szemlélődő számára furcsa, a kérdés ismerője számára viszont igenis érthető körülmény, hogy a falu kétharmadnyi többségű rumén lakossága a helynévanyagban alig képviselteti magát valamivel a ma számbeli kisebbségben levő magyar elemmel szemben.¹⁵

A rumén elem későbbi betelepülését és újabb erőreakapását bizonyítja egyébként az az átalakulás is, melyen a falu helynévanyaga a közelmúltban átesett. Okleveleinkben ugyanis hatvan olyan helynév fordul elő, melyre ma egyáltalán nem emlékeznek. Vannak egyesek, melyeknek feledésbe merülése érthető. Ilyenek: **Büdöskút*, **Feneketlen tó*, **Újtó*, **Hajómező*, **Hajórév*, **Postarét*, **Kenderföld*, **Kölesnyilak*. Ezek feledésbe merülését bizonyos tájlejtényezők megszűnése, továbbá a közlekedési viszonyokban, a falu vízrajzi és gazdálkodási viszonyaiban beállt változások teszik lehetővé. Más csoportba sorolandók azok a helynevek, melyeket egykori tulajdonosuk után neveztek el. A tulajdonos elhúnyta után gyakran elfelejtik a hely nevét is, illetőleg más nevet adnak az illető területnek. Ilyen például a **Sébestyén-reti*. Vannak nevek, melyeket új magyar nevek váltottak fel, de a régi és az új név közt nincs lényegesebb eltérés. A ma *Szőlőtető*nek nevezett hely például minden bizonnyal azonos az oklevelekben előforduló **Felső szőlőhegy* nevű hellyel. Vannak azonban olyan történeti helynevek, melyeknek feledésbe merülése csakis a rumén elem túlsúlyba jutásával s a rumén hatás erősödésével magyarázható meg. Ilyen többek közt az 1622-től 1864-ig elég gyakran előforduló **Pad* név. Minden bizonnyal a ma *Pogyéréj* néven ismert határ-rész régi magyar nevével van dolgunk. Mivel az az indító ok (ebben az esetben a hely térszíni formája), mely a hely elnevezésekor a lakosság névadó készségét megindította, meg nem változott, az 1864-ben még említett **Pad* háttérbe szorulását és feledésbe merülését s az ugyanazon térszíni viszonyokat kifejező rumén eredetű *Pogyéréj* meghonosodását, erőre kapását csakis a lakosság eddigi összetételének megváltozásával, a rumén elem túlsúlyba jutásával magyarázhatjuk. Ugyanígy tűnt el az 1774-ben még említett s ma *Prungyisör* néven ismert **Felsőporond*, illetőleg **Kisporond* is. Az *Alsóporond* ugyanakkor megőrizte régi nevét. Hasonló sors érthette még több magyar helynevünket.

¹⁵ A helynevek kölcsönzését elősegítette az a körülmény is, hogy az uradalmak megmaradt magyar munkaereje volt a mezőgazdasági munkaterén a betelepülő rumének tanítómestere. A költözőkódó-pásztorokódó ruméneket csak hosszas, tervszerű nevelőmunka tette alkalmassá a földművelésre [vö. Jakó, i. m. 97–8]. Ugyanő említi például, hogy kezdetben csak kaszálásra alkalmazták őket, utána aratásra s csak úgy rendre a többi mezei munkára. (I. h.).

A helynevek azonban nemcsak az illető területet birtokló népelemek települési viszonyairól szolgáltatnak értékes adatokat. Sok esetben fényt vetnek bizonyos gazdálkodási, vízrajzi és más természetű viszonyokra s az ezekben beállt változásokra is. Az 1864-ben említett **Kenderföld* és **Köles nyílak* például az egykor ott termesztett gazdanövényekre utalnak. Ez utóbbi név a földosztás ősi, ma már csak szórványosan ismert módjára is emlékezteti a helynévgyűjtőt. Ugyanebből a szempontból fontos az 1864-ből említett **Nagy nyílak* név is. Az 1754-ben és 1864-ben említett **Serföző* név azt bizonyítja, hogy az árpában gazdag Árpástón egykor sörfőzéssel is foglalkoztak. Az egészen újkeletű *Forcát* a rumén uralom alatt végrehajtott földreformra emlékeztet. A **Postarét* név viszont a régi közlekedési viszonyokra utal. A postakocsit vontató lovakat erről a területről látta el szénával a faluban 1787-ben létesített postaállomás. Az út rosszasága miatt a postaállomást már 1821-ben áttették szomszédos Csicsókeresztúrra, de az elnevezés azért még 1898-ban is élt [KÁDÁR, i. m. II. 80]. Okleveles adataink közt feltűnően sok a víznév is: **Cellértójánál*, **Feneketlen tó*, **Holtviz*, **Kerek tó*, **Újtó*. Ma már nehéz lenne megállapítani, hogy melyik hol volt. Minden bizonnyal a Szamos árterületében lehettek. A tavak kiszáradása után nevük is feledésbe merült. A Szamos partja ma már használható, részben számtó, részben kaszáló. Csak a folyó partján közvetlenül s túl a vizenyősebb helyeken fűzfás, bokros a terület. Egykor azonban az egész terület bokros hely lehetett. A Szamos partján található sok *berek* szavunkból képzett helynév legalább is erre enged következtetni: *Falu bérke*, *Kárkuj bérke*, *Lájbála bérke*, *Pircsuj bérke* és *Révi bérke*. A **Büdöskút* kén tartalmú forrás volt. Ma senki sem tud róla semmit. Talajtényezőkkal van összefüggésben a Sós, *Sósi hid*, *Sós úttya* és *Sóska* elnevezés is. Ez utóbbi helyen ma is megvan még a Sós-kút, s vizét ma is használják sózásra. A Sós helyen ma is volt sóskút, de gazdája a közelmúltban betömette, hogy a kútra járók ne tapossák le a fűvét. Más esetben az egykori növénytakaróra következtethetünk a hely nevéből. A **Somoshegy* minden bizonnyal somfában gazdag terület volt egykor, a *Nyáros* nevű helyen sok lehetett a nyárfa. A *Vágott* elnevezés a hely egykori növénytakarójában beállt változásra figyelmeztet. A falu helynévanyagában előfordul több olyan név is, melyből a hely egykori tulajdonosának neve is megállapítható. A *Kerekesé*, a *Mózsalemető*, a *Révi bérke*, a *Sipas*, a *Téglásárka*, a *Téglásszőlő* s az *Éléna kertye* nevű helyekről ma is tudja mindenki, hogy egykori tulajdonosukról nevezték el őket. Ugyanakkor azonban a *Keceli kertye*, *Keceli bungártya* és a *Szászút* helynévben előforduló Keceli és Szász személynévre ma már senki sem emlékszik. Nem is csoda, hisz csak jó nehányszáz évvel ezelőtt szerepeltek Árpástó birtokosai közt. A *Csürök*, a *Kasztá bürtucci*, tovább a *Palló* nevű hely viszont egy-egy rég eltűnt tereptárgy emlékét őrzi.

Mivel a falu népnyelvéről eddig egyetlen közlés sem jelent meg, a helynevekben előforduló néhány hangtani sajáttság mellett sem haladhatunk el szó nélkül. E népnyelv legfontosabb, ma már kiveszőfélben levő sajátosságai: 1. az *a*-zás 2. az *á* után következő *a* zártabbá vállása (*a*), 3. az *i*-zés és 4. az azonszótagú *j* kiesésével kapcsolatos magánhangzó nyúlás a *j*-t megelőző szótagban. 1. *A*-zó adatok: *Balag-uca*, *Keceli bungártya*, *Sipas*: *Sipasnál*, *Patakan*; 2. *á*-*a*: *á*-*a*: *Börza árka*, *Csára kasztája*, *Gizáné árka*.

Pap pusztájá, Pétréa baci árka, Samu táblája, Sándorika árka, Szászut árka, Téglás árka, Vajdápá, Vártáné árka; 4. *i*-ző helynevek: *Andáji-ba, Bancsikó ríttye, Fenékrít és Rítek*; 3. a *Szölök ája* elnevezés viszont az azonszótagú *j* kiesésére s ezzel kapcsolatban az előző magánhangzó megnyúlására példa. A megőrzött régiségek szempontjából fontos a *Fenékrít* helynév; ez *fenék* szavunk régi 'palus, luțum' jelentését őrzi. E csoportba sorolhatjuk a következő árpástói helynevekben meglévő *bungárt* tájszót is: *Csató bungártya ~ Bungăru lui Cătan, Étyház bungártya, Keceli bungártya ~ Bungăru Kătseli, Lacikó bungártya ~ Bungăru lui Lătsikău, Mór Andrișz bungártya ~ Bungăru lui Mor Andriș*. Ezzel az oklevelekben már 1624 óta előforduló s a multban Erdélyszerte köznyelvi szó számba menő, de napjainkban eddig csak négy helyről közölt (Rugonfalva: *bongor*, Székelykeresztúr: *bongord*, Szásznyires: *Bongortok* és Magyardécese: *bongor*) *bongor ~ bangert ~ bongert ~ bungert* szász jövevényszavunk újabb előfordulási helyére hívhatom fel a figyelmet.¹⁶ Helynévanyagunkban találunk egy-két adatot a magyar-rumén kölcsönhatással kapcsolatban is. A *Bancsikó ríttye ~ Rítu Banciki*, a *Csándi csörgőja ~ Čurgău lui Căndi*, a *Falu bérke ~ Bărku satului*, a *Rítek ~ Riturile*, és a *Styirbuj csörgőja ~ Čurgău lui Štirbu* a mellett tanúskodik, hogy *berek*, *csörgő* és *rit* szavunk köznévként is átment a falu rumén lakosságának népnyelvébe. A *Csára kasztája*, a *Kasztá birtucsi* és a *Preutyászájéba* helynév viszont a rumén népnyelv kölcsönhatására utal.¹⁷

Azt hiszem, nem lesz éppen egészen érdektelen, ha alaktani szempontból is átfutjuk a falu helynévanyagát. Ebből a szempontból két csoportba oszthatók a helynevek: egytagúak és többtagúak. Az egytagú helynevek száma meglehetősen csekély s lehetnek a) pusztá tőalakúak (*Bonta, Bőrza, Boznya, Láb, Mőrgó, Palló, Sánc* stb.), b) *k* többesjellel ellátott névszók (*Csűrők, Kertek, Táblák*), c) ragokkal és jelekkel ellátott névszók (*Andáji-ban, Étyházé, Kerekesé, Patakan, Hidnál, Keresztnél*), d) képzős névszók (*Nyáros, Sós, Kúves, Sóska, Szakadás*). Az összetett helynevek esetében természetesen az összetétel módja érdekel bennünket. Mind az alárendelő összetételek csoportjába tartoznak. A tárgyias összetételre mindössze egy esetet idézhetek: **Serfőző*. Annál több a jelzős összetételek csoportjába tartozó helynév. a) Tulajdonság jelzős összetétel: **Büdöskút, *Fenekellen tó, *Holtviz, *Kerek tó, Kispad, *Kispatak, *Kisporond, *Kisló, Kisucca, *Középszeg, *Melegaly, *Nagy nyilak, Nagy Szamos, Nagy szőlő, *Somoshegy, *Sóskút*; b) birtokos jelzős összetételek: 1) a viszony jelölt: *Bancsikó ríttye, Bancsikó ríttye úttya, *Biko martya, Bingyáné kertje, Bőrza higgya, Bőrza úttya, Čuj hegye, Csándi bá kertje, Csándi szőlője, Csándi csörgőja, Csára kasztája, Csató bungártya*,

¹⁶ E tájszóra vonatkozó tudnivalókat l. a *Csató bungortja* címszó alatt.

¹⁷ A *csára* kifejezés a Szamos partján lakó révések gúnyneve. Állítólag azért nevezik így őket, mert a Szamos partján nagyon sok a varjú (románul *cioară*, népies ejtéssel *čoră*). A *preutyásza* kifejezéssel csak azt az öreg román papnét jelölik, akiről a helyet elnevezték. A *birtuka* 'kivájt és földbeásott fatörzssel bélelt forrás, kút' szó annak idején köznyelvi kifejezés lehetett a faluban. Ma nem hallható, mivel hasonló kút vagy forrás nincs már a falu határában.

Usürök úttya, Danikó sikátorja, Dóruj hegye, Éléná kertye, Falu bérke, Förcát úttya, Gászka bungártya, Godán hegye, Imre lapossa, Jenő bá érdeje, Kácsör hegye, Kárkuj bérke, Keceli bungártya, Kicsi hegye, *Király útja, Köverem teleje, Lacikó bungártya, Lájbála bérke, Láz úttya, Milus hegye, Mór' Andrizs bungártya, Morgó úttya, Nyáros úttya, Órihatár úttya, Pál bérce, Palló úttya, Pap kertye, Pap pusztája, Pircsuj bérke, Pétréa baci árka, Pogyeréj úttya, Pókaföd úttya, Révi bérke, Sándorika árka, *Sebestyén reti, Styirbuj csorgója, Szászút árka, Szászút higgya, Szászút úttya, Szekérút úttya, Templomok köze, Vérdzsel bérke, *Záton árka, *Záton kerülete; 2) a viszony jelöletlen: Cichegy, *Egeroldal, *Hajómező, *Hajórév, *Keresztúrszeg, *Kornis rét, *Pad szurdok, *Pókaföd, *Postarét, *Polgár-földek, Szászút, Szekérút, Szőlötető, *Zölötörök, Vajdápa. A névutós összetételű helynevek közül a *Hidos fele, *Omlás felé, Ákosz bá felől, Román pap felől, Tamázs bá felől, *Hideg úton felyül, *Holtvizen túl, Visz köszt, Kértek megett és *Záton megett, továbbá a *Kis to mellett és *Szamos mellett nevet említtem meg. Érdekes, hogy a más vidéken oly gyakori alatt névutót itt mindössze három okleveles adatban találjuk meg: *Esztergár alatt, *Oldal alatt és *Siga Dombja alatt.¹⁸

Nem haladhatunk el szó nélkül azok mellett a külső és belső: lelki tényezők mellett sem, melyek a helyeket elnevező lakosság névadó készségét a névadáskor irányították. A magyar helynévadásnak egyik legősibb módja az, mikor a tulajdonos puszta neve válik a hely nevévé.¹⁹ Árpáston ma mindössze néhány ilyen név van: *Bárnamica* és *Sipas*. Újabban azonban már ezt a *Sipas* nevű helyet kezdik emlegetni *Sipasnál* néven is (Ha a *Bonta* név személynévi eredetű, akkor ez is ebbe a csoportba tartozik).²⁰ Annál több a személynévből képzett helynév. Könnyebb áttekinthetőség kedvéért csoportosítom őket. a) Családnévvel képzett helynevek: *Andájiba*, *Balag-uca*, *Binygyáné felől*, *Binygyáné kertye*, *Keceli bungártya*, *Keceli kertye*, *Kerekesé*, *Kerekes hegye*, **Kornis rét*, *Mózsatehető*, *Pókaföd*, **Sebestyén réti*, *Svárc kertye*, *Téglás árka*, *Téglásszölő*, *Virtáné árka*, *Virtáné hegye*; b) keresztnévből képzett helynevek: *Éléná kertye*, **Imre lapossa*, *Jenő bá érdeje*, *Józsine*, **Pál bérce*, *Pétréa baci árka*, *Samu táblája*, **Siga Dombja alatt*, *Tamázs bá felől*; c) családnév + keresztnév: *Mór' Andrizs bungártya*; d) becenévvel képzett helynevek: *Bancsikó rütye*, *Danikó sikátorja*, *Lacikó bungártya*, *Milus hegye*, *Révi bérke*, *Sándorika árka*; e) gúny- vagy ragadványnévvel képzett helynevek: *Csűj hegye*, *Csáncsi bá kertye*, *Csáncsi csörgója*, *Csáncsi szőlője*, *Csára kasztája*, *Csató bungártya*, *Dóruj hegye*, *Gászka*

¹⁸ Vö. Gergely Béla, Kalotaszeg névutós helynevei: MNyelv IV (1942), 158–82. és kny. Dolg. a Ferenc József tud. egyet. Magyar Nyelvtud. Intézetéből. 1. sz.

¹⁹ Szabó T. Attila, A helynévgyűjtés jelentősége és módszere: MNy. XXX (1934), 166–7. és kny. 8–9. — Ua., Puszta személynévek helyneveinkben. Kristóf emlékkönyv, Kolozsvár, 1939. 269. kk. — Ua., A személynévek helyneveinkben: MNyelv II (1940), 81. kk. és kny. Dolg. a depr. Tisza István tudományegyet. Magyar Népryelvkutató Intézetéből. 9. sz. Debrecen, 1940. 3 kk.

²⁰ Látszólag ebbe a csoportba tartozik a *Józsine* helynév is, de valószínűk tartom, hogy a *Józsine* név rövidült alakjával van dolgunk.

bungártya, *Gizáné árka*, *Godán hegye*, *Gyula sikátorja* (melléknév), *Hukuka sikátorja*, *Kácsor hegye*, *Kirkuj bérke*, *Lájbála bérke*, *Pírcsuj bérke*, *Pétréa baci árka*, *Styír-buj csörgója*, *Vérdzsél bérke*. — Van néhány olyan helynév is, mely szintén tulajdonosától kapta nevét, de nem személynév, hanem köznévv: *Étyház bungártya*, *Étyházé*, *Falu bérke*, *Gróf szőlője*, *Pap kertye*, *Pap pusztája*, *Preutyászájéba*.

Más esetben a hely térszíni formája ragadta meg a névadó figyelmét. A leggyakrabban előforduló térszinforma-nevek ezek: *bérc bírc* 'hegy': *Palló bírc*, *domb* 'a hegynél kisebb, menedékesebb talajemelkedés': **Siga Dombja alatt*; *hegy* 'magasabb, meredekebb talajemelkedés': *Cűj hegye*, *Cic-hegy*, *Dörúj hegye*, *Godán hegye*, *Kácsör hegye*, *Kerekes hegye*, *Kicsi hegye*, *Körmöhegy*, *Milus hegye*, **Somoshegy*, *Virtáné hegye*; *kaszta* 'oldal, hegyoldal': *Csàra kasztája*, *Kasztá*, *Kasztá beszericsi*, *Kasztá bürtucsi* és *Kasztá szárácsiji*; *lapos* 'hegyen lévő lapályos terület': **Imre lapossa*; *lonka* 'vízfolyás melletti lapályos hely': *Lonka*; *mező* 'füves terület, tiszta hely': **Ehmező*, **Hajómező*; *oldal* 'hegy vagy domb lejtős része': **Eger oldal*, **Oldal alatt*; *pad* 'lapostetejű, meredek oldalú földemelkedés': *Kispad*, **Pad*; *rét* ~ *rit* 'sík földterület, kaszáló': *Bancsikó ritte*, *Fenek-rít*, *Keresztúri rit*, *Rítek*; *szakadás* 'a föld le- vagy beszakadása következtében keletkezett talajmélyedés': *Szakadás*; *szeg* 'szeglet, sarok': *Félszeg*, **Keresztűrszeg*, **Középszeg*; *szurdok* 'szűk völgy': **Padszurdok*; *torok* 'a völgy nyílása, bejárata': *Lunka törka*, **Zölőtörök*; *vápa vápa* 'teknőalakú kisebb talajmélyedés': *Vájdápa*.

A falu határában előfordul több olyan név is, mely a kérdéses terület vízrajzi viszonyainak, növénytakarójának, gazdasági felhasználásának vagy talaja minőségének köszönheti nevét. Vízrajzi vonatkozású nevek ezek:²¹ *Börzaárka*, *Gizáné árka*, *Pétréa baci árka*, *Sándorika árka*, *Szászút árka*, *Téglás árka*, *Virtáné árka*. (árok 'időszakos vízfolyás'), *Csándi csörgója*, *Styír-buj csörgója* (csörgő 'forrás'), *Börza híggya*, *Csűrőki híd*, *Lonkaji híd*, *Sósi híd*, *Szászút híggya*, *Kreánga* (az a hely, ahol a Számos mellékága kiválik a főágból), *Kasztá bürtucsi*,²² *Álsópatak*, *Décseji patak*, **Kispatak*, *Márgitaji patak*, **Hajórév*. **Sziget* (a Számos két ága közti terület neve), **Czeller (!)Tójánál*, **Fenekellen tó*, **Kerek tó*, **Kistó*, **Újtó*, **Viszkösz*, **Záton*, **Zátonárka*, **Záton kerülete*, **Záton megeti* (záton = piscina, insula; fischteich, insel). Az alábbi helyek viszont növénytakarójuktól, vagy valamely, az illető területre jellegzetes állattól kapták nevüket: *Börza*, *Falu bérke*, *Jenő bá érdeje*, *Kirkuj bérke*, *Lájbála bérke*, *Nyáros*, *Öriberek*, *Pír-csuj bérke*, *Révi bérke*. **Somoshegy*, *Vérdzsél bérke*. *A Csató bungártya*, az *Étyház bungártya*, a *Gászka bungártya*, a *Keceli bungártya*, a *Mór' Andriusz bungártya*, a *Csándi bá kertye*, az *Éléna kertye*, a *Keceli kertye*, a *Kértek*, a *Pap kertye*, a *Svárc kertye*, a *Bélsőszőlő*, a *Csándi szőlője*, a *Danikó szőlője*, a *Gróf szőlője*, a *Téglásszőlő* esetében a hely gazdasági felhasználása

²¹ A felsorolásban a fontosabb vízrajzi vonatkozású kifejezések sorrendjében csoportosítottam a helyneveket. E kifejezések teljesebb jegyzékét l. Szabó T. Attila, A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókínese: ETI. évkönyve 1940—1, 221. kk.

²² A *burtuka* szóval kapcsolatban l. a ¹⁷. jegyzetet.

irányította a névadást. A *Kasztá szárácsiji* és a *Pap pusztája* nevű hely használhatatlanságának köszönheti nevét. Sok esetben a talaj minősége játszik döntő szerepet a névadásban. Ilyen nevek Árpáston ezek: *Álsóporond*, *Küvecses*, *Küves*, *Molosz*, *Prunygyisör*, *Sós* és *Sóska*.

A hely fekvése, kiterjedése szintén fontos tényező. A *Szőlők ūja*, az *Álsótemető*, az *Álsóüsvény*, az *Álsóporond* alacsonyabb fekvésétől, a *Felsőtemető* és a *Felsőüsvény* viszonylag magasabb fekvéséért kapta ezt a nevet. A *Belsőszőlő* nevű helyet állítólag azért nevezték el így, hogy megkülönböztessék a határban található, tehát a falutól távolabb fekvő szőlővel beültetett területektől. A *Kicsitemető*, a *Kispad* és a *Kisucca* helynév *kicsi: kis* jelzője a szóbanforgó hely kiterjedésére utal. Néha az is irányadó, hogy a kérdéses hely melyik közismertebb személy vagy hely közelében található. A falu főutcájának egy *Ákos* nevű tulajdonos boltja előtti részére azt mondják: *Ákos bá felől*. Ugyanígy értelmezendő a *Román pap felől* elnevezés is. Ilyen alapon nevezték el a falu dűlőútjait is. Annak a határrésznek a nevéből képezték nevét, amely felé vezet: *Bancsikó ríttye úttya*, *Bonta úttya*, *Börza úttya*, *Brányistyaji út*, *Csürök úttya*, *Élyház úttya*, *Fenékrít úttya*, *Főrcát úttya*, *Kispad úttya*, *Láz úttya*, *Mörgő úttya*, *Nyáros úttya*, *Órihatár úttya*, *Palló úttya*, *Porgyéréj úttya*, *Pókaföd úttya*, *Samutábláje úttya*, *Sós úttya*, *Szászül úttya*, *Szőlőkája úttya*. Ebbe a csoportba tartozik a szomszédos Magyardécse fele vezető *Décseji út*, az ebbe torkolló sikátor, a Magyardécse felől folyó *Décseji patak* s a szentmargitai határban eredő, de az árpástói határon is átfolyó *Márgitaji patok*.

A helynevek érdekes csoportját alkotják a nép élcelődő, humoros hangulatából fakadó nevek. Az árpástói helynévanyagban három ilyen névvel találkozunk: *Boznya*, *Cseszkedi-ucca* és *Galicija*. Közülük különösen ez utóbbi érdemel figyelmet, mivel a gyermekek helynévadó készségének eredménye. A felnőttek közül nem egy nem akar tudomást szerezni róla (talán éppen azért, mert a gyermekektől ered), a fiatalság és a gyermekek ugyanakkor széltében-hosszában használják [vö. még MNy. XI. 63].

2.

A falu helynévanyagával kapcsolatos kérdések válaszása után áttérek a helynévanyag betűrendes felsorolására. A jelenleg is élő és csak oklevelekből kimutatható helyneveket egyaránt közlöm. Ez utóbbiakat * -gal különböztetem meg a többitől. A címszó mindig a helynév köznyelvi alakjával azonos. Utána következik a népnyelvi alak, majd ~ jele után a román lakosság használta helynév. Abban az esetben, ha a köznyelvi és a népnyelvi alak egyezik, csak a köznyelvit tüntetem fel. Azután []-be tett számmal a szóbanforgó hely hozzávetőleges helyét jelölöm meg a mellékelt térképvázlaton. Vázlatom elkészítésekor arra törekedtem, hogy az egymás után következő számok lehetőleg egymás mellett legyenek. ()-ben rövidítve utalok a kérdéses területen jelenleg üzött gazdálkodásra.²³ Ugyancsak rövidítve jelzem az okleveles adatok forrását is.²⁴

²³ E rövidítések magyarázatát l. a 2. jegyzetben.

²⁴ Forrásrövidítéseim magyarázatát l. a 2. jegyzetben. Itt jegyzem meg, hogy a jelenlegi helynévanyagot 1941 tavaszán gyűjtöttem, majd 1943 decem-

Ákos bá felől *Akozs bá felől* ~ *Pă de badăa Akoș* [4]. — A falu főutcájának egy Ákos nevű boltos boltja előtti része a Décei sikátor [12] s a Kisucca [3] közt. A rumének használta név a r. *bade* 'bácsi' és a m. *Ákos* keresztnév összetétele.

***Alsó forduló.** 1643: *Alsó forduló*. [K]. 1754: *Alsó forduló*. 1759: *Alsó forduló* [B]. — Tagosítás előtt a határnak az országút és a Szamos közt elterülő részét jelölte. E kifejezés ma már egyáltalán nem hallható a faluban.

Alsőösvény *Alsőösvény* ~ *Kărărea din dăos* [121] (ösv.) — A Gróf szőlőjén [120] átvezető gyalogút neve. Népnyelvi szempontból is értékes adat; *ösvény* szavunk eredetibb *üsvény* alakját őrzi (Oklsz). A rumén lakosság lefordította a hely magyar nevét, és azt használja.

Alsópatak *Alsópatak* [2] (p. és sik.) — A Décei pataknak a falun átfolyó része. Sekély vizű lévén, egyúttal sikátor is.

Alsóporond *Alsóporond* [60]. 1774: *Alsó Porondon* [B]. 1864: *Alsó porond* [K]. — A Szamoson túl található a Faluberke szomszédságában. A Szamos árterületéhez tartozik, tehát iszapos, porondos terület.

Alsótemető *Alsótemető* [97] (te.). — A falu református lakosságának egyik temetkezési helye mindjárt a falu szomszédságában. Azért nevezik így, mert a Felsőtemetőnél alacsonyabban fekszik. Nevezik *Kicsitemető*nek is.

berében ellenőriztem és kiegészítettem. A gyűjtésben Trombitás Márton árpástói gazdálkodó és két tanítványom volt segítségemre. Az egyik Trombitás Bernát VI. osztályos tanuló. Trombitás 15 éves koráig élt a faluban s a szünetidőben azóta is együtt dolgozik szüleiével. A falu határának minden zegézugát ismeri s odaadó támogatása lényegesen megkönnyítette munkámat. Másik tanítványom Móra Ferenc árpástói legény, 1940–41-ben a dési m. kir. áll. gimnázium III. osztályos tanulója. Szíves támogatásukért mindannyiunknak e helyen is köszönetet mondok.

Alszeg *Alszeg* [19]. — A falu alsó, Szentmargita fele eső vége. Újabban nevezik *Boznyának* is.

Andáéba *Andájiba* ~ *Înta lui Anda* [27] (sz., k.). — A Csürök [20] és a Tálámnyir [28] szomszédságában található földterület. Valószínűleg személynévből képzett helynév. Kalotaszegen is előfordul [KszgHn. 340]. PESTY FRIGYES MgHn. Zala megyéből említi. A helynév népnyelvi alakja egyébként az árpástói népnyelv í-ző sajátosságát tükrözi. A rumén lakosság a magyarok használta nevet vette át. A magyarság emlegeti *Andánál* néven is.

Balog-utca *Balaguca* ~ *Bolog* [6] (út). — A falu egyik utcája. Személynévi eredetű helynév. A rumén lakosság a magyar nevet használja.

Bancsikó rétje *Bancsikó rittyje* ~ *Rîtu Bancîki* [117] (le.). — A *Ciujhegye* [114] és a *Szekerút* [80] közt található. Becenéből képzett helynév. *Bancsi* alakban Kalotaszegen is gyakori [KszgHn. 344]. Az árpástói magyar népnyelv í-ző sajátosságát tükrözi. A rumének a magyar nevet fordították le.

Bancsikó rétje útja *Bancsikó rittyje úttya* ~ *Drumu Rîtului Bancîki* [118] (út). — A Bancsikó rétje fele vezető mezei út neve. A rumének használta név fordítás: a r. *drum* 'út' szó határozott névelős alakjának és az előbbi helynév genitívuszi alakjának összetétele.

Barnamica *Barnamica* ~ *Bor-*

nomitsa [165] (le., k., gy.). — A név jelölte hely a szomszédos Magyardécsre határához tartozik ugyan, de tulajdonosa árpástói gazda, s így ez a név is hozzátartozik a lakosság ajkán jelenleg élő helynévanyaghoz. A név eredetét magyarázni nem tudom. Valószínűnek tartom, hogy a Bornemisza családnév népiesen ejtett alakjával van dolgunk. A kolozsmegyei Válaszúton hallottam ugyanis, hogy egyik régi harangjukra rá van írva a *báró Bärnamica Erzsébet* neve. Árpástón kérdésemre azt mondták ugyan, hogy ilyen személynévre nem emlékeznek, de az oklevelek tanúsága szerint a Bornemisza családnak is volt a falu határában birtoka [KÁDÁR, 70]. A rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet vette át.

Belső szőlő *Belsőszőlő* [125] (szö.). — A Grófszőlője [120] s a Patak közt található szőlős terület neve. Állítólag azért nevezik így, hogy megkülönböztessék a határban szét-szört szőlővel beültetett területektől.

***Bikó martja.** 1754: *Bikó Marttya* [K]. A *Biko Martján* (sz.) [SzEm]. — Ma ilyen nevű hely nincs a faluban. Adatok híján nem tudom térképvázlatomon elhelyezni. A név utótagja *mart* 'part' szavunk; előtagját személynévnek nézem. E tag azonban lehet elírásból vagy sajtóhibából keletkezett alakja is a *Bika* előtagnak.

Bindeáné felől *Binygyáné felől* ~ *Íntre beserič* [16]. — Egy Bindeáné (*Binygyáné*) nevű asszony háza előtti kis térség neve. A gyermekek kedvelt játszóhelye. Névváltozata: *Templomok köze*. A ru-

mén lakosság ez utóbbi nevet fordította le.

Bindeáné kertje *Binygyáné kertye* ~ *Grädina lui Lelea Roză* [150] (gy., k.). — Vértáné hegye [157] és a falu közt terül el. Nevét jelenlegi tulajdonosától kapta, tehát egészen újkeletű névvel van dolgunk. A rumén lakosság a tulajdonos keresztnévvel képzett nevet használ.

Bonta ~ *Bonta* [41] (sz., k.). 1754: *Bonta* (sz.). 1774: A *Bontába* (sz.) [B]. 1864: *Bonta* [K]. — Lapos terület az Őri határ [38] szomszédságában. Ma is inkább szántó, csak kevés kaszáló van benne. Valószínűnek tartom, hogy személynévi eredetű név. Mint személynév először 1450-ben fordul elő okleveleinkben [Ok!Sz.]. Köznévi adatunk is van reá 'bicolor, maculosus, diversi coloris; bunt' jelentésben.²⁵ A rumén lakosság a magyar nevet használja.

***Bonta hátán.** 1759: A *Bonta Hátán* (sz.) [B]. — A Bonta egyik részére vonatkozó okleveles adat. Ma ilyen nevű hely nincs a Bontában.

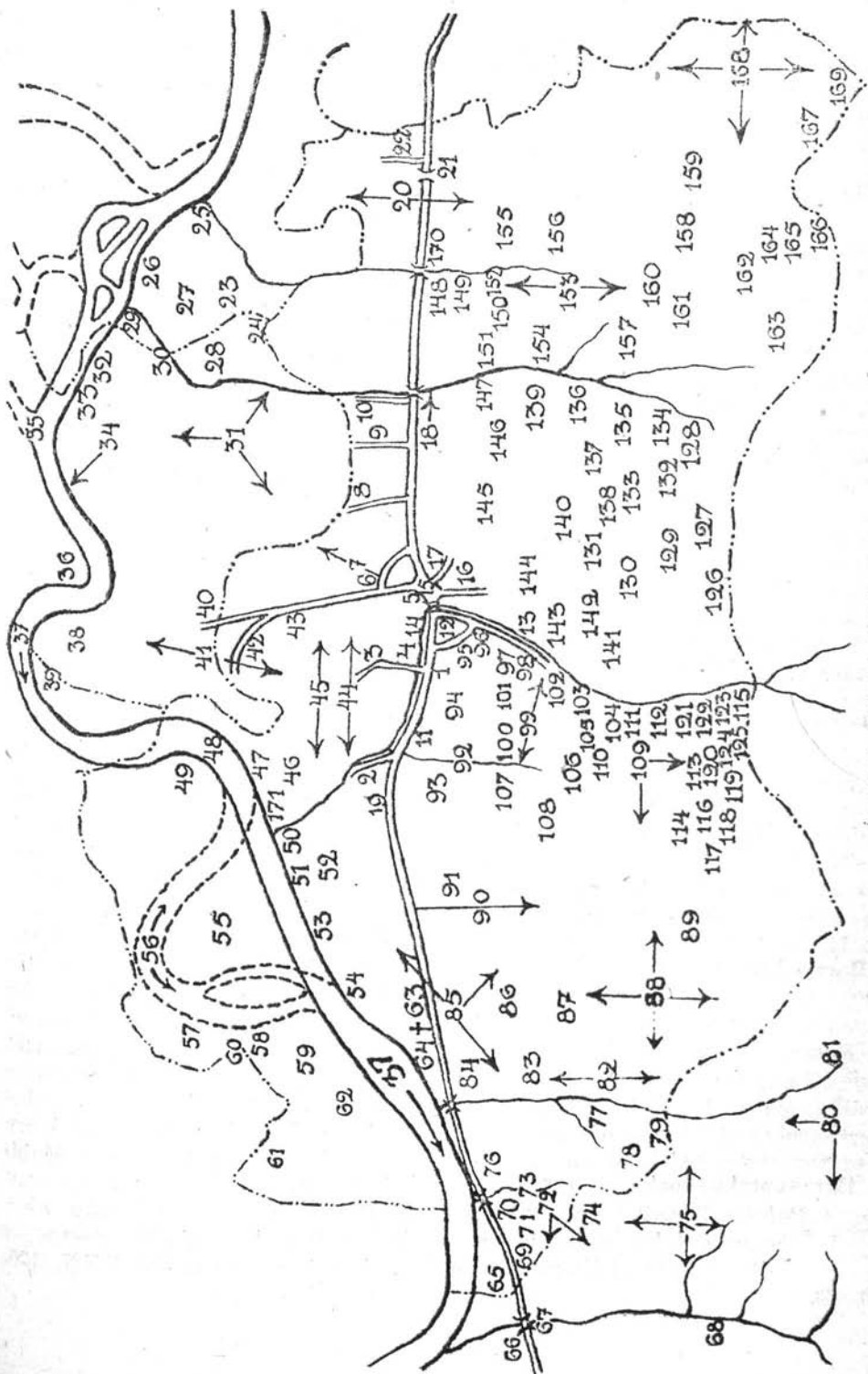
***Bonta kerületében.** 1774: A *Bonta Kerületiben* (sz.) [B]. — A Bontára vonatkozik ez az okleveles adat is. Ma ilyen alakban nem hallható.

Bonta útja *Bonta útja* ~ *Drumu dim Bonta* [42] (út). — Bonta felé vezető dűlőút neve.

***Borjukert.** 1754: A *Borju kertbe* (k.) [SzEm]. *burjukert* [K]. 1774: A *Bornya (!) Kertben* (sz.) [B]. 1864: *Bornjukert* [K.] — Feledésbe merült helynév. Előtagja kétségtelenül *borjú* (N.: *börnyu*) szavunk.

***Borjukert szélében.** 1774: A *Bor-*

²⁵ Ugyanígy Bartha Katalin, Szókinest tanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről: *Dolg*, a depr. Tisza I. tud. egyet. Magyar Nyelvészeti Szemináriumából. 2. sz. 33.

Arpástó helynévterképe
Határa 1957. kat. hold

nya (!) *Kert Széliben* (sz.) [B]. Az előbbi okleveles adat jelölte hely egyik részének neve. Ma erre az elnevezésre sem emlékszik senki a faluban. Adatok híján valószínű helyét sem tudom megállapítani.

Borza *Börza* ~ *Borza* [158] (sz., le.). 1754: A *Borza* n. h.-ben (sz.). 1759: A *Borzában* (sz.). 1774: A *Borza* (bu.) [B.], 1864: *Borza* [K.] — Nagy gödör a falu határának Magyardécsé felé eső részében. Nevét valószínűleg a hasonló nevű állattól kapta. Az sem lehetetlen, hogy az Erdélyszerte *borzafa* néven ismert bodzafáról nevezték el így. Igaz ugyan, hogy ezt a fa-faját ma a falu magyar lakossága is a rumén *soc* (olv. szok) szóval jelöli, de minden bizonnyal csak újabban került a magyarság nyelvébe. A *borza* szó egyébként a régiségben is, ma is gyakori helyneveinkben [Vö. OklSz. és KszgHn. 353—4]. A rumén lakosság változatlanul átvette a magyar nevet.

Borza árka *Börzaárka* [156] (á). — A *Börza* nevű határrészből lefolyó árok neve. Okleveleinkben *Borza pataka* néven fordul elő.

Borza hídja *Börzahiggya* ~ *Podu Borzi* [148]. — Híd a megyei úton a Borzaárka felett. A rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet fordította le.

Borza hídjánál *Börzahiggyánál* [170] (sz.). — A Borzahídja közvetlen környékét jelölik így.

***Borza pataka.** 1774: A *Borza Patakába* (sz.). — Minden bizonnyal a ma Borza árka néven ismert árokra és közvetlen környékére vonatkozó okleveles adat.

***Borzapataka torka.** 1774: A *Borza Pataka Torkába* (sz.). [B]. — A **Borza pataka*, ma: *Borza*

²⁶ Az ilyen tréfás háttérű helynevekre l. MNy. XXIX, 52., XXX, 170. XL, 63.

árka kitorcolása a dombok lábánál elterülő sík vidékre. Ma csak Borza torka néven ismerik a falu lakói.

Borza torka *Börzatörka* ~ *Plăicoru Borzi* [149] (sz.). 1622: *Borzatorka.* 1643: *Borzatorka.* 1754: *borzatorka* [K.], 1774: A *Borza Torkában* (sz.) [B]. — A Borza árka kiszélesedő völgye ott, ahol az árok lapos területre lép. Nevét térszíni formájától kapta. A *torok* szó hasonló jelentésű használata Kalotaszeg helynévanyagában is gyakori [Vö. KszgTfsz. 48—9]. A rumén lakosság használta elnevezés más szemlélet eredménye. Az ő figyelmüket a dombnak a lapályllyal érintkező része, a domb lába ragadta meg. A rumén elnevezés előtagja a r. *picior* (N.: *plăicor*) 'láb' szó határozott névelős alakja, utótagja a magyarból kölcsönzött *Börza* helynév genitívuszi alakja.

***Borza torkánál.** 1754: A *Borza Torkánál* (sz.) [SzEm]. — Ez az elnevezés a Borza torka közvetlen környékét jelölte. Ma ilyen alakban nem hallottam.

Borza útja *Börzaúttya* ~ *Drumu Borzi* [155]. — A *Börza* nevű hely felé vezető dűlőút neve. A rumének használta elnevezés magyarból fordított.

Bosznia *Boznya* ~ *Bozna* [19]. — A falu alsó, Szentmargita felé eső vége. A név egy, a falunak ebben a részében lakó s a boszniai okkupációban résztvev embertől ered. Mivel a falu közepétől meglehetősen messze lakott, ittás állapotban mindig azt mondta, hogy *Boznya*ba megy. Tehát egy újabb keletű, tréfás háttérű névvel van dolgunk.²⁶ A rumén lakosság minden változtatás nélkül átvette a

magyar nevet. Névváltozata: *Alszeg*. Ezt l. ott.

Brányistya ~ *Branishta* [31] (sz.) 1864: *Brányistya* (Jó hely) [K]. — Lapos terület a Szamos mellett a Tálámnyir [28] és a Keresztúri rét [34] szomszédságában. Az elnevezés a ruménből kerülhetett a magyarság helynévkincsébe. A r. *branište* (bolgár *branište* 'védett erdő') a ruménben hármassal jelentésben él. Jelenthet: 1. védett erdőt, 2. kisebb erdőt, 3. fákkal körülvett szántóföldet (Vö. DictAc. I. 641). Az árpástói *Brányistya* eredetileg valószínűleg fák-tól övezett szántóföldet jelentett. A fákat később kiirtották, a név azonban megmaradt. Abból a körülményből, hogy először csak 1864-ben említik okleveleink, joggal feltételezhetjük, hogy nem tartozik a falu régebbi helynévkincséhez.

Brányistyai út *Brányistyaji út* ~ *Drumu Branishti* [10]. — Az előbbi hely fele vezető dűlőút neve.

***Büdöskút**, 1754: *Büdös Kut* (sz.) [SzEm]. 1864: *Büdöskut* [K]. — Feladásba került helynév. Adatok híján valószínű helyét sem tudom megállapítani. Az elnevezés arra enged következtetni, hogy valamikor kénese forrás volt e helyen.

Cellér tójánál, 1774: *Czellér Tojánál* (sz.) [B]. — A helynév német eredetű *cellér* < *Ziller* 'salarius; salzverkäufer' szavunkat örzi. Adatok híján nem tudom helyét megállapítani.

Cichegy ~ *Tsitshed* [127] (k., gyü., sz.). — Magas domboldal a Pókaföd [128] szomszédságában. A név utótagját tehát könnyű magyaráznunk. Az előtagban sze-

replő *Cic* szó kérdését, eredetét még mindig nem sikerült tisztázni. A nép rendszerint *csecs*, *csics*, *cic* szavunkkal azonosítja, s azt mondja, azért nevezik így, mert a hegy hasonlít az emlőhöz. SZABÓ T. ATTILA valószínűbbnek tartja, hogy személynévvel van dolgunk, annál is inkább, mert oklevelekben gyakran *Cic hegye* alakban fordul elő.²⁷ A helyszínen végzett gyűjtőmunka során eddig Désen, Ördöngösfüzesen és Árpáston fordult elő a *Cic hegy* helynév. A rumén lakosság változatlanul átvette a magyarok használta nevet.

Ciujhegye *Ciujhegye* ~ *D'alu lui Tsiu* [114] (le.). — A Szőlőtető [113] felett elterülő hegy. Nevét egy *Ciuj*-nak csúfolt embertől kapta. Nyelvészeti szempontból érdekes helynév. Érdekes a szó végén található *-uj* képző miatt. Amint MELICH JÁNOS MNy. XXIII—1927. 488—96 kimutatta az *-uj* képző már Szent István korában előfordul nyelvünkben Szent István nagybátyjának, *Prokuin*-nak nevében. Ugyanő mutatta ki azt is, hogy szláv eredetű képző s különösen a szerb nyelvben volt gyakori. Valószínű tehát, hogy hozzánk is tőlük került. A képzőnek kétféle szerepe lehet: 1. nomen possessi (Petruj- a Péter fia), 2. becéző szerepe. Az Árpáston lejegyzett *Ciuj hegye* ~ *D'alu lui Tsiu*, *Dörúj hegye* ~ *D'alu lui Doru*, *Kárkúj bérke* ~ *Bärku lui Kärku*, *Pírcsúj bérke* ~ *Bärku lui Pírču* és *Styirbúj csörgója* ~ *Örgäu lui Stirbu* helynévben előforduló *-uj* képző minden bizonnyal azonos a *Prokui* név *-uj* képzőjével.²⁸

²⁷ L. tőle Dés helynevei, Erd. Tud. Füzetek 101. sz. 20—1. és MNy. XXXVIII (1942), 124. — Hivatkozom rá *Ördöngösfüzes helynevei* című dolgozatomban [EM. 1944 : 229. és kny. Erd. Tud. Füzetek 180. sz. 14].

²⁸ A magyar nyelvterületen ma csak magyar-rumén vegyeslakosságú fal-

Ciujhegy teteje *Ciujhety teteje* [116]. — A Ciuj hegye felső, lapos része.

Csándi bá kertje *Csándi bá kertye* ~ *A lui Čandi* [95] (gyü.) — Gyümölcsöskert a Décei sikátor [12] mellett. Nevét tulajdonosa, egy *Csándin*ak csúfolt Albert Sándor nevű ember után kapta.

Csándi csorgója *Csándi csörgója* ~ *Čurgău lui Čandi* [77] (forrás). Bővizű forrás a Csándi szőlője nevű hely alatt. Nevét ez is az előbbi gazda után kapta. A rumén lakosság lefordította a magyar nevet.

Csándi szőlője ~ *Dziņa lui Čandi* [78] (szö.). — Egy darab szőlő kinn a határban.

Csándi szőlőjénél ~ *Csándi szőlőjénél* ~ *La dziņa lui Čandi* [79] (sz.). — Kis fennsík az előbbi hely felett.

Csara kasztája *Csàra kasztája* *Kosta lui Čora* [107] (k., gyü.). — Elég meredek domboldal a *Părăvâgii* [94] és a *Pogyéréj* [109] szomszédságában. A Szamos partján lakó mindenkori révész természetbeni járandósága. Az elnevezés is velük van kapcsolatban. A révészeket ugyanis ma *csàra* néven emlegetik a faluban. A helynév mindkét tagja rumén szó (r. népnyelvi *čoră* 'csóka' és népnyelvi *kosta* 'oldal, domboldal'), nyilvánvaló tehát, hogy tőlük ered az elnevezés is. A *kosta* kifejezés egyébként más helynévben is előfordul Árpástón: *Kasztá beszericsi*, *Kasztá burtucsi* és *Kasztá szárăcsiji* (Ezeket l. a megfelelő címszó alatt). Úgy látszik tehát, hogy a rumén eredetű *kasztá* kezdi kiszorítani az azonos térszíni formára utaló magyar *oldal* kifejezést.

vakban fordul elő ez az *-uj* végződés s nemcsak személynévben, hanem köznevekben is. Pl. *drákuj* 'ördög', *hocuj* 'tolvaj' *lunguj* 'a hosszú ember gúnyneve', *mácuj* 'bél', *mósuj* 'öreg', *mutuj* 'néma, ügyetlen', *prosztuj* 'buta, ügyetlen', *prunkuj* 'gyermek' [Vö. Blédy Géza, *Influența limbii române asupra limbii maghiare*. Studiu lexicologic. Sibiu, 1942. 14]. Előfordul helyneveinkben is. Ördöngösfüzesen jegyeztem le pl. a *Kóróty fundujja*, *Moneses fundujja*, *Sándormező fundujja* és *Gyirászim lázujja* neveket. A régiségekben rumén személynévben is kimutatható. Pașca Istvánnak „*Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*” (București, 1936) című művéből idézem ezeket az adatokat: *Czakuly* (1641), *Kraguj* (1511), *Draguj* (1758), *Hanguly* (1613), *Manczuj* (1633), *Nyagoj* (1680), *Nyaguj* (1726), *Porkuly* (1642), *Raduly* (1511), *Sztrimbuly* (1680), *Zerbuly* (1582), *Serbuly* (1588). A nevek végződésével részletesen nem foglalkozik ugyan, de megjegyzi, hogy a nevek magyarból visszakölcsönözött alakjával van dolgunk [I. m. 227]. E feltevésnek nem is lenne semmi akadálya, mivel láttuk, hogy e szláv eredetű képző a magyarban már Szent István korában megvolt. Abból a körülményből azonban, hogy az *-uj* végződés a magyar nyelvterületen ma csak a magyar-rumén, jobban mondva a rumén többségű helységek népnyelvében és ott is csak a rumén eredetű gúny- és helynevekben, továbbá köznevekben fordul elő, fel kell tételeznünk, hogy ezt a képzőt egykor a ruménban is általánosan használták. Véleményem szerint azonban nem minden *-uj* végződést azonosíthatunk e szláv eredetű képzővel. Az említett helynevek *-uj* végződése pl. a magyarból is magyarázható. Pl. *Kóróty fundu + m.-ja* birt. szem. rag. Ugyanígy elképzelhető a r. *lungu + m. ja* összetételből (pl. ilyen szókapcsolatban: A fene, hogy egyen meg lunguja!) egy *lunguj* alak téves elvonása. E téves elvonás rumén eredetű gúnynevek vagy személyt jelölő rokonságnevek irányító hatása.

Csató bungortja *Csató bungártlya*
 ~ *Bungäru a lui Cătău* [141]
 (gyü.). — Gyümölcsös a *Patak*
 [143] és a *Nyáros* [130] közt. A
 helynév előtagja a terület egykori
 tulajdonosának emlékét őrzi. Min-
 den bizonnyal gúnynev. Az utótag
 az Árpáston ma is hallható *bun-*
gart 'gyümölcsös' kifejezés. Amint
 HORGER ANTAL MNy. X. 192 és
 SZABÓ T. ATTILA, MNy. XXX, 165.
 XXXIII, 336—42 kimutatta az
 erdélyi magyar helynevekben ma is
 előforduló *bongor*, *bongord* és *bun-*
gart az erdélyi szászok nyelvéből
 került a magyarba. Jelenlegi, ma
 is élő adatot eddig csak négy hely-
 ről közöltek ugyan (Rugonfalvá-
 ról, Székelykeresztúrról, a szolnok-
 dobokaj Magyarécséből és Szász-
 nyíresről), de okleveleinkben nagy
 területről előfordul. Mivel már
 1624-ben helynévképzésre használ-
 ják, már akkor benne kellett len-
 nie az erdélyi köznyelvben. Az ár-
 pástói *bungart* a szónak eddig csak
 innen ismert a-zó alakváltozata.
 A falu helynévanyagában többször
 előfordul: *Etyház bungártlya*, *Ke-*
celi bungártlya, *Lacikó bungártlya*
 és *Mór Andriás bungártlya*. Érde-
 kes, hogy több esetben a *kért* szó-
 val jelölik a gyümölcsöst: *Biny-*
gyáné kertye, *Éléna kertye*, *Keceli*
kertye, *Pap kertye* és *Svarc kertye*.
 Ennek az a magyarázata, hogy a
kért szóval a belsőségnek gyümölcs-
 fával beültetett részét, a *bungart*
 kifejezéssel pedig a határban talál-
 ható gyümölcsöst jelölik (A belső-
 ségnek az udvaron kívüli részét
 természetesen akkor is kertnek
 nevezik, ha nincs beültetve).

Cseszkedi-utca *Ceszchedi-ucca*
 [9]. A falu Sánchoz [23] vezető
 sikátora.

***Csorgónál.** 1724: a Hideg úton
 felyül a *Csorgonál* (sz.) [B.]. —

Ma ilyen nevű forrás nincs a falu
 határában.

Csűrök ~ *Lă șurî* [20] (sz.). —
 A falu Omlásalja fele eső végétől
 nem messze van az országút két
 oldalán. Régen állítólag csűrök vol-
 tak ezen a helyen, innen a neve.
 Ma néhány ház van itt.

Csűröki híd [21]. — Híd az
 előbbi helyben a Grigorojból le-
 folyó patak felett.

Csűrök útja *Csűrök útlya* ~
Drumu șuri [22]. — Út a *Csűrök*
 nevű határrészben.

Danikó sikátora *Danikó siká-*
törja ~ *Uliçora lui Danikău* [8].
 — Egy Budai Dániel nevű gazda
 telke fele vezető sikátor. A *Danikó*
 a *Dániel* név becalakja. A rumé-
 nek használta név változat a Dániel
 név fordítása. A *Danikău* névben
 jelentkező szóvégi *ó > äü* hangvál-
 tozás a ruménbe került magyar sza-
 vakban közönséges.

Danikó szőlője ~ *Dăia lui Da-*
nikău [89] (szö.). — A *Sipas* [144]
 és *Pogyéréj* [109] közt található.
 Ugyanazé a Budai Dánielé, akiről
 az előző helyet is elnevezték. A ru-
 mén lakosság használta név ma-
 gyarból fordított. A *dăie* a r. *vie*
 'szőlő' népnyelvi alakja.

Décsei patak *Décseji patak* [112].
 (p.). 1864: *Décsei patak* [K.]. —
 Az Árpástóval határos Magyar-
 decse felől folyó patak neve. A falu
 belterületén található szakaszát
Alsópatak néven ismerik; ez egy-
 ben sikátor is.

Décsei sikátor *Décseji sikátor*
 [12]. — *Décsei útba* [13] tor-
 kolló kis sikátor neve. Nevezik Hu-
 kuka sikátorának is.

Décsei út *Décseji út* ~ *Drumu*
D'ici [13]. — A szomszédos Magyar-
 decsébe vezető út neve. Az 1940-es
 bécsi döntés után kiszélesítették és
 újból kövezték. A rumének hasz-

nálta név előtagja a r. *drum* 'út' szó határozott névelős alakja, utótagja pedig a ruménektől *D'içe*-nek ejtett falunév genitívuszi alakja.

Dóruj hegye *Dórùj hegye* ~ *Kösta lui Doru* [108] (szö., k.). — Elég meredek, magas domb a *Kerekes föggye* [105] szomszédságában. Tulajdonosáról, egy Beudean Izidor nevű rumén emberről nevezték el, akit az édesanyja *Doru*-nak becézett. A *Doruj* névvel kapcsolatban l. a *Ciuj hegye* címszót.

***Dusza földje.** 1864: *Dusza földje* [K.]. — Feledésbe merült helynév.

***Egerben.** 1754: Az *Egerben* (sz.) [B.]. — Ma ilyen nevű hely sincs a faluban. *Egéroldal* alakban már 1622-ben előfordul. Kalotaszegen gyakori helynév (Vö. KszgHn. 369—70).

***Egéroldal.** 1622: *Egéroldal* [K.]. 1754: Az *Eger oldalon* (sz.) [SzEm.]. *eger oldal* [K.]. — Ez is feledésbe merült helynév.

Egyház bungortja *Étyház bungártya* [136] (gyü.). — A református egyház tulajdonát képező gyümölcsös a *Mórgó* [134] szomszédságában. Nevezik *Vágott*-nak is. A *bungárt* szóra vonatkozó megjegyzéseket l. *Csató bungortja* címszó alatt.

Egyházé *Étyházé* ~ *A klezi* [163] (le., e.). — A református egyház papi földje. A rumén helynév magyar kölcsönszó: m. *ekleziá* > r. *eklezije*, majd ebből a szókezdő e hang lekopásával *klezije*. A szókezdő e lekopása az első szótág hangsúlytalan voltával magyarázható.

Egyház útja *Étyház útja* [162]. — Az előbbi hely fele vezető dűlőút neve.

***Émező.** 1754: *ehmező* [K.]. Az *eh mezőbe* (sz.) [SzEm.]. 1774: Az *Éh Mezőben* (sz.) [B.]. — Feledésbe

merült helynév. Adatok híján valószínű helyét sem tudom megállapítani. E különös helynév értelmezésekor számbajöhet az *éh* '1. famés, hunger; 2. famelicus, 'hungrig' köznév. Ebben az esetben a szemlélet a föld, illetőleg terület sovány voltából indulhatott ki. Egyébként nagyon gyakori helynév [Vö. KszgHn. 173 és tölem Ördöngösfüzes helynevei: EM. 1944:232. — L. még SZABÓ T. ATTILA, GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei, Kvár, 1945. Mutató és EM. 1945: 113—4.]

Eléna kertje *Éléna kertje* ~ *Grădina lui Elena* [96] (gyü.). — Gyümölcsös kert a Csándj bá kertje szomszédságában. Egy *Éléna* nevű asszonyé volt. Halála után ide is temették.

***Eszterga.** 1622: *Eszterga* [K.]. 1774: *Eszterga* (sz.) [B.]. — A falu határában ma nincs ilyen nevű hely. A szomszédos Magyardécsé határában ellenben van *Esztergár* néven ismert terület, s okleveles adatunk minden bizonnyal erre vonatkozik. A név eredetét pontosan megmagyarázni nem tudom. Lehet, hogy az *eszterág* 'golya' tájszóra vezethető vissza, nem lehetetlen azonban az sem, hogy elvonás útján keletkezett *esztergál*, *esztergárol* 'tornó: drescheln; esztergával kerekít' igénkből. Ez utóbbit ilyen alakban ugyan nem, de *esztergár*, *isztergár*, *osztergár* származékát már 1243-ban említik okleveleink mint helynevet [Vö. OklSz.].

***Esztergájban.** 1754: Az *Esztergájban* (sz.) [B.]. 1864: *Esztergály* [K.]. — Valószínű, hogy az *Eszterga* és az elavult *áj* 'völgy' szavunk összetétele. Kalotaszegen is előfordul [KszgHn. 372].

***Esztergárban.** 1641: Az *Esztergarban* (sz.) [Bor.]. — A magyar-

décei határhoz tartozó *Esztergár* nevű helyre vonatkozó okleveles adat. Vö. *Eszterga*.

***Esztergár alatt.** 1715-ből említi a SzEm. levéltárának egy oklevele. Az előbbi hely alját jelölhette.

***Esztergár alja.** Kádár 1754-ből említi. Minden bizonnyal az előbbi címszóban foglalt helyre vonatkozik ez az okleveles adat is.

***Esztergár oldala.** 1759: Az *Esztergár oldalában* (sz.) [B.]. Az *Esztergár* nevű hely egyik részét jelölte.

***Esztergár teteje.** 1754: *esztergar teteje* [K.]. Az *Esztergár tetején* (sz.) [SzEm.]. — Az *Esztergár* nevű hely felső részének neve. Hogy az *Esztergár alatt*, *Esztergár alja*, *Esztergár oldala* és *Esztergár teteje* elnevezés előfordul-e Magyardecse jelenlegi helynévanyagában, nem tudom.*

Falu berke *Falu bërke ~ Bärku satului* [59] (k., le.). — Lapos terület a Szamos partján. A község tulajdona, innen a neve. A Szamos partján elterülő fűzfás, bokros területnek itt is berek a neve: *Kärkúj bërke*, *Láibála bërke*, *Pärcsúj bërke*, *Révi bërke*. A rumének használta név előtagja a m. *berek* 'nemus, saltus, lucus, virgultum; hain, gebüsch' átvétele. Kalotaszeg rumén lakosságának helynévanyagában is gyakori e helynév [KszgHn. 346] (Az *e* hang a rumén népnelvben ajakhangok után sok felé á-nak hangzik. Pl. *pă < pe, berc >*

* A kérdéses község határában 1941-ben Mátyás László lejegyzett egy *Esztergál ~ Eštërgál* helynevet; ez az *Esztergár* névnek a folyékony *r > l* cseréjével keletkezett alakváltozata. Lehet tehát, hogy itt és az előbbieken valóban a magyardecsei határhoz tartozó terület nevérl van szó [A szerk.].

bärc). A rumén név egyébként a magyar fordítása.

***Felső forduló.** 1643: *felső forduló* [K.]. 1754: *Felső forduló*. 1759: *Felső forduló* [B.]. — A falu határának Magyardecse felé eső részét jelölte egykor. A tagosítás alkalmával megszűnt a fordulós rendszer, s az elnevezés is feledésbe merült.

***Felső hegy** 1717: Az *Felső hegyben* (szö.) [Beth.] — Valószínű, hogy ez az okleveles adat a ma *Szölötető* néven ismert helyre vonatkozik.

Felsőösvény *Felsőösveny ~ Kärarega din sus* [112]. — A Grófszölője [120] nevű helyen áthaladó ösvényt nevezik így. Népnyelvi szempontból is fontos adat, mivel *ösvény* szavunk régebbi *üsvény* alakját őrzi. A rumén lakosság használta név nyilván a magyar elnevezés fordítása.

***Felsőporond.** 1774: A *Felső Porondon* alias a Bánffy Részen (sz.) [B.]. — Valószínűnek tartom, hogy a *Prunygyisor* néven ismert hely régi neve.

***Felső szőlőhegy.** 1754: *felső szőlőhegy* [B.]. A *Felső Szőlő hegyben* (gyü., k.) [SzEm.]. — Valószínűleg a ma *Szölötető* néven ismert hely egykori névváltozata lehetett ez is (Vö. *Felső hegy*).

Felsőtemető *Felsőtemető* [104]. Az *Alsótemető* [97] felett található református temető.

Felsőzeg *Felsőzeg ~ Susu* [18]. — A falu felső, Omlásalja fele eső része.

***Feneketlen tó.** Kádár említi 1754-ből. Vezetőm szerint a Szamoson túl lehetett. A jelzett helyen ma ingoványos, lápos a hely.

***Feneketlen tónál** (sz.). A SzEm. levéltárának egy oklevele említi 1754-ből.

Fenekrét *Fenekrít ~ La leb* [29] (sz., k.). — Vezetőm szerint azért nevezik így, mert a határ végében, fenekében fekszik. A név előtagját képező *fenék* szónak azonban egészen más jelentése van. Valószínűnek tartom, hogy a szó régi 'palus, lutum; moras' jelentését őrzi e helynév. Az OklSz. tanúsága szerint ilyen jelentésben már 1269 óta előfordul helyneveinkben. A helynév utótagja a hely térszíni formájával magyarázható. A rumén lakosság a szomszédos *Láb* nevű hely nevével nevezi meg ezt területet is.

Fenekrét útja *Fenekrít últya ~ Drumu Lebului* [30]. — Az előbbi hely felé vezető dűlőút neve.

Forcát *Fòrcát ~ Fortsata* [164] (le.). — Egy Mózsa Sándor nevű birtokostól az 1920-as években kisorsozott egy darab legelő újabb neve. A név egyébként a r. *forța* 'erőltetni, erőszakolni' igenévi származéka.

Forcát útja *Forcát últya ~ Drumu Fortsatului* [159]. — Az előbbi hely fele vezető dűlőút neve.

Galicia *Galicija ~ Galitsija* [151]. — Meredek oldal a Felszegtől nem messze. A gyermekek kedvenc szánkázó helye. Mivel nagyon meredek domboldal, a lesiklás épp oly veszélyes rajta, mint a galiciai harctér volt édesapjuk részére. Az elnevezés egészen új, a felnőttek közül nem egy nem ismeri el létjogosultságát [MNy. XL (1944), 63].

Gizáné árka *Gizáné árka* [73] (á.). — Árok a Szászút [72] nevű helyben. Másik neve *Szászút árka*. Ezt l. ott.

Giszka bungortja *Giszka bungartya ~ Bungăru lui Giska* [111] (gyü., szö.). — A Patak [143] és a Pogyeréj [109] közt található. Egy *Giszka* (r. *giscă* 'liba') gúnynéven emlegetett ember tulajdona. Rendes

neve Mureșan János. L. még *Csató bungortja*.

Godán hegye *Kosta lui Godan* [106] (k., gyü., szö.). — A *Dórúj hegye* [108] szomszédságában található magas domb. Nevét *Godán*-nak csufolt tulajdonosáról vette.

Grigoroj *Grigoròj ~ Grigoroj* [168]. — Fennsik a *Forcát* [164] és a *Palló* [167] közt. Rumén eredetű név. Minden bizonnyal a rumén *Gligor ~ Grigor* 'Gergely' keresztnév származéka.

Gróf szőlője [120] (szö.). — Szőlő a *Ciuj hegye* [114] és a *Szőlőlető* [113] szomszédságában. Régi tulajdonosa a Bánffy-, vagy Bethlen-család lehetett, azért nevezik így.

Gyálkos [50] (sz.). 1754: *gyalkos* [K.]. *La Gyálkos* (sz.) [B.]. *Gyalkos* (sz.) [SzEm.], 1774: *Gyalkos* (sz.) [B.], 1864: *Gyálkos*, 1898: *Gyalkos* dűlőben egy részt Postarétnak hívnak [K.]. — Lapályos terület a Szamos partján. Eredete ismeretlen.

Gyula sikátora *Gyula sikátörja ~ Între beseriçi* [17]. — Zsákutcaszerű sikátor. Nevét egy Gyula Sándor melléknéven ismert gazdától kapta, aki éppen a sikátor mellett lakik. A rumén lakosság a *Templomok köze* nevű hely rumén nevével jelöli.

***Hajómező**. Kádár említi 1622-ből *Hajómezőh* alakban. A komp közelében lehetett. Az árpástóiak a Szamoson közlekedő nagy csolnakot ma is *hajó*-nak nevezik.

***Hajómező partja**. Ezt az adatot is Kádár említi 1622-ből. Az előbbi néven ismert terület szamosparti részletét nevezhették így.

***Hajórév** [48]. 1754: *hajórév* [K.]. *Hajo rév* (sz.) [SzEm.], 1774: *Az hajó révinél* (sz.) [B.] — A Szamos partjának az a része, ahol a

komp kiköt. E révnek különösen 1787—1825 közt lehetett nagy jelentősége, mikor postaállomása is volt a falunak. Ma ilyen elnevezés nem hallható a faluban. Ma *Hídnál* néven emlegetik.

***Ház tára földek.** Kádár említi 1864-ből; értelmetlen, kétségtelenül elírás vagy sajtóhiba révén keletkezett helynévalak.

***Hideg úton felül.** 1724: *Hideg úton felyül* [B.]. — Feledésbe merült helynév. Adatok híján valószínű helyét sem tudom megállapítani.

Hídnál [5]. Két helyet is jelöl: 1. a Szamos partjának az a része, ahol a komp (az árpástói népnyelven *hid*) kikötő 2. a falu közepén található hid közvetlen környéke.

***Hidos fele.** 1807: A *Hidos fele* [Beth.]. A Szamos partján lehetett valahol, ott, ahol a komp kiköt.

***Holtvíz.** Kádár említi 1622-ből. Alighanem arra a ma Tó-nak nevezett holt Szamos-ágra vonatkozik, amelyben ma is van egy kevés víz.

***Holtvizen túl.** 1622: *Holtvizen túl* [K.]. — A Szamos említett holt ágán túl, tehát Retteg fele lehetett a jelzett terüle. Ma nem hallható ilyen alakban.

Horgos Horgos [38] (sz., le., k.). 1864: *Horgas* [K.]. — A Szamos közvetlen szomszédságában található. 'Curvus, flexuosus, uncus, obliquus, hamatus; gebogen, eingebogen; (hakenförmig, mit einem haken versehen)' jelentésű *horgas*, *horgos* szavunk 1325 óta kimutatható hely-, különösen víznevekben. Személynévként is előfordul [OKISz.] Kalotaszegen és Erdélyben másutt is gyakori helynév [KszgHn. 394].

Ördögösfüzesen is találkoztam vele.²⁹ Nevezik *Öri határnak* is.

Hukuka sikátora *Hukuka sikátorja* [12]. A Décei sikátor névváltozata.

***Imre laposa.** 1717: *Imreh laposa* (szö., egy része k., gyü.) [Beth.]. — Ilyen nevű hely ma nincs a falu határában. Adatok híján helyét sem tudom megállapítani. *Lapos* szavunk mint térszíni formanév fontos. 1288 óta többször említik okleveleink (OKISz.).

***Jabalasi.** Kádár említi 1864-ből. Minden bizonnyal a ma *Tabalasi* néven ismert terület nevének elírása.

Jenő bá erdeje *Jenő bá erdeje* ~ *Pădurea lui bađea Ieni* [142]. (e.). — A Pap-pusztája [140] és a Nyáros [130] közt terül el. Nevét tulajdonosának köszönheti. A rumének a magyaroktól hallott nevet fordították le. A név utótagja a magyar *Jenő* keresztnév átvétele. A szóvégi m.-ő > r.-i hangmegfelelés szokatlan. Rendszerint -*ău* (*Esküllő* > *Ašk'ülău*), -*eu* (*temető* > *temeteu*) vagy -*iu* (*Sebő* > *Şebiu*) szokott neki megfelelni.

Józsine [32] (sz.). — Az *Örihatár* [38] és a *Láb* [26] közt található. Első pillanatra úgy tűnik fel, mintha pusztá személynév vált volna helynévvé. Valószínűbb azonban, hogy a *Józsineé* birtokos képzős alakból rövidült.

Jugarak [54] (sz.). — A Szamos balpartján található terület neve. Ruménből kölcsönzött név: a r. *iugăr* 'hold' (területmérték) szónak magyar többesjellel ellátott alakja. Okleveles adatunk nincs reá, tehát valószínű, hogy újabban keletkezett. Névváltozata: *Sózs dülő*.

²⁹ L. tölem Ördögösfüzes helynevei: EM. 1944 : 235 és kny. ErdTudFüz. 180. sz. 20.

Kácsor hegye *Kacsòr hegye* ~ *D'alu lui Kačor* [146] (gyü., szö., sz.). — Meredek domboldal a Nyáros [130] és a Láz [133] alatt. Egy *Kácsor* gúnynéven ismert Balázs János nevű embernek van földje ott, innen a név előtagja. A rumén név a magyar szószerinti fordítása.

Kasztá ~ *Košta* [99] (le.). — Meredek oldal a temető szomszédságában. Egy része a görög katolikus egyház tulajdona. A név a falu rumén lakosságától ered: r. *coastă*, népies ejtéssel *košta* 'oldal, hegyoldal'. A *Kasztá beszericsi*, a *Kasztá burtucsi* és a *Csára kasztája* nevű hely összefoglaló neve.

Kasztá beszericsi ~ *Košta beseriči* [101] (le.). — Az előbbi területnek a görög katolikus egyház tulajdonát képező része. E ruménektől eredő név a r. *coastă* (népies ejtéssel: *košta*) 'oldal, hegyoldal' határozott névelős alakjának s a r. *biserică* (népies ejtéssel: *beserikă*) 'templom, egyház' szó összetétele; ez került át a magyarba is.

Kasztá burtucsi ~ *Košta burtuči* [100] (le.). — A Kasztá néven említett domboldalnak egy bodonkút (Árpáston: *burtuka*) körül elterülő része. A név kétségtelenül a ruménból került a magyarba. A már említett r. *coastă* 'hegyoldal' és a r. *burtucă* 'kivájt és földbeásott fatörzssel bélelt forrás' genitívuszi alakjának összetétele. A rumén kifejezés általában csak odvas fatörzset jelent ugyan (Dicț. Ac.Rom.), de Erdélyre az idézett jelentés is közismert [vö. Árvay József. KszgTszf. 10].

Kasztá szárcsiji ~ *Košta sărăciji* [74] (pu.). — Meredek, kopár domboldal a Szászúton [72] felül. A magyardécseiek *Kovács*

szene néven ismerik. Az árpástóiak használta név ruméni eredetű. Előtagja az előbbi helynevekben is előforduló *coastă* 'oldal, hegyoldal' kifejezés határozott névelős alakja, utótagja pedig a r. *sărăcie* (olv.: *sărăcsije*), 'nyomorúság' kifejezés genitívuszi alakja. Ezt is újabban keletkezett névként kell elkönyvelnünk.

Keceli bungortja *Keceli bungărta* ~ *Bungăru Kătseli* [139] (gyü.). — Gyümölcsöskert a Vágatt [136] szomszédságában. Jelenleg a református egyház tulajdona. A név előtagja személynév. *Keceli* nevű lakos ma nincs ugyan a faluban, de Kádár 1716 és 1866 közt többször említi Árpástó egykori birtokosai közt (i. m. 74—6). A név utótagjával kapcsolatban l. a *Csató bungortja* címszó alatt mondottakat. A rumén lakosság a magyarok használta nevet fordította le.

Keceli kertje *Keceli kërtye* ~ *Grăd'ina Kătseli* [43] (sz., gyü.). — A református egyház tulajdonát képező gyümölcsös a Bonta [41] és a Balag-uca [6] közt. A név előtagjáról l. az előző helynévvel kapcsolatban mondottakat. A *bungărt* és *kërt* kifejezés viszonyát a *Csató bungortja* címszó alatt érintettem. A rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet fordította le.

***Kenderföldek.** 1774: *Kenderföldön* (sz.) [B]. 1864: *Kenderföld* [K]. — A terület neve a benne termesztett gazdanövénytől ered. Míután a kender termesztését ezen a területen felhagyták, idővel a név is feledésbe merült.

Kerekesé ~ *A lui Miška* [105] (le., sz.). — A Godán hegye [106] és a Dóruj hegye [108] felett terül el. Személynévi eredetű név. Egy Kerekes Mihály nevű embernek

volt sok földje ezen a területen. A rumén lakosság a tulajdonos magyar beceneve alapján nevezte el a területet. A magyar lakosság ismeri még *Kerekes fögyge* és *Kerekes hegye* néven is.

***Kerek tó.** 1754: *kerek to* [K.]. *Kerektonál* (sz.) [SzEm.]. — Ilyen nevű hely ma nincs a falu határában. Adatok híján térképvázlaton sem tudom elhelyezni. Valahol a Szamos szomszédságában lehetett.

Keresznél *Keresznél* ~ *La kruče* [63] (k.). — A falu közelében található Krisztus-kereszt környéke. A rumén lakosság használta elnevezés is a 'kereszt' jelentésű *r. krutše* szóval alakult.

Keresztúri rét *Keresztúri rét* ~ *ln'á Kristurulu* [34] (sz.). — A csicsókeresztúri határ szomszédságában található kaszáló neve. A hagyomány azt tartja, hogy egykor a keresztúriak tulajdona volt.

***Keresztúrszeg.** 1662: *Keresztúrszegh.* 1643: *Keresztúrszeg* [K.]. — Magam valószínűnek tartom, hogy mindkét okleveles adat az előbbi címszó alatt tárgyalt helyre vonatkozik. A név utótagja a régiségben már 1193-ban említett s nagyon elterjedt *szög, szög,* 'angulus, ecke, winkel' szavunkkal azonos (OkI Sz.). Kalotaszegen is gyakran előfordul helynevekben [Vö. KszgTfn. 44].

Kertek *Kértek* ~ *Grădinile* [44] (gyü.). — A falu telkeinek udvar mögötti része. A rumén név magyarból fordított, a *r. grădină* (a rumén népnyelvben oly elterjedt jésüléssel *grădină*) 'kert' szó többszámú határozott névelős alakja.

Kertek megett *Kértek megett* ~ *Pă după grădin* [45] (sz.). — A falu határának a falu telkeivel

érintkező része a Szamos és a falu közt. A rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet fordította le.

Kicsi hegye ~ *Rätunduj* [147] (sz., gyü., szó.). — A Kácsor hegye [146] és a Vértáné hegye [157] közt található. A név előtagja vagy személynév, vagy gúnynev, mivel birtokos eset áll utána. A lakosság szerint viszont aránylag kicsi területe miatt nevezik így. A rumének használta név más szemlélet eredménye. Ők a domb alakja alapján nevezték el; *r. rotund* (népies ejtéssel *rätund*) 'kerek, gömbölyű'.

Kicsi temető [97] (te.). — Az Alsótemető névváltozata.

***Király útja.** Kádár említi 1622-ből. Az országút régi neve.

Kirkuj berke *Kirkuj berke* ~ *Bärku lui Kirku* [64] (berek, le., k.). — A Szamos partján található a Szakadás [70] közelében. Egy *Kirkuj* melléknéven ismert rumén emberé. Innen a területnév előtagja. Utótagja *berek* szavunkkal azonos. A rumének használta név előtagja a *m. berek* átvétele. A *Kirkuj* név végződésével kapcsolatban l. a *Ciuj hegye* címszó alatt mondottakat. L. még *Falu berke* címszó alatt.

Kispad ~ *Kispod* [153] (sz. és kevés szó.). 1774: *Kis Padon* (sz.). [B.]. 1864: *Kis pad* [K.]. — Az országútnál kezdődő s a Forcát [164] felé húzódó határrész. Nevét térszíni formájának köszönheti. A lapostetejű, meredekoldalú földemelkedést Kalotaszegen is *pad*-nak nevezik [Vö. KszgTfn. 39—40]. Okleveles adataink közt többször előfordul egy *Pad* nevű hely; e helynév ennek jelzős alakja lehet. A rumén lakosság átvette a magyaroktól hallott nevet.

***Kispad oldal.** 1622: *Kispad ol-*

dal [K.]. *Kispad oldalán* (sz.) [SzEm.]. — Az előbbi hely oldalos részére vonatkozó okleveles adat. Ma ilyen alakban nem hallható a faluban. Fontos adat, mert bizonyítja, hogy a *Kispad* elnevezés már 1622-ben élt a lakosság körében.

Kispad útja *Kispad útja* ~ *Drumu Kişpodului* [152]. — A *Kispad* nevű hely felé vezető dülőút neve. A rumén lakosság a magyar nevet fordította le. A név előtagja a r. *drum* 'út' szó egyesszámú határozott névelős alakja, utótagja pedig a magyarból kölcsönzött *Kişpod* területnév genitivuszi alakja.

***Kispatak.** Kádár említi 1864-ből. Ma ilyen nevű patak nincs a faluban; valószínűnek tartom, hogy ez az adat a ma *Alsópatak* néven ismert patakra vonatkozik.

***Kis porond.** 1754: *kis porond* [K.]. *Kiş porond* (sz.) [SzEm.]. 1774: *Kis Porondon* (sz.) [B.]. 1864: *Kis porond* [K.]. — Ilyen nevű hely ma nincs a faluban, csak *Alsóporond* és *Prunygyisör*. Mivel ez utóbbira okleveles adatunk nincs, valószínű, hogy e hely neve eredetileg **Kis porond* volt. A rumén elem túlsúlyba jutása következtében azonban a magyar név háttérbe szorult, s átadta helyét a rumének körében keletkezett *Prunygyisör* névnek.

***Kis tó.** Egy 1759-ből való adatból következtetve ilyen nevű tónak is kellett lennie egykor a falu határában. Ma ezt a nevet nem ismerik.

***Kistó mellett.** 1759: *Kisto mellett* (sz.) [B.]. — Az előbbi tó környekére vonatkozik.

Kis-utca *Kis-ucca* ~ *Uliçora* [3]. — A falu egyik utcája. Rumén neve a r. *uliçă* 'sikátor' szó kicsinyítő képzős alakja.

Kojta kisutcája *Kojta kisuccája* [7]. — A falunak egy *Kojta* nevű gazda háza előtt elhaladó utcája, sikátora.

***Kornis rét.** 1774: *Kornis rétylyire menő* (sz.) [B.]. 1864: *Kornis-rét* [K.]. — Ez is a feledésbe merült helynevek csoportjába tartozik. Adatok híján még valószínű helyét sem tudom megállapítani. Előtagjában a gr. Kornis-család neve maradt fenn.

Körmöhegy *Körmöhegy* [124] (szó., gyű., k.). — Csúcsban végződő hegy a Grófszölője [120] és a a Pogyeréj [109] közt. A lakosok felvilágosítása szerint azért nevezik így, mert alakja hasonlít a szarvasmarha körméhez. Kalotaszeg helynevei közt is előfordul *Körömhegy* alakban [KszgHn. 418], tehát nincs kizárva, hogy a név csakugyan térszíni formaviszonyokra utal.

Kövecses [86] (k.). — 1754: *kövecses* [K.]. *Követtes* (sz.) [SzEm.]. — Nehány holdnyi terület a Sándorika árka [87] alatt. Talaja ma is köves.

Köverem teteje. 1754: *köverem teteje* [K.]. *Köverem tetején* (sz.) [SzEm.]. — A szomszédos Magyardécs határában található *Köverem* nevű helynek felső, az árpástói határba is átnyúló része. Ilyen néven csak a magyardécsiek ismerik. Az árpástóiak *Étyháze* néven emlegetik.

Köves Kúves ~ *T'etros* [33] (sz.). — A Keresztúri-rét [34] és a Láb [26] mellett elterülő kavicsos terület neve. A rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet fordította le: a rumén név a r. *piatră* (népies ejtéssel: *fatră*) 'kő' -os képzős alakja.

***Középszeg.** 1717: Az Faluval által ellenben az Nagj Szamosnak Rettegh felől valo szélin az *Közép*

szeg n. h.-ben vagyon egy malom-
(na)k való hely [B.]. — Ez elne-
vezésre ma egyáltalán nem emlék-
szik a lakosság. A név utótagjával
kapcsolatban l. a **Keresztúrszeg*
címszó alatt mondottakat.

Kreánga ~ *Kreangă* [35] (be-
rek, le., k.). — Az Őri határ nevű
hely [38] szomszédságában talál-
ható. Nevét onnan kapta, hogy a
közelben válik ki a folyóból a Sza-
mosnak egy kis mellékága. A név
egyébként a rumén lakosságtól
származó helynevek csoportjába
tartozik (r. *creangă* 'ág'). A ma-
gyarban a helynév *Kreánga*, tehát
határozott névelős alakja honoso-
dott meg.

Láb ~ *Leb* [26] (le.). — Sík te-
rület a Nagy-Szamos balpartján.
Nevét onnan kapta, hogy közvet-
lenül a dombok aljában, lábánál
fekszik. Az OklSz. szerint e szó már
1295-ben előfordul helynévben. Ma
is gyakori helynév [KszgHn. 423].
A rumének a magyaroktól hallott
nevet vették át.

Lacikó bungortja *Lacikó bun-
gártya* ~ *Bungáru lui Latsikău*
[132] (gyü., szö., le.). — A Láz
[133] és a Pókaföd [128] közt ta-
lálható. A név előtagja a *László* ke-
resztnév becealakja, tehát keresztnév
(az utótagra l. a *Csató bun-
gortja* címszót). A rumén lakosság
a magyaroktól hallott nevet vette
át, illetőleg fordította le.

Lájbála berke *Lájbála berke* ~
Bärku lui Lăjbăla [55] (k.). — Je-
genyéktől s fűzfáktól körülvevett ka-
száló a Szamos partján. A név utó-
tagját ez a körülmény magyarázza.
Előtagja a hely egykori tulajdono-
sának, egy *Lájbála* gúnynéven is-
mert zsidó embernek emlékét őrzi
(A falusiak közlése szerint a *Láj-
bála* a magyar *Lajos* keresztnév
zsidó megfelelője).

***Lapát.** Kádár említi 1864-ből
Ilyen nevű hely ma nincs a falu
határában.

Láz ~ *Laz* [133] (k., sz., le.,
gyü., szö.). — A Borza [158] és a
Nyáros [130] közt terül el. E te-
rületnév a nyelvjárásokban is elő-
forduló *láz* 'fennsík, erdei tisztás,
hegyi legelő vagy kaszáló' szavunk-
kal azonos (MTSz.). Kalotaszegről
is közölték mint helynevet [KszgHn.
83]. Az OklSz. szerint a régiség-
ben is előfordult helynevekben (Az
első adat 1259-ből való). A rumén
nyelvben is előfordul köznévként.
Itt bokroktól, gyökerektől megtisz-
tított, szánthatóvá tett területet je-
lent [Vö. Şăineanu, 358 és Ada-
mescu-Candrea 700]. Şăineanu a
szerbből származtatja. Adamescu-
Candrea viszont magyar kölcsön-
szónak tartja.

Láz útja *Láz útlya* ~ *Drumu
Lazului* [138]. — A Láz felé haladó
dűlőút neve.

Lonka ~ *Lunkă* [65] (sz.). —
Sík terület a Szamos balpartján a
határ Szentmargita felé eső végé-
ben. A *lonka*, *lanka* kifejezés a ré-
giségben is előfordul helynevekben
(OklSz.). Erdélyben ma tájszóként
és helynévként egyaránt előfordul
[MTSz. és KszgHn. 109, 173, 177].
Lanka alakban rumén köznévként.
A ruménben folyóvíz mellett elterülő
erdőt, kaszálót jelent *lvö*, Ada-
mescu-Candrea, 729 és Şăineanu,
373]. A címszóban foglalt helynév
jelentése a MTSz.-ban felsorolt je-
lentésváltozatok közül a 3. pont
alatt közölt 'víz mellett hely' jelen-
téssel azonos.

Lonkai híd. *Lonkaji híd* [66]. —
Híd a Décsei patak [112] felett az
Országúton. Azért nevezik Lonkai
hídnak, mert közvetlenül a Lonka
mellett található.

Lonka torka *Lonka tórka* [67].

1754: *lunkatoroka* [K.]. *Lunka törökba* (sz.) [SzEm.]. — A Lonka nevű helynek az a része, ahol a Margitai patak [68] kilép a dombok közül. *Torok* 'a völgy nyílása, bejárata' helynevekben gyakran előfordul [Vö. KszgTfn. 48—9]. A címszó alatt felsorolt két okleveles adat azért is fontos, mert bizonyítja, hogy régebben *Lunka* és *Lunka torok* alakban éltek e helynevek.

Margitai patak *Margitajai patak* [68]. — A szomszédos Szentmargita határában eredő és Árpástó határában a Szamosba ömlő patak neve.

***Melegalj** (szö) 1754: *Melegaly* [K.]. Az oklevél azt is elárulja, hogy eredetileg erdő volt. A tulajdonos az erdő kiirtása után beültette szőlővel. Térképvizslaton, adatok híján, nem tudom elhelyezni. A név előtagja *meleg* szavunkkal azonos, utótagja viszont a helynevekben oly gyakran előforduló *áj* ~ *aj* (aly) 'völgy' szavunkat örzi [HétTfn. 6, KszgTfn. 14—5].

Milusé féle ~ *D'aju lui Milus* [88] (k., sz.). — A *Kerekesé* [105] közelében található terület neve. Tulajdonosa egy Dénes Mihály nevű öreg ember, kit gyermekkorától *Milus* < r. Mihăluș 'Mihályka' néven becéznek. Ismerik e helyet *Milus hegye* néven is. A rumének használta elnevezés ennek felel meg.

Molosz ~ *Molos* [58] (sz.). — A Szamos partján található iszapos terület neve. A magyar lakosság is a ruménektől hallott néven nevezi. A két nyelvi alak közt az eltérés mindössze annyi, hogy a magyarok az első szótagot hangsúlyozzák, a rumének pedig az utolsó. A név egyébként a r. *mâl*

'iszap' szóval azonos, melynek Moldvában *mâl*. Erdélyben pedig *mol* változata van [vö. GÁLDI LÁSZLÓ, Oláh nyelvjárási elemek a magyarban: MNy. XXXVII (1941), 359].

Móra Andris bungortja *Mór' Andrîzs bungârtya* ~ *Bungâru lui Mor' Andriș* [145] (gyü.). — A Kácsor hegye [146] és a Sipos [144] közt terül el. A név a hely egykori tulajdonosának, egy Móra András nevű gazdának az emlékét örzi. A gyümölcsös jelölésére szolgáló *bungort* szóról l. Csató bungortja. A rumén lakosság a magyaroktól hallott nevet vette át, illetőleg fordította le.

Morgó Morgó ~ *Murgău* [134] (szö., gyü.). 1864: *Mozgó* [K.]. — A Nyáros [130] tetejében található. A hagyomány szerint azért nevezték el így, mert régen, amikor még erdő borította, állandóan zúgott, morgott a szél fúvásától. Kalotaszegen is előfordul helynévként [KszgHn. 346]; az ország egész területén gyakori helynév. A rumén lakosság átvette a magyaroktól hallott nevet.

Morgó útja *Morgó úttya* ~ *Drumu Murgăului* [135]. — A Morgó felé vezető dűlőút neve. A rumén lakosság lefordította a hely magyar nevét.

Morgó ösvénye *Morgó üsvenye* [137]. — A Décsei útból a Morgó felé vezető ösvény neve. A név utótagja régebbi hangállapotot öriz.

***Mozgó.** E Kádár 1864-ből említette adat minden bizonnyal a Morgó név elírása vagy sajtóhiba révén keletkezett alakja.

Mózsa temető [103]. — A reformátusok temetőjének egy Mózsasándor nevű földbirtokos sírja körüli része [Vö. KÁDÁR, i. m. 78].

***Nagynyílak.** Kádár említi 1864-

ből. A földosztás ősi, nyilhúzással történt módjának emlékét őrzi. Ma ilyen nevű hely nincs a falu határában.

***Nagyszamos.** 1717: *Nagy Szamos* [Beth.]. — A falu határárt érintő s a lakosságtól *Szamos* néven ismert folyóvízre vonatkozó okleveles adat.

***Nagyszőlő** (szö.). 1672: *Nagy szőlő* (szö.) [Beth.]. — Ilyen nevű hely ma nincs a falu határában. A név feledésbe merülésének valószínűleg az e helyen üzött szőlőművelés abbahagyása volt az oka. Adatok híján helyét nem tudom meghatározni.

Nyáras *Nyáros ~ Naroš* [130]. (k., szö.). 1864: *Nyáros* [K.]. — A Morgó szomszédságában található. Egykor nyárfás terület lehetett. Az OklSz. szerint *nyáras*, *nyárjas*, *nyárras* 'populetus, pappelwald' szavunk régen is előfordul helynevekben. Kalotaszeg történeti és jelenlegi helynévanyagában is gyakori [KszgHn. 443]. Népnyelvi szempontból is fontos adat. Az árpástói népnyelvnek azt a satájságát tükrözi, mely szerint az *á* után következő *a*-t zártabbban *q*-nak ejti. Ez az *q* aztán a zártabbá válás fokozódásával átalakulhat *o*-vá. A rumén lakosság a magyar nevet használja.

Nyáras útja *Nyáros útja ~ Drumu Narošului* [131]. — A Nyáros felé vezető dűlőút neve. A rumének a magyar nevet fordították le.

Oláh-temető *Olátemető ~ Tsin-tirim* [102]. — A falu görög katolikus román lakosságának temet-

kezési helye. A rumén név a m. *cinterem* átvétele.³⁰

***Oldal alatt.** 1759: *Az oldal alatt* (sz., k.) [B.]. 1774: *Az oldal alatt* (sz.) [B.]. — Feledésbe merült név.

***Oldal aljában.** 1774: *Az oldal alyáb(an)* (sz.) [B.]. — Az előbbi név változata. Ma ezt az elnevezést sem ismerik a faluban.

***Omlás felé.** E Kádár említette okleveles adat (1622-ből való) a falu határának a mai Omlásalya község felé eső részét jelölhette, de lehet, hogy a ma *Szakadás* néven emlegetett omladék környékét nevezték így.

***Omlásalji határszélben.** 1754: *Az omlásalji határszélben* (sz.) [SzEm.]. — A falu határának az omlásalyi határral érintkező része. Ma ez az elnevezés nem hallható a faluban.

Országút *Országút ~ Drumu tsäri* [1]. 1754: *országútja* [K.]. 1759: *Az ország útján által Rugoban* (sz.) [B.]. — A falun áthaladó megyei út neve. A rumének használta név szó szerinti fordítása a magyar elnevezésnek.

Öri berek [39]. — Az Öri határ nevű hely fás, bokros része.

Öri határ *~ Inta Urjului* [38] (sz., k., l.). — A falu határának a szomszédos Felőr határával érintkező része. A szájhagyomány szerint sokáig vitás volt, hogy hová is tartozik. Az árpástóiak megesküdték, hogy az övék volt mindig, s azóta zavartalanul birtokolják. A vitára, ha hihetünk a szájhagyománynak, minden bizonnyal a Szamos mederváltoztatása szolgáltatott okot. E területet egyébként ne-

³⁰ Vö. Tamás Lajos, A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése: ETI. évkönyve. 1942. 373. és kny. 27., továbbá tölem A rumén nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga: ETI. évkönyve. 1940–41. 128. és kny. 12.

vezik *Horgos*-nak is. A hely rumén neve Felőr rumén nevéből képzett. A falu rumén neve viszont a magyar névre vezethető vissza: m. *Ōr* > r. *Uriu*.³¹

Ōri határ útja Ōrihatár úttya ~ *Drumu dintla Uriului* [40]. — Az Ōri határ felé vezető dűlőút neve.

***Pad.** 1622: *Padon*. 1754: *pad* [K.]. *Pad* (sz.) [SzEm.]. — Ma ilyen nevű hely nincs a faluban, csak *Kispad*. E térszíni viszonyokat kifejező név minden bizonnyal a ma *Pogyéréj* néven ismert terület régi neve lehetett (Vö. a dolgozat bevezető részével s a *Pogyéréj* címszó alatt mondottakkal).

***Pados.** Kádár említi 1864-ből. Ma ezt az elnevezést sem ismerik.

***Padszurdok.** A címszóban foglalt elnevezést Kádár említi 1622-ből. Előtagja az előző helynevekben is előforduló *pad* 'lapostetejű, meredekoldalú földemelkedés', utótagja pedig 'szűk völgy' jelentésű s a nyelvjárások egy részében ma is élő *szurdok* ~ *szurduk* szavunk [Vö. HétfTfn. 17. KszgTfn. 45].

***Pál bércze.** 1622: *Pál bércze* [K.]. — Feledésbe merült helynév. Adatok híján nem tudom térkép-vázlatomon elhelyezni.

Palló ~ *Paloba* [167] (sz., l.). 1864: *Palló* [K.]. — Nagy árok a Barnamica [165] közelében. Régen palló lehetett e helyen. Amint a következő címszó alatt közölt okleveles adathól kitűnik, már 1643-ban is ismerték e helynevet. Hasonló helynév Kalotaszegen több is van [Vö. KszgVizr. 21—2. KszgHn. Mutató]. A rumén lakosság hasz-

nálta elnevezés a magyar név *-ba* határozóragos átvétele [vö. MNy. XXXV, 112, XXXVII, 112, 122 és XL, 63].

Palló bércze *Palló bírcze* [169]. 1643: *Paló Bercze*. 1754: *Pallobercze* [K.]. *A Pallo bertzin* [SzEm.]. — Palló felett emelkedő magas domb neve. A név utótagja a hely térszíni formájára utal, általában domb vagy hegy nagyságú földemelkedést jelöl. Helynevekben gyakran előfordul [KszgTfn. 17—8. HétfTfn. 7].

Palló útja Pallóúttya ~ *Drumu Palobdi* [166]. — A Palló felé vezető dűlőút neve. A rumének használta név előtagja a r. *drum* 'út' szó határozott névelős alakja, utótagja viszont a magyarból kölcsönzött *Paloba* helynév genitívuszi alakja [vö. MNy. XXXVII, 112].

Pap kertje *Pap kertye* ~ *Grădina lui popa* [91] (sz.). — A görög katolikus egyház papi javadalmasására szolgáló kis terület neve a falu Omlásalja felé eső végében. Régebben kertként művelték, ma szántó.

Pap pusztája *Pappusztája* ~ *Pustiia lui popa* [140]. — Bokros, puszta terület a Keceli bungortja [139] és a Jenő bá erdeje [142] szomszédságában. A református lekipásztor tulajdona, innen a neve.

Pärävágyi ~ *Pärävadi* [94] (ösv.). — A Pogyéréj ösvényéből [110] ágazik ki s a falu felé vezet. A névnek nem tudom magyarázatot adni.

Patakon *Patakan* ~ *Pă vale*

³¹ A hangsúlyos m. *ö-ő* > r. *u* hangváltozással kapcsolatban vö. pl. m. *cölp* > r. *tsuleap*, m. *dögöl* > r. *dugulešte*. [L. tölem: A rumén nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga: ETI. évkönyve. 1940—41 és kny. 12, 15, 128, f31]. A szóvégi *iu* hangsoport is megmagyarázható: Az erdélyi rumén népnelvben az *r* hang elég nagy területen *ri*-nek hangzik (vö. vl. r. *primarul* 'a bíró' a népnelvben *primáriu*).

[143] (sz., k., gyü.). — A Décei patak [112] közvetlen környéke. A rumén elnevezés a r. *pe* (népies ejtéssel: *pă* 'on, -en, -ön' és a r. *vale* (jésített ejtéssel *vale*) 'patak' szó összetétele. Jelentése tehát egyezik a magyarok használta elnevezés jelentésével.

Pétrea baci árka *Pétrea baci árka* ~ *A lui batsi* [90] (á.). — A Sándorika árka [87] és a Godán hegye [106] közt található árok. Nevét mostani tulajdonosa apjának, egy *Pétrea baci* gúnynéven ismert árpástói gazdának köszönheti. Állítólag azért csúfolták így, mert egy borjúból (becézve: *boci*) gazdagodott meg. A rumén lakosság is a *baci* gúnynév alapján nevezte el a helyet.

Piac Pijac ~ *Între beserîc* [15]. Kis térség a református és a görög katolikus templom közt.

Pircsuj berke *Pîrcsuj bërke* ~ *Bârku lui Pîrcu* [62] (l.). — Bokros, fűzfás terület. Innen a hely nevének *berek* utótagja. Előtagja tulajdonosának gúnyneve. Állítólag azért csúfolják így, mert az a száva járása, hogy *pîrcs, pîrcs*. Az előtag *-uj* végződéséről l. *Cîuj hegye* alatt.

Pogyéréj ~ *Poderej* [109] (sz.). 1754: *Pe Podirej* (sz.) [B.]. — A Kaszta [99] felett elterülő, alig emelkedő fensík neve. Kétségtelenül a rumén lakosság alkotta helynevek egyike. A r. *pod* < szl. *podu* származéka s fensíkot jelent [Dict. Encicl. II, 964 és Săineanu. 491]. Mivel a meredek oldalú Kaszta felett terül el, magyarul *Pad*-nak nevezhetnők. Valószínű is, hogy az oklevelekben többször

előforduló **Pad* volt e hely régi neve. Akkor még minden bizonytal magában foglalta a fensík meredek oldalát, a ma Kaszta néven ismert terület is. Később a rumén elem szaporodásával mindinkább kezdett erőrekapni az ugyanazon térszíni viszonyokat jelölő rumén elnevezés is; végül aztán az új név teljesen kiszorította a magyar elnevezést.

Pogyéréj útja *Pogyéréj úttya* ~ *Drumu di pă Podirej* [110] (ösv.). A Pogyéréj felé vezető szélesebb ösvény neve.

Pókaföld *Pókaföd* ~ *Pokafed* [128] (l., sz.). — Dombtető a Láz [133] felett. Valószínűleg személynévi eredetű helynév. Kalotaszegen is gyakran előfordul [KszgHn. 456]. A rumének átvették a hely magyar nevét, azt használják.

Pókaföld útja *Pókaföd úttya* ~ *Drumu Pokafedului* [129]. — A Pókaföld felé vezető dülőút neve.

***Pokol földje.** Kádár említi 1864-ből. Ilyen nevű hely ma nincs a faluban. Személynévi eredetű helynév is lehet. *Pokol, Pokolhid* nevű hely egyébként a szonokdobokai Szásznyíresen is előfordul.³²

***Polgárföldek.** A címszóban foglalt helynevet Kádár említi 1864-ből. Ilyen elnevezés ma nem hallható a faluban.

***Postarét.** 1898: „Gyalkos dülőben egy részt *Postarétnek* hívják“ [K.]. — Feledésbe merült helynév. Kádár II, 806. említi, hogy 1787-ben, mikor Árpástón postaállomást létesítettek, a gr. Bethlen-család ajánlotta fel a szükséges szállást s a kívánt szántót és kaszálót. 1799-ben visszavonta ado-

³² SZABÓ T. ATTILA, Níres—Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XIX. században: EM. 1937: 257. és kny. ErdTudFüz. 91. sz. 64.

mányát, 1821-ben az út rosszasága miatt az állomást is átteszik a szomszédos Csicsókeresztúrra. A rét neve azonban még 1898-ban ismert volt.

Preutyászájéba ~ *Înfa lui preutasa [25] (gyü.). — Egy öreg rumén papné tulajdona s az Anda nevű helyben található. Eredetileg szántó volt, nemrég ültették be gyümölcsfával. A név a r. *preoteasă*, népiesen: *preuțasa* 'papné' szó határozott névelős alakjából képzett helynév. Az öreg papnét egymás közt a magyar lakosság is *preutyásza* néven emlegeti.

Prípor ~ *Pripor* [46] (sz.). — Lapos terület a Szamos partján a Bonta [41] és a Táblák [53] közt. Rumén eredetű kifejezés. Rendszerint meredek domboldalt jelölnek vele [DicțEncicl. II, 1005 (orosz *priporu*)]. Șăineanu a r. a *pripi* 'sietni' igéből származtatja.

Prungyisor *Prungyisör* ~ *Prundișor* [49] (sz.). Iszapos, porondos terület a Szamos partján. Neve kétségtelenül a rumén lakosságtól ered. A *prund* 'vizi kavics, porond' szó származékának (*prundiș* 'homok') többes számú alakjából származtatom: *prundișuri* > *prundișor* [DicțEncicl. II, 1018, Șăineanu, 522]. Mivel okleveles adatunk egyáltalában nincs e helynévre, újabban keletkezettnek kell tekintenünk. Valószínűnek tartom, hogy eredeti neve az oklevelek említette **Felső Porond* vagy **Kis porond* lehetett (L. még ott). „

Rettegi bereknél ~ *La Berku Rătegu (sz., k.). Mindkét változatot az ENMLt. gr. Bánffy Nemz. levéltárának egyik forrása említi 1774-ből. Valahol a rettegi határ szomszédosságában lehetett.

***Rettegi határszélben.** 1754: „Túl a Vizen a' *Rettegi Határ szélben*“

(ke.) [Szm.J. — Ma ezt az elnevezést sem használja a lakosság.

Révi berke *Révi bërke* ~ *Bârku lui Révi* [36] (k.). — Egy Révinek becézett asszonyé volt. Innen a helynév előtagja. Valószínűnek tartom, hogy a m. *Rebeka* a r. *Reveca* hatása alatt lett *Révi*. A *berek* szóval összetett helynevekkel kapcsolatban vö. Faluberke. A rumén névváltozatot magyarból fordított névnek nézem.

Rétek *Rîtek* ~ *Riturile* [85] (k.). — Lapos kaszáló a Táblák [53] és a Sós [82] közt. *Rét* ~ *Rî* 'pratun, wiese' szavunk a magyar régiségben is fontos szerepet játszott a helynévképzésben (OklSz.). Ma is gyakran előfordul helyneveinkben (Vö. HétfTfn. 16, KszgTfn. 41—3). Az árpástói ruménbe egyébként nemcsak helynévként került át, hanem köznévként is, akárcsak Erdély többi részében, sőt Moldvában is [vö. Tamás Lajos, i. m. 31].

Román pap felől *Romám pap felől* [11]. — Kis térség a görögkatolikus lekipásztor lakása előtt.

Samu táblája *Samu táblájă* [51] (sz.). — Lapos terület a Lájbbála berke [55] és a Táblák [53] közt. Nevét részben egykori tulajdonosának, részben fekvésének köszönheti.

Samutáblája útja ~ *Samutáblájă úttya* [52]. — Samutáblája felé haladó dűlőút neve.

Sánc ~ *Șants* [23] (á.). A Borzaárkát [156] a Szamossal összekötő mesterséges árok neve. Néhány éve ásták, hogy ne menjen a víz a földekre.

Sáncnál ~ *La Șants* [24] (sz.). Az előbbi címszóban szereplő árok környéke.

Sándorika árka *Sándorika árka* ~ *Părău lui Șandorika* [87]. —

Nagy árok a határ déli részében. Nevét a terület tulajdonosától, egy Székely Sándor nevű gazdától kapta, kit *Sándorika* beceneven emlegetnek a faluban.

***Sebestyén réti.** A címszóban foglalt helynevet Kádár említi 1622-ből. Személynévi eredetű név. Adatok hiánya miatt közelebbit nem mondhatunk róla.

***Seszu.** 1774: *In Seszu* [B.]. — Adatok híján nem tudom térkép-vázlaton elhelyezni. A rumén lakosság ma ilyen alakban nem ismeri.

Sípos Sipas ~ La Šipoš [144] (sz., sző., k.). — A Móra Andris bungortján [145] felül terül el. A név az egykor ott lakó Sípos (Árpáston: *Sipas*) nevű ember emléket őrzi. Ma lakásának nyoma sincs már. Pusztá személynévből képzett helyneveink csoportjába tartozik. A rumén lakosság a magyar nevet vette át. A magyar lakosság emlegeti egyébként e helyet *Sipasnál* néven is.

***Somoshegy.** A címszóban foglalt helynevet Kádár említi 1864-ből. A névadás alapjául szolgáló növényfajta eltűnésével, megváltozásával a helynév is feledésbe merült. Adatok híján nem tudom térkép-vázlaton elhelyezni.)

Sós ~ Šoš [82] (l., sz.). 1754: *sos* (sz.) [SzEm.]. — A Csáondi szőlője [78] s a Sándorika árka [87] közt terül el. Nevét kétségtelenül talajának sótartalma alapján kapta. Vezetőm szerint sós forrás is volt benne, de tulajdonosa néhány éve betömte, hogy a kútra járók ne tapossák le a füvet. A régiségben és ma egyaránt gyakori helyelnevezés [Oklsz., KszgHn. 466. HétfHn. 243]. A rumén lakosság minden változtatás nélkül átvette a magyarok használta nevet.

Sós dülő Sózs dülő ~ Iugăr. — A ma *Iugărak* néven ismert terület névváltozata (L. ott). Ma már elég ritkán hallható. Szinte szemünk láttára szorítja ki a ruménektől származó *Jugărak* elnevezés.

Sósi híd [84]. — Híd a Sós nevű határrészben.

Sóska ~ Šoška [61] (sz.). — Sós-kút mindjárt a Szamos közelében. Az elnevezés kiterjed a kút közvetlen környékére is.

***Sóskút.** 1774: *Sos Kutnál* (sz.). [K.]. Kádár említi 1864-ből is. Valószínűleg az előbbi címszó alatt tárgyalt sóskútra és közvetlen környékére vonatkozó adat.

Sós útja Sós útja ~ Drumu Šošului [83]. — A Sóson áthaladó dülőút neve.

***Sörfőző.** 1754: *Serföző* (sz.) [SzEm.]. *serföző.* 1864: *Serföző* [K.]. — Ez az oklevelekben fennmaradt név arra utal, hogy a falu határában egykor sörfőző üst is működött.

Styirbuj csorgója Styirbuj csörgója ~ Čurgău lui Štirbu [160]. — Forrás a Forcát [164] és a Kispad [153] közt. Nevét a terület tulajdonosától, egy *Styirbuj*nak csúfolt Szilágyi András nevű embertől kapta. A gúnynév maga rumén eredetű: a r. *štirb* (népies ejtéssel: *štirb*) 'csorba' és az *-uj* képző összetétele (L. erről *Ciujhegye* alatt). A rumén lakosság használta név a *Štirbu* gúnynév és a magyarból kölcsönzött *čurgău* kifejezés összetétele.

Styirbuj csorgójánál Styirbuj csörgójánál ~ La čurgău lui Štirbu [161] (sz., gyü.). Az előbbi címszóban ismertetett csörgő környéke.

Svarc kertje Svarc kertje [98] (gyü.). — Egy Swarc nevű zsidó kertje az Alsótemető [97] szomszédságában.

Szakadás ~ *Ripa* [70]. Szakadékos, meredek oldal a falu Szentmargita felé eső vége közelében közvetlenül az országot mellett. A rumén lakosság használta név jelentése ugyanaz.

***Szalvány**. 1622: *Szalvány*. 1643: *Szalvány* [K.]. — Adatok híján nem tudom térképvázlatomon elhelyezni. Ma ilyen nevű hely nincs a falu határában. Kétségtelenül a régebbi **Aszalvány* szóeleji hangvesztéssel keletkezett alakja [Az ilyen alakulásokra nézve l. MNy. XXXVI. 138—9, XXXVII. 121—2, Melich emlékkönyv 367].

Szamos Szamas ~ *Someš* [37]. — A község határát érintő Nagyszamos népi neve. A név eredete ismeretlen [vö. KNEZSA ISTVÁN. Erdély víznevei: ETI. évkönyve. 1942:32—3]. A népnyelvi *Szamas* forma a folyónév *a*-zó alakja.

***Szamos mellett**. 1759: *A Szamos mellett* [B.]. — Valószínűnek tartom, hogy a multban is, akárcsak ma, a folyóhoz való közelséget fejezték ki e kifejezéssel s nem valamely terület neve volt.

Szászút ~ *Sasud* [72] (l.). 1809: *szász út* (patak). 1864: *Szász út* [K.]. — A hagyomány szerint e terület régen a szászoké volt. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy személynévi eredetű név. A falu hírtokosainak felsorolásában ugyanis 1702—1843-ig állandóan előfordul a *Szász* családnév is [KÁDÁR. II. 74—9]. Kétségtelen, hogy a név eredetileg csak magát az utat jelölte s csak később vált az út környékének nevévé is. Amint az egyik okleveles adatból kitűnik, jelölte az út mellett lefolyó árkot, patakot is. (L. még Szászút árka és Szászút útja). A rumén lakosság a magyar nevet vette át és azt használja ma is. A szóvégi *t* zöngésülését a hely-

határozórag zöngés mássalhangzó-jának hatásával magyarázhatjuk (vö. ebből a szempontból *Szekérút* ~ *Sekereud* címszóval).

Szászút árka *Szászút árka* ~ *Părău Sasudului* [73]. A Szászút nevű helyből lefolyó árok. Nevezik *Gizáné árkanak* is. A két elnevezés közül kétségtelenül a Szászút árka a régebbi. A rumén lakosság a magyar nevet fordította le:

Szászút hídja *Szászút hídgya* ~ *Podu Sasului* [76]. — Híd az országoton átfolyó Szászút árka felett.

***Szászút pataka**. 1774: *A Szászút Patakánál* (sz.) [B.]. — Okleveles adatunk kétségtelenül a mai *Szászút árka* néven ismert árok környékére vonatkozik.

***Szászút patakánál**. (sz.). — A mai *Szászút árka* közvetlen környékének régi neve (vö. az előbbi címszó alatt közölt okleveles adattal).

Szászút teteje [75] (sz.). — A Szászút felső, kimagasló része. A szomszédos Magyardécsé lakossága *Lonka teteje* néven ismeri.

Szászút útja *Szászút útlya* ~ *Drumu Sasudului* [71]. — A Szászút felé vezető dűlőút neve. E név esetében kétszeri névadással van dolgunk. A mai területnévként használt *Szászút* elnevezés eredetileg ezt az utat jelölhette. Az út neve később kiterjedt az út környékének jelölésére is. A később beköltözhető rumén népelem helynévanyagába már területnévként került át *Sasud* alakban. Mivel a rumén elem előtt a név *út* jelentése nem volt tudatos, az utat külön elnevezte *Drumu Sasudului-nak*. E név hatására aztán a magyar lakosság is külön elnevezte az utat.

Szeglet [57] (k., sz.). — A Molos [58] szomszédságában található, többé-kevésbé háromszög alakú terület neve.

Szekérút ~ *Sekereud* [80] (k., sz.). 1622: *Zekérutba*. 1643: *Szeker-út*. 1754: *Szekérút* [K.] *Szeker út* (sz.) [SzEm.]. 1864: *Szekérút* [K.]. — Akárcsak a Szászút, eredetileg ez is csak magát a szekérral járható utat jelölte s csak később vált területnévvé. Régi okleveleinkben is mint útnév fordul elő. (vö. OklSz.). A rumén lakosság a magyar nevet vette át. Ezt a ruménség nyilván a nagyon gyakran hallott *Szekérúdba* ragos helynévalakokból vonta el.

Szekérút útja Szekérút útja ~ *Drumu Sekereudului* [81]. — A Szekérút felé vezető mezei út neve. A név alakulására l. a *Szászút útja* címszó alatt mondottakat.

***Sziget**. 1754: A *Szigeten* (sz.). 1774: A *Szügetén* (sz.) [B.]. — A Szamos hirtelen hanyarulatában, szinte szigetszerűen körülzárt terület neve lehet. Ma nem hallható a faluban.

Szölök alja Szölök āja ~ *Sub dži* [115] (sz., k., szö.). — A Gróf szölője alatt található szőlő. Nevét fekvésének köszönheti. Ugyanezt a szemléletet tükrözi a rumén lakosság használta elnevezés is.

Szölök alja útja Szölökāja útja ~ *Drumu dži* [123]. — A Szölök alja felé vezető út neve.

Szölötető Várvu dži [113] (sz., l.). — A Grófszölője felett található a Bancsikó rétje [117] és a Ciuj hegye [114] között. Nevét fekvésének köszönheti. Lehet, hogy régen a domboldalnak ebben a részében is volt szőlő. A rumén lakosság a magyar nevet fordította le.

***Szölőtorok**. 1622: *Zölőtorokba* [K.]. — Feledésbe merült helynév. Valahol a Szölök alja táján lehetett, de ma már másképp nevezik.

***Sztrimture**. 1754: *Lá Sztrimture* (sz.) [B.]. — Valamelyik rumén

származású bevalló szolgáltatva okleveles adat. Ma nem használja a rumén lakosság.

***Tabalas** [126] (szö.). 1754: *tabalás* [K.]. A *Tabalásban* (sz.) [SzEm.]. — Magas domb a Cichegy [127] közelében. Nevét nem tudom értelmezni.

Táblák ~ *Tablă* [53] (sz., k.). — Sík terület a Szamos partján a Samutáblája [51] közelében.

Tálámnyír ~ *Talamnir* [28] (sz.). A Keresztúri rét [34] és a Csűrök [20] közt található terület neve. Kielemzőleg értelmezni nem tudom. Nem lehetetlen, hogy a szl. *Talamér* ~ *Talamir* személynévből képzett helynévvel van dolgunk. Ennek magyar N. *Talamir* alakja kerülhetett a rumén népnyelvbe *Talamnir* formában. Kalotaszegen ilyen alakban ugyan nem, de *Talamár* alakban gyakran előfordul [Kszg-Hn. 121, 125—6].

Tamás bá felől Tamás bá felől ~ *Pă de badea Tomaș* [14]. — Kis térség az állami iskola közelében egy *Tamás* nevű ember boltja előtt.

Téglás árka Téglás árka [92] (szö.). — Személynévi eredetű helynév. A hely egykori tulajdonosát hívták *Téglásnak*.

Téglás-szölő [93] (szö.). — Egy darab szőlő az előbbi árok mellett. Nevét ez is ugyanattól a Téglástól kapta.

Templomok köze ~ *Între bese-rić* [16]. — Az országút *Binygyáné előtt* néven ismert részének névvaltozata.

***Térben**. 1774: A *Térben* (sz.) [B.]. — E tér 'síki terület' szavunkból képzett s feledésbe merült helynevet nem tudom térképábrázlaton elhelyezni. Az ilyen fajta helynév

Kalotaszegen igen gyakran előfordul [KszgHn. 477].

Tó [56]. — A Szamos holt ágának mai neve. Régi neve: *Holt víz*. Csak nagy esőzés esetén van benne víz.

***Tó helyben.** 1774: A *Tó helyben* (sz., k.) [B.]. — Valószínű, hogy okleveles adatunk az előbbi címszóban tárgyalt *Tó* nevű helyre vonatkozik.

Túl a szakadáson *Túl a Szakadason* ~ *D'in d'jos de Rîpă* [69] (k., gyü., sz.). — A Szakadáson [69] túl elterülő határ rész neve. A rumének használta név a magyaroktól hallott elnevezés fordítása.

***Túl a vizen.** 1754: *Tul a Vizen* a' Rettegi Határ szélben (k.) [SzEm.]. — E név a határnak a Szamoson túli, tehát Retteg felé eső részét jelölhette egykor.

***Turiben.** Kádár említi 1622-ből. Értelmetlen helynévalak. Nem lehetetlen, hogy a feledésbe merült **Térben* nevű helynév elírásával van dolgunk.

***Újtó.** 1622: *Uytho* [K.]. — Valamelyik azóta kiszárad tóra vonatkozó okleveles adat. Ilyen elnevezés ma nem hallható a faluban.

***Újtóban.** (sz.) 1662: *Uy-Tóh-ban* (sz.) [K.]. — Az előbb említett tó közvetlen környéke. Ma ez az elnevezés sem ismeretes a faluban.

Vágott [136] (gyü.). — Az *Étyházbungártya* nevű hely névváltozata. Ezelőtt mintegy húsz évvel még erdő volt a helyén.

Vajdápa *Vajdápa* ~ *Vajdapă* [122] (sz., szö., gyü.). — 1754: *Vajda vápa* [K.]. *Vajda Vápa* (sz.)

[SzEm.]. 1864: *Vajda vápa* [K.]. — Teknőszerű mélyedés a Pogyréj [109] és a Patak [143] közt. A név, mint az okleveles adatainkból is látszik, a *Vajda* családnév és a köznyelvből s nyelvjárások egy részéből is kihalt *vápa* 'teknőalakú talajmélyedés' szavunk összetétele. *Vajda* nevű lakos ma nincs ugyan a faluban, de Kádár 1566-tól 1769-ig többször említi [I. m. 70, 72, 75—6]. *Vápa* szavunk egyébként gyakran előfordul helynevekben [Vö. HétfTfn. 19., KszgTfn. 49]. A *vápa* köznévi első szótagjának lekopását hangsúlytalan voltával is magyarázhatjuk. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a *Vajda vápa* ~ *Vajdápa* rövidülés a rumén népnyelvben ment végbe s onnan kölcsönözötte aztán vissza a magyarság.³³

***Vale Szaszuduluj.** 1774: *La Vale Szaszuduluj* (sz.) [B.]. — A ma Szászút-árka néven ismert árok régi rumén neve. Ma a rumén lakosság *Părău Sasuduluj* néven ismeri.

Vérdzsél berke *Vérdzsél berke* ~ *Prundu lui Verdzel* [47] (be., l.). — A Pripor [46] és a Szamos közt terül el. Bokros, fűzfás terület; a név utótagja erre vonatkozik. Előtagja gúnynév. Az árpástói rumén népnyelvben *verdzel* — 'a fonóban rendezett vig este'; ilyenkor esznek, isznak, mulatnak. Hogy ez hogyan vált az illető gúnynevévé, nem tudom megmagyarázni. Nem lehetetlen az sem, hogy a r. *Virgil* (magyarosan ejtve: *Vérdzsél*) keresztnév a név előtagja. A rumének

³³ SZABÓ T. ATILA, MNy. XXXVIII (1942), 124. a kolozsmegyei Bádokból közli a *Cicapa*, *Cucapa* helynevet, mely a *Cic vápa* összevonásából keletkezett. A helynév utótagja jelentésének elhomályosulása s a két tag összeolvadása szerinte is a rumének nyelvhasználatában ment végbe.

használta elnevezés részben más szemlélet eredménye. Ők a talaj porondos, homokos volta alapján nevezték el a területet.

Virtáné árka *Virtáné árka* [154] (á.). — Árok a Virtáné hegye közelében. A helynév előtagja rumén személynév.

Virtáné hegye *P'a lui Vîrtorie* [157] (l., gyü.). — Domb a Kispad [153] és a Borzaárka [156] közt. Egy Vîrta nevű rumén ember feleségéé. Innen a hely neve. A rumén lakosság használta név is személynévi eredetű: a *Vîrta* családnév és a ruménben oly elterjedt *-oae* képző összetétele. E képző azt jelzi, hogy az illető személy feleségéről van szó. — E helynév helyett a *Vîrtánéjé* névváltozat is hallható.

Víz közt *Visz köszt ~ Între ape* [171]. 1774: *Visz köszt* (k.) [B.]. — A Szamos egyik kanyarulatában található a Gyálkos [50] és a Pripor [46] közt. A rumének használta elnevezés jelentése mindenben egyezik a magyar név jelentésével. *Víz* szavunk egyébként a régiségben is gyakran előfordult helynevekben [Oklsz.]. Hasonló helynév Kalotaszegen ma is gyakori [vö. KszgHn. 490].

***Víz köze.** Kádár említi 1864-ből. Minden bizonnyal a ma *Víz közt* néven ismert helyre vonatkozó okleveles adat.

***Záton.** 1754: *záton* [K.]. *Záton* (sz.) [SzEm.]. — E feledésbe merült helynév 'piscina, insula, fischteich, insel' jelentésű *zátony* kifejezésünket őrizheti. A magyar régiségben gyakran előfordult helynévként [Vö. Oklsz. 1112].

***Záton árka.** A címszóban foglalt helynevet Kádár említi 1622-ből. Ez is feledésbe merült, akár csak az előbbi elnevezés.

***Záton kerülete.** Kádár említi 1754-ből. Ma erre a névre sem emlékszik senki.

***Záton kerülete mellett.** 1754: *Záton kerületi mellett* (sz.) [SzEm.]. — Ez is feledésbe merült név.

***Záton mögött.** 1754: *Záton megett* (sz.) [B.]. — A *Záton* névvel jelölt terület mögött elterülő határ-rész jelölésére szolgált egykor.

***Zsiga dombja alatt.** 1774: *Siga Dombja alatt* (sz., k.) [B.]. — Személynévi eredetű név. A ma ismeretlen *Zsiga dombja* helynév jelzette terület alatt elterülő határ-részt jelölte egykor ez elnevezés. Ma nem hallható a faluban.

MÁRTON GYULA

HELYREIGAZÍTÁSOK

Az EM. ezévi folyamának 94. lapján a címben *mesterségének* h. *mestersegeinek*, a 117. lapon a jegyzetben alulról a 3. sorban *alapokon* h. *alakokban*, a 118. lapon felülről a 30. sorban *birtoknépképzős* h. *birtoknévképzős*, a 125. lapon felülről a 10. sorban *LVIII.* helyett *LIX.* olvasandó.

HÍREK

Az Erdélyi Magyar Tudományos Intézet működése 1944 őszén bizonyos mértékig válságba jutott. Az Intézet személyzetét javarészen elsodorta a háború és a csapatok kivonulása. Minthogy az Intézet fűtőanyagát a hatóságok 1944 telén jó részben magánszemélyeknek utalták ki, a fűtetlen helyiségekben, megfélembesített könyvtárral, a háború következtében eltűnt felszerelési tárgyak hiányában az itt maradt intézeti tagok csak saját otthonukban végeztek, csökkentett munkásságra szorítkozhattak. Ehhez járultak a személyzet anyagi nehézségei is. A hatalom átvételével az intézet dologi átalányának kintalása megszűnt, s a személyzeti fizetéseket is csak nagyon nehezen lehetett biztosítani.

1945 tavaszán a kolozsvári magyar egyetem tanácsa az Intézetet Erdélyi Magyar Tudományos Intézet néven átszervezte. Az Intézet munkáját azonban rövidesen az a körülmény tette lehetetlenné, hogy épületét át kellett adni a visszatérő román egyetemnek. Végre 1945 őszén a magyar egyetem új, sétatéri épületében jelölt ki számára az egyetemi intézőbizottság új otthont. Hogy az Intézet az egyetemi intézetek közül elsőnek kezdhette meg működését, az DR. CSÖGÖR LAJOS egyetemi ny. r. tanárnak, az intézőbizottság elnökének, majd a szervezés alatt álló egyetem rektorának megértése mellett főként DR. VENCEL JÓZSEF egyetemi ny. r. tanár, ü. v. igazgató odaadó fáradozásának köszönhető. Szervezetileg a Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Karhoz tartozó Intézet végleges megszervezése, személyi és anyagi kereteinek megállapítása az egyetem szervezésével együtt 1945 végén a kialakulás állapotában van, s így erről csak később lehet beszámolni.

A vázolt nehézségek ellenére 1945 folyamán az Erdélyi Múzeum-Egye-

sület mellett az Intézet biztosította szaktudományi téren az erdélyi magyar könyvkiadás folytonosságát. Az 1944 ősztől megjelent kiadványok természetesen jobbára az Intézet tagjai és munkatársai régebbi tudományos fáradozásának eredményei, de így is bizonyosságot szolgáltatnak arról, hogy az Intézet a mostoha körülmények között is igyekezett lehetővé tenni a tudományos könyvkiadást.

A nyomdai viszonyok előrelátható súlyosodása miatt tanácsosnak látszott az 1944 folyamán nyomdába adott 1943-as Évkönyv mielőbbi esonka formában való megjelentetése. Ez a befejezetlenül is 265 lap terjedelmű kiadvány még 1944 novemberében kikerült a nyomdából, szállítási nehézségek miatt azonban alig lehetett belőle példányokat a Kolozsváron kívül lévő magyar tudományos intézményekhez és személyiségekhez eljuttatni. Csak 1945 nyarán érkeztek el viszont hozzánk is az ETI-nek 1944 telére egy budapesti, illetőleg egy pécsi nyomdában készült kiadványai: JAKÓ ZSIGMONDNAK „A gyalui vártartomány urbáriumai” című hatalmas és egyben úttörő forráskiadványa (484 l., 6 melléklettel) és GÁLDI LÁSZLÓNAK a román-magyar nyelvi és művelődési kapcsolatok szempontjából is jelentős „Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum” című, ugyancsak vastok, 496 lapnyi terjedelmű forráskiadványa és feldolgozása. — A már 1944 folyamán kéziratban vagy már csaknem végleges kefelevonatban kész, de csak 1945 folyamán megjelent munkákat itt alább címszerűen soroljuk fel:

SÁNDOR GÁBOR, A hóstátiak szénavontatása. 46 l. (27 képpel). — KOVÁCS LÁSZLÓ, A kolozsvári hóstátiak temetkezése. 424 l. (69 képpel). — HUSZÁR LAJOS, Bethlen Gábor pénzei. 124 l. (XIII. táblával). — GÁLFFY MÓZES, Keresztneveink becézó alak.

jai a Borsa-völgyén. 26 l. — **MÁRTON GYULA**, A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei. 34 l. — E két utóbbi dolgozat a két hadbavonult és jelenleg hadifogságban lévő szerzőnek az Intézet borsavölgyi kutató-munkája során gyűjtött népnyelvi anyagának egy kis részletét dolgozza fel. Ugyancsak a borsavölgyi népnyelvi kutatások anyagából jeient meg „A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei” című kiadvány is (210 l. 5 melléklettel). Ez a fiatalon elhunyt **GERGELY BÉLA** helyszíni kutatómunkájának eredményeit és **SZABÓ T. ATTILA** gyűjtését közli.

A két első borsavölgyi dolgozat egyébként csak különnyomat az Intézet most készülöben lévő 1944-es Évkönyvéből. A hihetőleg rövidesen megjelenő kiadványból eddig még a következő különnyomatok jelentek meg: **ENTZ GÉZA**, Az erdélyi műtörténetírás kérdéseihez. 24 l. — **GYÖRGY LAJOS**, Bálint Gábor emlékezete. Egy kolozsvári egyetemi tanár oroszországi és belsőázsiai nyelvstanulmányai. 32 l. — **JUHÁSZ ISTVÁN**, Bethlen Miklós politikai pere. 48 l. — **LÁSZLÓ GYULA**, Ósvallásunk nyomai egy szamosháti coesistörténetben. 32 l. — **NAGY JENŐ**, Az erdélyi szász eredet- és nyelvjárás-kutatás története. 62 l. — Közvetlenül megjelenés előtt áll **KELEMEN LAJOS**nak a XVII. századi erdélyi templomi karzat- és mennyezetfestésekről szóló összefoglaló dolgozata és **BIRÓ VENCELNEK** a XVII. századi erdélyi udvarház gazdasági szerepéről írt tanulmánya.

Ha az Intézet a fennebbi utólag vázolt nehézségek között ilyen kiadói munkásságot tudott kifejteni, valószínűnek látszik, hogy a teljes átszervezés után és a külső körülmények javulásával tovább folytathatja, sőt tervszerűbbé teheti eddig is végzett kutatómunkáját Erdély multja és jelenének minél bensőségesebb megismerése terén.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya mindjárt 1944 őszén, a háborús eseményeknek Kolozsvár feletti átviharzása után folytatta működését. A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztállyal közösen kiadott folyóiratának, az Erdélyi Múzeum 1944. évi 3–4. számának csaknem húszívnnyi kötete még az év novemberében megjelent. A Szakosztály előadásain, a magyar tudományos kutatás és a közönség találkozásának e sokáig kizárólagos alkalmain az 1944. végétől ez év végéig terjedő időszakban a következő előadások hangzottak el: 1944. december 21-én: **DR. GYÖRGY LAJOS**, Bálint Gábor emlékezete. — 1945. január 17-én: **DR. KRISTÓF GYÖRGY**, Albensis Nagy János disputája a heidelbergi egyetemen 1617-ben. — Május 3-án: **DR. ENTZ GÉZA**, Az erdélyi műtörténetírás kérdéseihez. — Május 17-én: **DR. NAGY JENŐ**, Szász nyelvészeti törekvések Erdélyben. — Június 1-én: **DR. LÁSZLÓ GYULA**, Néphagyományaink ősi rétegének értelmezésmódja. — Június 21-én: **IFJ. DR. KÓS KÁROLY**, Új szempontok Erdély néprajzi kutatásához. — December 6-án: **KELEMEN LAJOS**, XVII. századi erdélyi magyar mennyezetfestmények. — December 14-én: **DR. KRISTÓF GYÖRGY**, Petőfi-kultusz a kolozsvári egyetemen. — December 19-én: **DR. GYÖRGY LAJOS**, Magyar-orosz irodalmi kapcsolatok.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1945. május 3-án tartotta évi rendes közgyűlését. Ezen a titkár és az Erdélyi Múzeum szerkesztője jelentésének meghallgatása után megújította, illetőleg kiegészítette a tisztikart és a választmányt. Ugyanez a közgyűlés állást foglalt az erdélyi magyar tudományos kutatás megszervezésének kérdésében, és felvette munkatervébe a vidéki tudományművelők tervszerű összefogását, kutatásaik intézményes elősegítését. A

vidéki szakemberekkel és a vidéki közönség érdeklődő rétegeivel való kapcsolatok szorosabbátétele érdekében a közgyűlés a választmányba vidéki tagok behívását határozta el.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum tárjai a háborús veszedelmektől szerencsésen megmenekültek. Csupán a Könyvtár és Állattár épülete szenvedett kisebb sérülést. Tudományos anyagban azonban ott sem történt károsodás. A táruk élete, melyet a különböző óvintézkedések már lyoznak, az EME helyzetének renthobb, mint egy esztendeje akadézetlensége, a gyűjteményekért járó bérösszeg elmaradása és sok más függőben lévő kérdés miatt, sajnos, még mindig nem zökkenhetett vissza a rendes kerékvágásba. A szolgálatát súlyos nélkülözések között is ellátó személyzet azonban mindent elkövet, hogy a gyűjteményekben a tudományos munka mielőbb megindulhasson. Az egyes táruk ezévi munkájából különösen említésreméltó a Könyvtár és a Levéltár tevékenykedése a háború következtében elmaradása indult gyűjtemények megmentése érdekében, valamint a Történeti és Művészeti Tár elkezdett újjárendezése. Ez utóbbi során ismét felállították az óvóhelyre szállított őstörténeti gyűjteményt és átrendezve, új anyaggal felfrissítve most már teljes szépségében látható a gazdag középkori köemléktár.

A Székely Nemzeti Múzeumnak a hadszíntérré vált Sepsiszentgyörgyről a Dunántúlra szállított 54 ládányi anyaga 1945. március 29-én a zalaegerszegi állomáson bombatámadás következtében porráégett. Az elpusztult értékek között vannak a Régi Magyar Könyvtár egyetlen példányai, a legbecsesebb kéziratok, az ősszeg középkori oklevelek, a Múzeumnak átadott széki és egyház-

megyei levéltárak régi anyaga, a lustrakönyvek, a képtár legféltebb darabjai, nagyértékű szőttesek stb. Az egész magyar tudományt és elsősorban a székelységet ért hatalmas kár a Múzeumot arra kötelezi, hogy a Sepsiszentgyörgyön maradt anyagot tervszerű gyűjtéssel kiegészítve igyekezzék a veszteséget csökkenteni. Ezt a munkát a Magyar Népi Szövetség a szellemi és anyagi erők mozgósításával már a nyár elején megindította. E munkához az anyagi eszközöket a székely vármegyék megértése adta meg. Az újjárendezés nagy munkájába egy időre helyi ismeretekkel rendelkező budapesti múzeumi szakértők, DR. MOZSOLICS AMÁLIA és DR. BALASSA IVÁN is bekapcsolódhattak. Csak sajnálni lehet, hogy ittartózkodásuk, külső akadályok következtében nem terjedhetett az újjárendezés befejezéséig, mert emiatt Délkelet-Európa ez egyik legszebb vidéki múzeuma csak később láthat hozzá a magyar és román tudományt egyaránt érdeklő közös erdélyi kérdések tudományos feldolgozásához. Ennek ellenére a múzeum személyzetének fáradhatatlan munkája következtében a rendezés már annyira előrehaladt, hogy a kiállítási termek hamarosan újból megnyílnak a közönség előtt.

A Múzeum régi személyzetéből a folytonosságot DR. ÁRVAY JÓZSEF, BOGÁTS DÉNES, FADGYAS ANNA és DR. SZÉKELY ZOLTÁN képviseli. Újabb tudományos erőként DR. SÁNDOR GÁBOR és DR. SZABÉDI (SZÉKELY) LÁSZLÓ kapcsolódott bele az intézmény sok nehéz feladat megoldását követelő munkájába. Az újjászervezésben jelentős szerep jutott és jut ezután is DR. LÁSZLÓ GYULA kolozsvári egyetemi tanár, a Magyar Népi Szövetség megbízott előadója szakértelmének is.